Fx 630 11-e Szélek

ÚJ FOLYAM XXII. 5–6. SZÁM BUDAPEST 2013. JÚNIUS ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

CSORNAY BOLDIZSÁR AZ ÖRÖKSÉGVÉDELEMRŐL – ABLONCZY LÁSZLÓ ÉS ILLYÉS MÁRIA ILLYÉS GYULÁRÓL – BÓNIS FERENC: KODÁLY LEVELEZÉSÉBŐL – FEHÉR ZOLTÁN: „REKVIEM A PARASZTSÁGÉRT" – WEÖRES SÁNDOR: ORBIS PICTUS – DOMOKOS MÁTYÁS: VAKVÉLETLEN? – GRÓH GÁSPÁR A 75 ÉVES ÁGH ISTVÁNRÓL – GYULAI GYÖRGY: A SZERBSÉG TRIANONJA? – CSABA LÁSZLÓ BOD PÉTER ÁKOS ÚJ KÖNYVÉRŐL – BOD PÉTER ÁKOS: VÁLSÁG, POPULIZMUS ÉS A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN
http://www.magyarszemle.hu

DRÓTPOSTACÍMEINK
Főszerkesztő: kodolanyigyula@magyarszemle.hu
Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu
Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI
OTP Bank Nyrt.
Batthyány Lajos Alapítvány
Emberi Erőforrások Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Mellár Tamás*

Olvasószerkesztő: *Sebestyén Ilona* Rovatvezető: *Gróh Gáspár*
Képszerkesztő: *Csejdy Virág* Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

Új folyam XXII. *5–6. szám* *2013. június*

Gróh Gáspár	*Még ezer év…*	*3*
Csornay Boldizsár	*Az örökségvédelemről*	*6*
Ablonczy László	*Ő maga volt Dániel. Illyés Gyuláról. 2. rész*	*14*
Nagy Rita	*Tisztán látható, ha nincs köd vagy eső. Beszélgetés Illyés Máriával édesapjáról, Illyés Gyuláról*	*32*
Bónis Ferenc	*Kodály és az Universal Edition*	*40*
Fehér Zoltán	*„Rekviem a parasztságért". 1. rész*	*52*
Monostori Imre	*Új felfogásban Erdei Ferencről. Reflexiók Bognár Bulcsú könyvéről*	*63*
George Jonas	*Oral History (Vajda Tünde fordítása)*	*82*
Erős Vilmos	*A modern osztrák történetírás vázlata*	*89*
Szávai János	*A közvetítő szenvedélye*	*100*
Várnagy Ildikó	*Apám emlékére. 2. rész*	*114*
	1% metafizika	
Weöres Sándor	*Orbis Pictus. Részletek*	*119*
Domokos Mátyás	*Vakvéletlen?*	*124*

	KÖRKÉP	
GRÓH GÁSPÁR	*A megélt idő. Ágh '75*	129
Vasy Géza	*Értékálló irodalomértelmezés. Görömbei András könyvéről*	134
S. KIRÁLY BÉLA	*A patriotizmus szenvedélye Jacques Chirac memoárjairól*	140
SÁRY PÁL	*A jogi jelenségek multidiszciplináris vizsgálata. Szmodis Jenő könyvéről*	149
KUBINSZKY MIHÁLY	*A Vatikán állomása*	152
TÓTH KLÁRA	*„Egy egész nem osztható egésze"*	156
FÁY ZOLTÁN	*Népszámlálás – reakciók és elemzések*	160
GYULAI GYÖRGY	*A szerbség Trianonja?*	163
PUSZTAY JÁNOS	*Bizánctól Bizáncig. Gecse Géza könyve*	166
CSABA LÁSZLÓ	*Hiteles és kompetens ismeretátadás. Bod Péter Ákos könyvéről*	176
BOD PÉTER ÁKOS	*Válság, populizmus és a szociális piacgazdaság újrafelfedezésének esélye*	179
JESZENSZKY GÉZA	*Egy magyar nagyasszony halálára*	188
E SZÁMUNK SZERZŐI		193
SUMMARIES		199

E számunk illusztrációi Csornay Boldizsár cikkéhez, illetve Kubinszky Mihály és Tóth Klára írásához kapcsolódnak. A borítón a hatvani Grassalkovich kastély, most Vadászati Múzeum.

Prima Primissima Díj 2003

otpbank

Emberi Erőforrások Minisztériuma

nka Nemzeti Kulturális Alap

Batthyány Alapítvány

MÉG EZER ÉV...

Egy friss tudósítás szerint az annyiszor korunk egyik legjelentősebb elméjeként méltatott, a mindenség születéséről, természetéről folyó elméleti fizikai kutatásokban korszakos jelentőségű gondolkodó, Stephen Hawking professzor úgy véli: itt a Földön az emberiségnek már csak ezer éve van hátra. Ennyi idő alatt teszi úgy tönkre bolygónkat, hogy az alkalmatlanná válik arra, hogy az emberiség élettere legyen. Egy minden tavasszal aktuális jó hír – rossz hír vicc (vicc?) szerint a rossz hír az, hogy a fecskék száz éven belül kihalnak. A jó hír: hogy azt mi már nem éljük meg. Klímakutatók szerint az Északi-tenger nem az évszázad végére lesz jégmentes, ahogyan korábban várták, hanem akár már egy évtizeden belül. Egy hawaii atmoszférakutató intézet kutatói szerint mire ezek a sorok megjelennek, a légkör szén-dioxid-tartalma eléri a 400 ppm mértéket, aminek magyarázatára itt nem térnék ki, arra azonban igen, hogy ez az érték az ipari forradalom előtt 280-nál járt, és még a mostani méréssorozat kezdetén, 1958-ban is csupán 316 volt. Az 1960-as években a növekedés évi 0,6 volt, tavaly 2. Ez pedig azt jelenti, hogy belátható időn belül olyan, visszafordíthatatlan változások indulnak meg, amelyek a világtengerek szintjét gyorsan több méterrel emelhetik.

Ezek a hírek keveseket gondolkodtatnak el. Olyan borzongó közönnyel fogadja őket a közvélemény, mint a kétfejű borjakról, a világsztárok aktuális botrányairól szóló híreket. Ilyenkor sajátos szelekcióval működik a világfalu. Azt már lassanként széles körben is tudomásul veszik, hogy ha egy másik kontinensen megrogygyan az ingatlanpiac, akkor nálunk csökken a GDP. Azt azonban alig, hogy egy áldozatok százait követelő perui földcsuszamlás vagy afrikai szárazság a mi bajunk is. Tekintve, hogy az óceánok emelkedése nem érint minket, legfeljebb azon morfondírozhatunk, hogy a Kékes-tető tengerszint feletti magassága a bűvös 1000 méter alá csökken. (Nem baj, majd kimagyarázzuk, vagy közadakozásból odaszállítunk néhány teherautónyi földet...)

A hátralévő ezer évet elképzelni se tudjuk.

Azt viszont látjuk, érezzük, hogy mit jelent, ha a gazdaság nem növekszik. És ki gondolkozik el azon, hogy maga a bűvös „növekedés" szó is milyen céltudatosan egyoldalú? Mert növekedni szép. Növekedni maga a boldogság. Ki nem csodálná áhítattal, ahogyan egy egészséges újszülött napról napra gyarapodik, ahogy mosolyog, gügyög, mászni, járni, beszélni kezd, ahogy az elültetett facsemete vagy palánta növekszik és virágozik, terem?

Csakhogy a gazdaság növekedése nem ilyen. Még akkor sem, ha az ugyancsak bűvös fejlődés fogalmát is magába szippantja. A gazdaság növekedésének lényege a fogyasztás növekedése, ettől várunk ma is csodákat, és nem is tehetünk mást. Amikor, nem csekély áhítatos vaksággal ezt a műszót eredeti jelentésétől eltávolodva vagy éppen elszakadva használja a köznyelv, ugyan ki gondol arra, hogy a fogyasztás nemcsak új és új javak megszerzése, birtokbavétele, használata és elhasználása, hanem ténylegesen is fogyasztás? Hogy ezenközben valami a szó legszorosabb, legközvetlenebb, eredeti értelmében fogy, és végül elfogy?

Pedig példákért nem is kell messzire menni. Hogy mit jelent egy-egy területen a természet adta javak fölélése, elfogyasztása, azt látványosan mutatja egykori bányavárosaink, így például Selmecbánya vagy Telkibánya sorsa, amelyek nemesfémkészletük kimerülése után elvesztették lakosságuk nagy részét, gazdasági súlyukat, regionális szerepüket. Jó esetben találtak valami újabb szerepet, de a régi és annak fénye elveszett. Ami velük történt, még nem mutatja, mit jelent egy sajátos kultúra alkonya. De a történelem kínál más mementókat is: az egykori Mezopotámia metropoliszainak eltűntét, az indiai holt városokat, Közép- és Dél-Amerika prekolumbiánus kultúráinak példáját.

Mindebben nem a figyelmeztetést látjuk, hanem a turisztikai attrakciót. Olyasmit, amit ugyancsak el lehet „fogyasztani". (Hogy e dolgok összefüggnek, szépen bizonyította, hogy a Machu Picchura látogató turisták azért ragadtak a lenyűgöző romoknál, mert az odavezető vasútvonal használhatatlanná vált a még arrafelé is kivételes mértékű esőzéseket követő földcsuszamlások miatt…)

Hawking professzor úgy látja, hogy ezer év alatt elfogyasztjuk a Föld nevű bolygó erőforrásait. Úgy gondolja, hogy a *homo (un)sapiens* megmaradásának egyetlen esélye egy másik lakható bolygó keresése, mert ilyen biztosan van még – néhány fényévnyi „közelségben". Oda azonban aligha megy az itt élő pár milliárd lakóból addig megmaradó összes túlélő. Hogy velük mi lesz? Aligha a GDP növelésén fogják törni a fejüket.

Még csak nem is a fenntartható fejlődésen, amely a legjobb esetben odáig lassíthatja az áhított növekedést, hogy nem X, hanem X a másodikon nemzedék otthona maradhat bolygónk. Amin már régen gondolkodni kéne: a fenntartható *visszafejlődés*. Egy olyan modell, ami nem a többet, hanem a jobbat célozza. A tudomány, a technika és technológia lehetővé tenné, hogy a maihoz hasonló életminőséget jóval kisebb ráfordítással érjük el. A mai paradigma azonban „növekedés", azaz fokozott ráfordítás-, felhasználás-, vagyis pazarláscentrikus. Erre a modellre alighanem sokkal többen mondanának nemet, mint ma – ha tudnák, lehetne másként is.

De a mai emberiség túlnyomó többsége csak egyetlen modellt ismer. Ebben, a már a ma született gyermekek életét is döntően befolyásoló ügyben egyetlen vélemény uralkodik. Ennek aktuális megvalósításáról időnként szavazunk: ezt nevezzük demokráciának, és roppant büszkék vagyunk magunkra, hogy ilyen fejlettségi szintre jutottunk... Inkább szégyellni kellene magunkat. Nem a demokráciáért, hanem azért, hogy doktrinális egypártrendszerben élünk.

A kozmosznak mindegy, hogy miként élünk, és miként éljük fel a jövőnket. A majdan emberek nélkül maradó bolygó bizonyára meggyógyítja magát, hacsak egy tőlünk független kozmikus katasztrófa másként nem alakítja a sorsát. Újjászületető édenkertjében ottmaradhatnak a gyümölcsfák, a tudás fája is. Talán még virágozni is fognak, ahogy egy ugyancsak közeli híradás szerint a mónosbéli egykori papkertben a kétszáz éves almafák. Csak annyi kellett újjászületésükhöz, hogy kiszabadítsák őket abból a bozótból, amelyik a szebb időket megélt gyümölcsöst borította. De ehhez is ember kellett – ahogy a bűnbeeséshez is.

GRÓH GÁSPÁR

AZ ÖRÖKSÉGVÉDELEMRŐL

Csornay Boldizsár válaszol a Magyar Szemle kérdéseire

Magyar Szemle: – Az Ön által vezetett intézmény, a Nemzeti Örökségvédelmi Központ megítélése, feladatai az elmúlt időszakban sokat változtak. Milyen helyet foglal el az intézmény ma a régészet és a műemlékvédelem gyakorlatában?

Csornay Boldizsár: – Közel egy éve nyertem el pályázat útján a Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ (NÖK) vezetői posztját. Kinevezésemet követően többen arra kérdeztek rá, hogy tisztában vagyok-e azzal, hogy egy halálra ítélt intézményt fogok vezetni, és igazából csak az lesz a dolgom, hogy az „előre megírt forgatókönyv" szerinti leépülést asszisztáljam végig. A mutatók akkor valóban igen siralmasan néztek ki. Míg 2010 elején az elődintézmény Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) több mint 360 embernek biztosított munkát, addig 2012-ben már csak 210-en dolgoztak a NÖK-ben, a következő esztendőre, azaz idénre 118 főt, majd az arra következőre pedig mintegy 60-70 főt terveztek. Ennek megfelelően megvontak minden állami támogatást az intézménytől, vagyis még a béreket is magunknak kellett és kell kigazdálkodnunk, jóllehet központi állami feladatokat látunk el. E borús kép azóta jelentősen változott. Az átrajzolódás még ma is tart. Szerencsére elmondható, hogy ma már újabb és újabb feladatokat kapunk. Így számos jel ad optimizmusra okot, ám még mindig túl sok a bizonytalan tényező. Egyszer már kaptam egy hasonlóan nehéz feladatot, igazgatóként a rám bízott műemlékes szervezeti egységet, a volt ÁMRK-t (Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ) kellett volna felszámolnom, illetve a maradékukat beolvasztanom más szervezeti egységekbe. Akkor nemcsak hogy megőrizni, egybetartani sikerült a műemlékes igazgatóságot, hanem még kitartó munkával fejlesz-

teni is lehetett, például jogtiszta szoftvereket, új gépeket kaptak a munkatársak. Most pedig ők végzik a Mátyás-templom tervezői feladatait. Ahogy akkor sikerült meggyőzni a döntéshozókat, úgy remélem, most is el lehet mondani a józan megfontolásokra épülő saját vagy különvéleményt.

– Hogyan lehet ezt a saját véleményt összefoglalni?

– A NÖK azért központi költségvetési intézmény, mert olyan közfeladatokat lát el, amelyeket a piac önmagában nem tud, és nem akar megfelelő színvonalon finanszírozni, vagyis a piacgazdaság saját törvényű működése nem biztosítja az általunk kutatott és védett nemzeti örökség feltárását, illetve megőrzését. De ez nemcsak hazai probléma, ez mindenütt húsba vágó kérdésként merül föl, csakhogy másutt talán kicsit érzékenyebben keresik a választ. Az a szolgáltatásfajta, amelyet a NÖK nyújt a beruházóknak, legyen az a hatvani Grassalkovich-kastély felújítása vagy a kecskeméti Mercedes gyár beruházása, mindenütt pénzbe kerül, általában többe, sokkal többe, mint Magyarországon. Ezen ránk nézve pozitív tény ellenére meg kell állapítani, hogy a kormány nagyon nehéz helyzetben van. Nem könnyű döntéseket kell meghoznia. A jelenlegi súlyos gazdasági válságból kell kirángatnia az országot, tehát nagyon meg kell gondolnia, mire engedi elkölteni a rendelkezésre álló adóforintokat. Mégis az a véleményem, érdemes az ágazatba fektetni, ráadásul ezzel még számos munkahelyet is meg lehet védeni, illetve a közmunkásoknak értelmes munkát lehet adni.

– Számos ágazat van ma nehéz helyzetben. Miért kellene Ön szerint a kultúrára vagy konkrétabban az örökségvédelemre a jelenleginél többet költenünk?

– Amikor válságban van például az egészségügy, joggal mondhatja bárki, nemde, előbbre való az emberélet a kultúránál, azt konszolidáljuk előbb. Nehéz ez ellen érvelni, talán csak azzal, hogy ha a gazdaság nem működik, nem pörög, akkor nem lesz sose forrás a nem „termelő" ágazatokra. Hogy jön hát ide az örökségvédelem, illetve a NÖK? Az intézmény kétszeresen is részese e kérdéskörnek. Egyszer azért, mert világszínvonalú örökségvédelmi szolgáltatásokat nyújt a műemléki ingatlanberuházóknak. Épületkutatást, res-

taurálást, műemlékes tervezést végez kiemelt állami, egyházi vagy magántulajdonú műemlékek körében. Ennek az értékteremtő munkának a fontosságát könnyű belátni. Az egyik legfontosabb jövedelemtermelő ágazat a turizmus, annak pedig a legfontosabb alapja az ingó és ingatlan műemléki állomány. Nem kell különösképp érvelni amellett, hogy a gazdasági érvényét is belássuk a következőnek, a pénzét költő turista nem azért jön ide, hogy autópályát, metrót lásson, vagy hogy egy többhektáros gyárban gyönyörködjön, hanem hogy valami egyedit lásson a pihenés vagy konferenciázás mellett. Ez pedig a saját kulturális identitásunkat is erősen meghatározó épített és természeti örökségünk. Másodszor pedig azért érinti a kérdéskör az intézményünk tevékenységét, mert a NÖK az egyik legfontosabb állami intézmény, ha nem az egyetlen, amelyik képes örökségvédelmi szempontból teljes egészében előkészíteni a fejlesztendő területeket a nagyberuházások számára, legyenek azok autópályák, gyárak, vasútvonalak vagy bevásárlóközpontok. Ez a régészeti kutatómunka azonban igen költséges, mert sok emberi erőforrást és sokórai nehézgépi földmunkát igényel. Ám elmaradása esetén nem indulhat meg az ingatlanfejlesztés sehol a világon, ahol a kulturális örökségre valamit is adnak.

– A befektetők sokszor azzal érvelnek, hogy annyira sokba kerül betartani az örökségvédelmi előírásokat, olyan sokba kerül a régészet, hogy ellehetetlenülnek a beruházások.

– Az elmúlt két évben furcsa helyzet alakult ki Magyarországon. Hatalmas beruházói nyomásra a kormányzat olyan gazdaságélénkítő, -segítő intézkedéseket hozott, amelyek radikálisan korlátozták a régészeti munkálatokra fordítható összegeket. A törvényalkotói szándék mindenképp pozitív volt, ugyanis azt célozta, hogy csökkentse a befektetők terheit, megkötöttségeit, azaz végső soron minél könnyebben és gyorsabban le lehessen hívni az uniós támogatásokat. Ám a döntés-előkészítők nem figyelmeztették kellőképpen a törvényhozókat a hosszabb távú következményekre. Ugyanis mi történt? Sikerült olyan szűkre szabni az örökségvédelemre fordítható összegeket (a beruházás méretétől függetlenül annak 1%-a, de legfeljebb 200 millió forint lehet), hogy még a piaci

szereplők érdekei is sérültek, nem csak az örökségvédelemé. Az így kalkulált összeg arra sem elegendő, hogy a gépi-kézi földmunkát szolgáltató vállalkozók díja kijöjjön belőle. Ennek az lett a következménye, hogy az elmúlt két évben számos beruházás elakadt. A patthelyzet ma sem oldódott föl teljesen, bár már nyitogatják a kiskapukat. Magánbeszélgetésekben egyre több beruházó mondja, hogy még az az idő is jobb volt a mainál, értsd kiszámíthatóbb volt, amikor a régészeti munkára lelőhelyenként nettó 5-6000 Ft-ot kellett fizetniük négyzetméterenként. Hozzáteszem, a mai piaci árak mellett a NÖK köszönhetően felkészültségének és gyakorlott szakembergárdájának, nettó 2000 Ft/nm-ért el tudja látni a szükséges teljes örökségvédelmi feladatsort, ha csak a terepi régészeti szakmunkát, a feldolgozást, az elsődleges restaurálást, a beleltározást, a raktározást és a dokumentálást kérjük rajta számon, a gépi-kézi földmunkát viszont nem. Ilyen feltételrendszer mellett még azt is be tudná vállalni a NÖK mindenki mással ellentétben, hogy az úgynevezett negatív területért (olyan régészeti módszerrel feltárt terület, amelyen végül nem mutatkozott régészeti jelenség) nem kér semmilyen díjat. Büszkén el lehet mondani, ilyen hatékonysággal a világon nagyon kevés intézmény képes működni.

– *Ha ilyen gazdaságosan képes működni a régészet, akkor mi a gond vele?*

– Az említett ár nem mindenütt érvényes. Számos olyan megyei hatókörű városi múzeum van, amely ugyan jogosult régészeti feladatellátásra, de mára már nincs megfelelő kapacitása, a kollégák és intézményeik a napi megélhetésükért, fennmaradásukért küzdenek. Egy optimális méret és megfelelő feladatmennyiség alatt nem lehet ilyen árakon dolgozni. Igen költséges ugyanis, ha mindig a pillanatnyi megrendelés kiszolgálása érdekében hirtelen kell a kapacitásokat kiépíteni. Már a Gyurcsány-kormány idején világossá vált, hogy a múzeumi rendszer a tartalékait gyakorlatilag felemésztette, s csak a lendület vitte tovább. A megyei múzeumi szféra kétségbeejtő alulfinanszírozottsága párosult az önkormányzati fenntartók forráshiányával. Ez jó ideig éppen a régészetnek köszönhetően nem vált nyilvánvalóvá, tudniillik a régészeti fel-

tárásokból befolyó pénzekkel tömködték be a lyukakat. (Közben pedig a régészeket szidták, hogy sokba kerülnek.) A kérdés akkor vált akuttá, amikor a kultúráért felelős miniszter, Hiller István a régészeti feladatellátás valóban nehezen átlátható, megyénként változó színvonalú és árképzésű rendszerét radikálisan átalakította, és a nagyberuházásokhoz kötődő örökségvédelmi feladatokról való gondoskodást egyetlen intézmény, a KÖSZ feladatává tetette 2007-ben. Az intézkedés azonban a vártnál jóval súlyosabb következményekkel járt. Nem pusztán a régészeti feladatellátást tette biztonságosabbá és országosan egységes rendszerűvé, hanem óriási felháborodást is keltett. A megyék politikai szándékosságot is láttak az intézkedésben, és mintegy bosszúhadjáratnak tekintették azt – ne feledjük, ez az az idő, amikor az önkormányzati választások után a vidéki Magyarország narancssárgára változott. Élezte a feszültséget, hogy a KÖSZ akkori vezetősége a feladatok mindenáron való teljesítésére koncentrált, elhanyagolva az együttműködést, és számos haragost gyűjtött be. Így talán jobban érthető, hogy a második Orbán-kormány legelső törvénye 2010 nyarán miért adott az akkor még létező megyei múzeumoknak kizárólagos feltárási jogosultságokat, ezzel egyidejűleg a törvény megszüntette a KÖSZ-t. Az intézmény maradékát pedig Nemzeti Örökségvédelmi Központ néven a Magyar Nemzeti Múzeum részévé tette.

– Az új keretek között biztosítottnak látja-e a régészeti örökségvédelmi feladatok ellátását?

– Valaki összeszámolta, az elmúlt két év során több mint egy tucatszor módosították a vonatkozó jogszabályokat. Ez önmagában is bizonytalansági tényezőként hat. Mégis valami munkamegosztásféle végre kialakult a szereplők között. Jogszabályi előírás alapján a NÖK országos illetékességgel köteles elkészíteni a nagyberuházásokat megelőző *előzetes régészeti dokumentációt* (ERD), amely feltárási projekttervet, költség- és munkakalkulációt is tartalmaz. A járási hivatalok ezt alapul véve előírják a régészeti feladatokat, amelyeket majd a megyei hatókörű városi múzeumoknak kell elvégezniük. Amennyiben nem tudják feladataikat maradéktalanul ellátni, akkor a NÖK-öt kell bevonniuk a teljesítésbe. Ha a beruházó és a vá-

rosi múzeum nem tud a múzeum hibájából időben szerződést kötni a régészeti feladatok elvégzésére, akkor automatikusan a NÖK-kel kell a beruházónak szerződnie. Itt felmerül az a kérdés, mi van, ha azért nem hajlandó a szerződést aláírni a múzeum, mert nem elegendő a forrás a feladatok elvégzésére, akkor a NÖK hogyan fogja tudni maradéktalanul ellátni a feladatokat az elégtelen finanszírozás mellett? A NÖK-nek további feladatává tették azokat a projekteket, amelyek több megyét érintenek. Ezekben az esetekben viszont a már korábban emlegetett 200 milliós értékhatár okozhat súlyos nehézséget. Hogy a nagyságrendet is lássuk, esetenként akkora feladatokról beszélünk, amelyeket 2010 előtt több milliárdos finanszírozás mellett tudtak csak ellátni a múzeumok, illetve a KÖSZ. Ez most lehetetlennek tűnik. A járási hivatalok felelőssége lesz, hogy eldöntsék, mit kell feltárni, mit kell veszni hagyni. Hát ez súlyos felelősség... Mindezeken túlmenően a NÖK-nek feladata segíteni a belügyminisztert a régészeti munkarészek elvégzését meghatározó szempontrendszer kidolgozásában és évről évre való aktualizálásában. Ehhez kapcsolódóan a megalkotott szempontrendszer további részletezése és saját honlapon (MNM honlapján) való hozzáférhetővé tétele szintén a NÖK kötelezően teljesítendő dolga.

– A műemlékes területen milyen lehetőségeket lát a szakma számára megragadhatónak?

– Ez a terület sem büszkélkedhet túl erős politikai befolyással vagy érdekérvényesítő erővel, képviselettel. Az eddig az EMMI felügyelete alatt működő Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt (KÖH) nemrégiben megszüntették. Az egységes szerkezetű hivatali struktúrát azonban én még nem látom. Három helyre került ugyanis a hivatali munka. Valami maradt az utódintézmény Forster Gyula Örökséggazdálkodási Központnál, egyes engedélyezési eljárások a KIM-hez kerültek mint másodfokú hatósághoz, megint más feladatkör jutott a járási hivatalokhoz, és várjuk még, hogy a Lechner Lajos Nonprofit Kft. is működésbe kezdjen. Legutóbb felmerült a Forster Központ vezetője részéről, hogy a NÖK műemlékekkel foglalkozó munkatársait átvenné. Erről ugyan megindultak bizonyos egyeztetések, de ehhez kell majd a fenntartó egyetértése és utasítása.

– Ismer-e olyan nemzetközi vagy szűkebb európai példát, ami a magyar helyzetre megoldást kínálhatna?

– Minthogy az uniós megállapodások értelmében az örökségvédelem nemzeti hatáskörben maradt, így szinte minden uniós tagállam más és más módon próbálja rendezni a kérdést. Egy irányelvet azonban minden ország, köztük Magyarország is elfogadott, illetve aláírt, ez a Máltai Egyezmény vagy másként a Vallettai Szerződés. Ez a dokumentum kimondja az örökségi javak védelmét, azokat közös európai értékeknek tekinti. A zöldmezős beruházások esetén ez azt jelenti, hogy a beruházás lehetőség szerint kerülje el az örökségi értékek által érintett ingatlanrészeket. A feltárandó területek finanszírozásának módszeréről viszont nem nyilatkozik, figyelembe véve az uniós tagállamok eltérő teherviselési lehetőségeit. Áttekintve a sokszínű uniós gyakorlatot, talán a francia rendszer a legkimunkáltabb, a leginkább követhető elemeket ez tartalmazza, és már egy évtizedes múltra tekint vissza. Lényege, hogy egy a NÖK-höz hasonló állami szervezet, az INRAP (Institut national de recherches archéologiques préventives) készíti el az ERD-ket, amelyek jóváhagyás után egy súlyozott pontozásos rendszer alapján kerülnek ahhoz az akkreditált szolgáltatóhoz, köztük akár az INRAP-hoz, amelyik elvégzi majd a feltárást. A feltárás költségét a beruházó kénytelen teljes mértékben fedezni. Ezt megelőzően minden beruházó a beruházás területi nagysága szerint, négyzetméterenként 53 eurócentet köteles fizetni, ez az adónem fedezi az INRAP alaptevékenységét, az ERD-készítéseket. Magyarországon készült egy hasonló tervezet, amelyik azt javasolta, hogy minden beruházó a beruházás 1–1,5%-át fizesse be adóként, ennek fejében az állam gondoskodott volna a régészeti feltárásokról. A tervezet azonban, jóllehet megoldotta volna a régészeti munkák finanszírozását, el sem jutott a kormány elé megtárgyalásra, talán az összeg nagysága miatt. A tervezetet azonban tovább lehetne finomítani azokkal a szempontokkal, amiket a NÖK hatékonysága kapcsán már érintettünk. Elegendő lenne véleményem szerint, hogy a beruházók csak 0,6%-os örökségvédelmi adót fizessenek be, viszont a szükséges kézi-gépi

A TÁRNOK UTCAI LAKÓHÁZ HOMLOKZAT-HELYREÁLLÍTÁSA, BUDAPEST

földmunkát nekik kellene finanszírozniuk a megvalósuló beruházások kapcsán. Így a beruházó is és a régészeti szolgáltató is a hatékonyságra és a gazdaságosságra lenne kényszerítve. A beruházó sem akarna fölösleges feltárásokat igényelni a szolgáltatótól, mert az ő zsebe is bánná. Egyébként az uniós pályázatoknál a támogatásokból 5% előkészítésre elszámolható, vagyis bőven rendelkezésre állnak a régészetre fordítandó források, akár 2-3%-ig is az uniós pályázatok esetén, s mint tudjuk, ma Magyarországon az állami nagyberuházások 97%-a uniós forrásokból történik.

Csornay Boldizsár

Ő MAGA VOLT DÁNIEL...

Ablonczy László válaszol a Magyar Szemle kérdéseire Illyés Gyuláról

2. rész

MAGYAR SZEMLE: – *Sütő Andrást említette: az ő drámairói életműve miként kapcsolódik Illyés Gyulához?*

ABLONCZY LÁSZLÓ: – Mélyen tanulmányozandó kérdés, amely filológiai, dramaturgiai, szellemi-gondolati szempontokat is érint. Sütő Andrásról szóló, *Nehéz álom* című monográfiámban kettejük kapcsolatát s benne drámai gondolkodásuk közös vagy egymásból következő elemeit is próbáltam felderíteni. Itt csak annyit: hatalmas tanulmányban tárható fel az az elmélyült építkezés, ahogyan Sütő Illyés Gyula költői, nyelvi, esszéírói és színpadi-dramaturgiai gondolkodásának természetét, továbbá magyarságról, emberségről kialakított eszmeiségét formálta és növesztette kivételes életművé. 1956 januárjában, amikor Illyés a marosvásárhelyi Székely Színház meghívására, a *Fáklyaláng* századik előadására látogatott, erdélyi napjaiban Sütő kalauzolta. Rettenetes hideg kísérte útjukat, *Székelyföldi tudósítás*ában Illyés is megjegyzi: a Kultúrpalota „hodályszerű rideg-hideg dísztermében" játszik a társulat. Erre emlékezve András téli, mord időben tett erdőszentgyörgyi kirándulásukat is idézve, gyakran emlegette Illyés fordulatát: „Nyers idő van." S ahogy Illyés darabjaiban, úgy Sütő András színpadi munkáiban is a „nyers idő" elevenedett életté. Sütő drámáiban felismerhető a páros küzdők dramaturgiája, amely a *Fáklyaláng*ot Kossuth és Görgey harcában, vagy a *Testvérek*et György és Gergely vitáiban jellemzi, a Kolhaas és Nagelschmidt (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*) vagy Szervét és Kálvin (*Csillag a máglyán*) párhuzamosságában is érzékelhető. Avagy a *Testvérek* drámája, a páros összetartozás eszmei viadala mítoszi időkbe vonva Sütő *Káin és Ábel*jében

is feltűnik. Egy az ügy – de eltérő úton és eszmei indíttatással: változatos jellempróba. A kérdés pedig úgy szól a színpadi viadalban: a megmaradás parancsa miként világosul – akár veszteségek árán is? Gyakorta pedig az elbukásban. Súlyos erkölcsi, történelmi, politikai kérdések – a zsarnokság és nemcsak a zsarnokságba kényszerített egyén és nemzet mindennapi küzdelmeiben. A *Tisztákra* is hivatkozhatom: a kathárok pusztulásának mai rémlátása Sütő András írói munkásságában fordulatos hatással járt; előbb megírta *Perzsák* című esszéjét, s csaknem egy évtizeddel később a *Tisztákhoz* hasonlatos vízióban megszületett *A szuzai menyegző*, amelynek rettenetes hadi, hódítási, politikai jelenetei a genocídiumig menő infernóig bekövetkeztek a délvidéki háborúban.

– *Illyés Gyula Erdély- és kisebbségféltése darabjaiban érzékelhető?*

– Illyés a Montségur hegyéről úgy tekint a hazára, hogy abban Erdély és Felföld, a Vajdaság és Kárpátalja magyar népe együtt jelentette és jelenti a kathárok tragédiáját is. Ő minden magyart együtt látott és féltett – munkásságának ez is kitüntetett nagysága. Nem viszályt szított írásaiban, hanem csendesített és egyesített. Kivételes erény az uszulás és a gyűlölet, a népek és fajok gyilkolásának századában. De ha tényszerűségében keresem Illyés kisebbségi gondját, talán a *Dupla vagy semmi*ben más darabjainál erősebben érzékelhető a programos aggodalom. Vele beszélgetve is érintettem észleletemet, miszerint: a hegyen-völgyön túli összetartozás bajos állapotát is sűríti a Duna-medencében. Illyés tapintatosan átirányította figyelmemet a Bábjátékosra, a szellem emberére, akinek a közösségért való küzdelmét tekinti a dráma központjának. Az összetartozás Gondja – miközben a viszály vérbefojtó verekedésig fokozódik! A Bábjátékos pedig beleroppan. S ha már a kisebbségi ügyekbe keveredtünk, a *Dupla vagy semmi* előadásának sepsiszentgyörgyi bemutatójára leutaztam (1975. február 25.), Seprődi Kiss Attila kiváló rendezését később aztán a szentgyörgyiek magyarországi vendégjátékán is láthattuk. Ám én a premier örömében írtam egy kis beszámolót, és szerettem volna hírt adni az előadásról. Közös ügyeinket mindig felvállaló író-szerkesztő barátom azt mondta: pártkongresszus közeledik, s minden kisebbségi-magyarsággal

kapcsolatos anyag közlését megtiltották. Csak koridézőként: akkor tetőzött a *Tiszatáj* első botránya is, Ilia Mihálynak távoznia kellett. Kár, hogy a magas tudományos díjakat, elismeréseket kapott Ilia sem akkori kálváriáját, sem más irodalmi témáit, emlékeit nem írta meg. S ha már a *Dupla vagy semmi*t említettük, Illyés dramaturgiájáról jegyezzük meg: a játék a játékban elgondolás itt folyamatosan és mélyebben szervül, mint a pataki skóla diákjainak példázatában, a *Bölcsek a fán*ban, ahol inkább csak kereteződik. De mindkettőre jellemző, ami a hetvenes évek Illyés drámairói törekvéseiben felerősödik: a példázatosság, a tanítási igyekezet. Ha már Sárospatakon időzünk: Coménius *scola ludus*a! Illyés mint színpadi játékmester, magas igényű iskolamesterként tanította az esti közönséget erkölcsi, történelmi, bölcseleti példázataival, a drámaírást a nemzeti nevelés és eszméltetés szolgálatának is tekintette.

– *Beszélgetésünkben már eddig is számos Illyés-előadásra hivatkozott. Említené további élményeit?*

– Néhány kivétellel a 60-as évek közepétől csaknem valamennyi Illyés-bemutatót láttam. Megnéztem, persze hogy megnéztem a *Kegyenc* elmaradása folytán fumigált *Fáklyaláng* felújítását, Bessenyei és Ungvári kettőse nagy hatású emlék, és Őze Lajos Józsája, vele a turini kép is. S erről részletesebben is, mert utóbb Illyés piszkolásának egyik érveként a *Fáklyaláng*ra hivatkoznak, mondván: szabadságharcos darabjával Révai József politikáját szolgálta. Elmetorzó vélekedők, szellemi életünk lélekbúvárai mondják, akik módszeresen zilálják, zaklatják, becsmérelik a költőt, azok, akik sem a kort, se Illyés darabját, se műveit programos élethivatásként nem akarják érteni. Mert Illyés műve az elbukott szabadságharc pillanatát idézi, majd a rabságos idő reményes gondolatát küzdi ki. A turini képre gondolok, mert ebből fejthető vissza a végóra viadala az aradi vár kazamatájában. A Nemzeti Színház együttese Gellért Endre rendezésében Bessenyei Ferenc és Ungvári László monumentális alakításában 1952 decemberében mutatta be Illyés Gyula darabját, amelyet esztendőkön át hatalmas sikerrel játszottak a Katona József Színházban. Majd az 1956-os forradalom leverését követően, félreérthetetlen üzenetként az együttes néhányszor

még Pesten és téli vendégjátékán Sopronban, Ózdon előadhatta. Kossuth alakítója, Bessenyei Ferenc kései emlékezéseiben gyakran felidézte az esténkénti zúgó tapsok igazi titkát: „...a zsarnoki években is a szabadságot hirdettük, éltettük a reményt Illyés darabjaival!" Merthogy a *Fáklyaláng* előtt a Nemzeti társulata *Az ozorai példát*, 1956 januárjában pedig a *Dózsa György*öt vitte színre. Sinkovits Imrét muszáj idézni, aki egy epizódszerepet, Vukovics Sebőt alakította. A bukott forradalom után hevült hangulat lobbant a nézőtéren, mondatára: „Egy-két hónappal ezelőtt még miénk volt a Dunántúl, Tiszántúl, a Felvidék, Bécsig törhettünk volna ismét! S íme, egy hónap leforgása alatt elvesztettük azt is, ahonnan elindultunk, Debrecent, Váradot, Erdélyt!" Zúgó taps robbant a pesti nézőtéren, éppúgy, mint Sopronban. Szíves figyelmébe a magas elvű, kényes esztétáknak: zsarnokság idején a kénytelenségek szükségállapota van érvényben. Ami azt is jelenti, hogy Illyés nagy versét áthangolva: a színpad a parlament, az igazság, a közösségi fájdalmak, panaszok kimondásának egyetlen nyílt pódiuma. A *Fáklyaláng* ezt is jelentette a bolseviki zsarnokság éveiben. A nép pedig tapsával tüntetett, tiltakozott a Rákosi-, majd a kádári zsarnokság ellen.

Az 1952-es ősbemutató két főszereplője, Bessenyei Ferenc és Ungvári László az 1968-as felújítás nyomán a kamerák elé állt, hogy izzó alakításukkal megidézzék a tragikusan elhunyt Gellért Endre emlékét is. Az előadás tévéváltozatát Pethes György készítette, hűen az eredeti előadáshoz. Egy beszédes csonkulással: 1968-ban a politika vélhetően túl veszélyesnek ítélhette a turini utójátékát ahhoz, hogy a tévénézők tíz- vagy százezrei láthassák. Így a darab nagy hatású befejezése elmaradt. A legfontosabb. Mit írt Illyés a turini képben? Józsa, az egykori huszárkáplár meglátogatja a száműzetésben élő öreg Kossuthot: „Ő az! Akire minden érkező kopogtatásánál vártam. Eljött Magyarország!" – mondja Kossuth, s erre csapódott a függöny és zárult az előadás. 1968-ban a tévében gyúanyagnak mutatkozott az illyési üzenet: a szabadság ügye emigrációba kényszerül! Ilyenképpen a szabadság hiánya, az ország és a nemzet sorsa politikai rendszerek és országhatárok fölötti folytatólagos dráma is. Mert Kossuthtal menekülni kényszerült a

magyar függetlenség képviselete is. 1952-ben sem másként, mint 1968-ban, amikor is a tévé már millióknak nagyította volna föl a keserves költői üzenetet. A dráma erdélyi tanulsága is idetartozik. A marosvásárhelyi Székely Színház történetében is nagy pillanatot jelentett a Szabó Ernő, a későbbi Hannibál tanár úr rendezte előadás, amelynek jubileumi alkalmára, mint említettem, a szerző is ellátogatott 1956 januárjában. Szabó Ottó alakította Görgeyt, Kossuthot pedig Kovács György, akire emlékezve Sütő András megörökítette az ünnepi pillanatot: „A közel ezerfőnyi nézősereg tapsorkánja kezdődik, Gyurka pedig a zokogását elfojtva siet a színfalak mögé, ahol percekig küszködik hulló könnyeivel. A »Magyarország jöttét« jelző zárómondat végén Kossuth hangja csuklik el, a színfalak mögött vagy az öltözőben pedig a művészi pálya zenitjén sugárzó Kovács György csillapítja a századik estén is, a szerző jelenlétének idején is életveszélyesen fölkorbácsolt idegeit."

Illyés színháza főképp, de egész életműve folyamatos szellemi küzdelem, szabadságharc. Hogylétünk legnagyobb helyzetjelentését is Illyés írta: *Egy mondat a zsarnokságról*... Mélyére nézve Illyés darabírói munkásságának, szinte mindegyik szabadsághiányos életünk megmaradási módozatait keresi, egyéni és kollektív túlélésünk esélyét vizsgálja, gyakran a tragikumba vágó kacajos kétségbeeséssel.

De az emlékezetes Illyés-előadásokról kérdezett; boldogan folytatom a sort: 1971 augusztusában a szegedi Dóm téren Bessenyei Ferenc zengzetes küzdelme Dózsa Györgyként az 1956-os Nemzeti-előadás képzetében szorította meg a szívemet. Illyést pedig az újrafogalmazásra, a *Testvérek* írására ihlette. A *Testvérek* (1973) a Nemzeti Színházban; Sinkovits Imre és Kálmán György nagyformátumú párosa a hatalmas teret is betöltötte gondolattal és szenvedéllyel. S ha a Nemzetit említem: a *Különc* 1977-es előadásával kapcsolatban különös nézői élményt említhetek. Amikor láttam az előadást, kevéssé hatott rám. Ugyan miért? Lám, ez a színház minden esti titka és csodája is. Meglehet, fáradtan ültem a nézőtéren, az is elképzelhető, hogy a színpadon Sinkovits Imre nem teremtette meg azt a varázskört, ami az ő színészi hatalmát

jelentette sok ezer estén át. De nemrégiben megnéztem felvételen: és Imre elkápráztatott, akárcsak Szilágyi Tibor és Szokolay Ottó játéka. Aligha öregségem s engedékeny természetem folytán. Feszes, éles előadás elevenült meg. S most, hogy az egykori bágyadt emléken tűnődöm, a legvalószínűbb érv tűnik elő: a veszprémi ősbemutató közelsége! Latinovits Zoltán Teleki Lászlója, döbbenetesen tiszta, férfias és megrendítő alakítása, s mellette Majczen Mária, Dobák Lajos játéka (Pethes György rendezte) a Nemzetinél kisebb színpadon a tragédia kivételes hatását jelentette. S már belengte az a Játék-szellem, ami Latinovits szeretetszínházát ígérte Veszprémben, s majd épp ezért kellett elűzni őt. Művészeti életünk rittere, Kerényi Imre, kevéssel a *Csíksomlyói passió* sikere után, talán Pálfy G. István s jómagam bátorítására is, a költő 80. születésnapjának tiszteletére a tragédiához felérő képzelettel állította színpadra a *Tisztá*kat 1982 novemberében. Említettem már a szentgyörgyiek *Dupla vagy semmi* előadását, s mellé sorolhatom a pécsi ősbemutatót, Sík Ferenc rendezését (1974. október). Életem feledhetetlen színházi hétvégéje volt akkor: előző nap Kaposváron Zsámbéki Gábor Sütő András első nagy darabját, az *Egy lócsiszár virágvasárnapját* mutatta be, másnap Pécsett Illyés-ősbemutató Sík Ferenc rendezésében! Valahogy így álmodtam egykor a magyar színjátszás boldog légkörét…

– *Lelkesült emlékeit gyönge előadások élménytelenségével hűthetjük-e?*

– Elsőbben egy hiányról. 1979 márciusában Lengyelországban jártam, magyar drámai napokat rendeztek. Láttam előadásokat Varsóban és vidéken is, de a *Tiszták* gdanski bemutatójára nem juthattam el – tán a honiak tervszerűsége okán is… Latinovits Zoltán *Ködszurkálójában* is beszámolt a Vígszínház *Tiszták*-előadásáról (1970. október): Várkonyi készületlenül járt a próbákra, a szlovák díszlettervező fölösleges építményét Latinovits bontatta szét. Könyvemben (*Latinovits Zoltán élete, halála és feltámadásai*, 2011) a költővel való bensőséges ragaszkodását, szeretetét tárgyalva részletezem a színész küzdelmét a *Tiszták* írójához méltó előadásáért. Amelynek vége: Latinovits távozott a Vígből. Ahogy beszélgetésünkben Illyés

Gyula is mondta: „Ő értette, amit mások nem, hogy miről van szó; hogy nem látványos várjáték ez, afféle *Egri csillagok*. De a többi darabom során is ezt éreztem: más fogaskerekekre járt az én írói szándékom és a színházi világ törvénye." Én már nem is Latinovitscsal láttam a *Tisztákat*, az őt helyettesítő pápai legátussal összeomlott az érzelmi háromszög drámája, Básti pedig orgánumának dagályában éppen a kathártragédia magasát ejtette. A gyönge előadásokat jobbára eltemeti az emlékezet. Olyannyira, hogy nemzeti színházbeli életem néhány produkciójának egyetlen jelenetét se tudom felidézni, de ami igazi és erős, az tíz-húsz, ötven év múlva is bennem él. Feledhetetlen Harag Gyurival beszélgettünk erről: az igazi színházi kritikát évekkel, évtizedekkel később kéne írni, mert azt az idő is hitelesíti. Vénülésemben előrehaladva egyre inkább érzem, mennyire igaza volt. Könyveimbe ezért alig-alig illesztek kritikát. S mosolyosan sajnálom azt, aki egész életében csak okoskodik, rögeszmésen akarja őrizni teóriás fensőbbségét, s egyre inkább összehuttyan. Észre sem veszi, már gyűlöli a színházat, s főképpen saját magát, hogy még mindig azt csinálja, amit nem szeretetből, hanem hatalmi kényszeréből művel. Az emlékezés tisztít, igazságtevő hatalma is munkál bennünk. Ma sem tennék másként, mint egykor: a *Csak az igazat!* előadását szünetben otthagytam. Igen, igaza van Illyésnek: a színház törvénye íróellenes fogaskerekekre is jár! A pécsi színház Illyés monodrámáját egy kedves öreg epizodistára osztotta. Olyan színészre, aki más előadásokban legfeljebb jelenetnyi időt töltött a színpadon. Most egymaga ágált, küszködött a szerencsétlen. Szánalomig menően. Akkor egy életre megtanultam: szociális foglalkoztatóként a színház saját magát buktatja meg. Később néhányszor épp az öreg Írnok-alakításra emlékezve döntöttem szereposztási megbeszéléseken – látszólag embertelenül, valójában a színész javára is. Mert egy bukást a színház kibír, többet is, de lehet, hogy felértékelt színésze beleroppan hivatásába.

– *Látta-e, hallotta-e Illyés Gyulát mint közszereplőt?*

– Amikor 1970 őszén Pestre kerültem, kerestem az alkalmat, hogy jelenlétének varázsát, gondolatainak személyességét közvetlenül megéljem. Emlékszem például egy anyanyelvi matinéra

EGY BÉCSIKAPU TÉRI LAKÓHÁZ HOMLOKZAT-HELYREÁLLÍTÁSA,
RÉSZLEGES FELÚJÍTÁSA, BUDAPEST

a Kossuth Klubban; alkalmilag szólt, szabadkozva a pódiumon, a szereplés zavarában bocsánatot kérően kezdte, majd szárnyalóan szép gondolatokkal ébresztett feladatainkra a nyelvművelés dolgában. Ugyancsak a Fészekben a *Tiszatáj* estjén kinn ült a pódiumon, s Tóth Béla *Tisza*-sorozatának élményében elmerülve beszédét nem akarta abbahagyni. A közönség már Illyést várta, a szerkesztők egyre feszültebben meredtek ránk, nézőkre, mert már ők is Illyést kérdezték volna. Talán egyedül Gyula bácsi arca mosolygott, mígnem elővette tollát, egy lapot kért a mellette ülőtől, írt rá valamit, s átadta a műsorvezetőnek. Mint az est után megtudtam, ezt írta: „Ki a Tisza vizét issza, saját vizét issza vissza." A negyvenes évek végéről való újságból a szerkesztő verses válaszát időszerűsítette, miszerint egy fürdőző olvasói levelében a Gellért koszos fürdővizére panaszkodott.

Emlékszem hangjának sírás fojtotta remegésére, Veres Péter temetésén; ahogy búcsúztatóját befejezte, az árva magyar nép említésével, mintha örök búcsúval a porta kapuját csapta volna be maga után, s úgy hagyta el a ravatali pódiumot. Az Egyetemi Színpadon Németh László 70. születésnapjának estjén, 1971 tavaszán írótársát köszöntötte. Az ünnepelt, gyöngélkedése folytán, nem lehetett jelen, de amit Illyés mondott, kevésbé neki szólt, sokkal inkább a terem ifjú és kevésbé fiatal közönségének. És üzent az aczéli fondorlatosságnak, mert az ő politikai játszmája akkor már nem is a munkás–paraszt hatalomra hivatkozott, hanem a népi–urbánus ellentét folytonos lobbantására. Kötetét se emelem le pontosítani, oly élesen emlékszem Illyés gondolatára: ki írta a legurbánusabb novellát? Hunyady Sándor. Mi a címe? *A vöröslámpás ház*. Hol jelent meg? A népiek folyóiratában, a *Válasz*ban. És ki bújtatta Pap Károlyt? És Zelk Zoltánt? Utóbbi Németh László lányai szobájában rejtőzött... Illyés közügyi megszólalásaiban pódiumon, cikkeiben is, mindig az elevenbe hasított igazságaival. Gondoljunk az *express*beli cikkére, amely valósággal robbantotta azt a mély hallgatást, ami a romániai magyarság sorsát körbeszigetelte. Sütő András idézte részletesen: micsoda döbbenetet és felháborodást váltott ki a román pártvezetésben. Nemkülönben a *Válasz Herdernek és Adynak*, amelynek nyo-

mán a *Szellem és erőszak* című könyvét Aczélék raktárban marasztották. Később a könyv történetét is megismerhettem, mert Szépfalusi István elbeszélte egy annabergi sétánk alkalmával. Most csak annyit: Pista egy alappéldányt mégis megkapott Bécsben, hadműveletei nyomán az eredetihez hű másolatát kinyomtatták. Két példányát őrzöm az esszékötetnek, de magam se tudom, hogy a nyugati másodkiadás vagy a tízévi zárolásból szabadult első kiadásból valók, netán elegyes a kettő. Versmondását is érdemes volna alaposan elemezni. Itt csak egy momentumra utalok: összehasonlítottam az *Egy mondat…*-ot Mensáros, Sinkovits előadása mellett az ő amerikai felvételével (Csicseri-Rónay István készítette). Mensáros réved, tán a maga börtönbeli élményeit is idézte magában. Sinkovits puhább, s mintha zavarná a *Bartók, a Haza a magasban* kiváló mondóját, hogy szokatlan monotónia hatja át a verset. Itt nincs emelkedés, szárnyalás, indulat se jő elő, mint jöhet *A walesi bárdok*ban. Illyés Gyula feszült monotóniája megrendítő: mondja és mondja, sorolja és sorolja, kántálja, litániásan panaszolja, zsolozsmázza a zsarnokság mindent átható démoniságának tényeit. S épp száraz egyhangúságában a vers valósággal lázító váddá emelkedik. Idejét számolva a három előadó közül Illyésé a legrövidebb. Kivételes és lesújtó hallgatni Illyés monológját – egyszer színpadra szcenírozva kéne megidézni. Mert Duna-medencei voltunk hatalmas *Lenni vagy nem lenni* drámáját is sűríti. És a költő egy nem-jelenlétét is hadd idézzem. Részvételével 1972 novemberében 70. születésnapját hirdették az Irodalmi Színpadon. Illyés, bizonyára oka volt, nem jelent meg. Czine Mihály, aki néhány nappal korábban írta meg Ilku Pálnak címzett, ám Aczélnak szóló, tények sokaságával igazolt levelét a kisebbségi magyarság hazai, politikai nemtörődömségéről, heve, ingerültsége nem csillapodván, az ünnepi esten is jegyzetelt. Ki mindenki hiányzik, akinek hivatalból is kötelessége lett volna megjelenni, vagy például azt is felírta, hogy Garai Gábor, az Írószövetség titkára a szünetben távozott. Sugallatos volt, hogy Illyés Gyula távol maradt, mert kínos pillanatok is mutatkoztak a pódiumon, Horváth Ferenc szegény úgy belesült a *Kacsalábon-forgó vár*ba, hogy a nézőtér szánalomtapsával abbahagyta, és távozott a pódiumról.

– *Említette: kínosan induló interjúval kezdődött ismeretségük. Miként folytatódott kapcsolatuk?*

– Apró ügyekben levélben zavarkodtam, s ő röpke sorokban válaszolt. A szentgyörgyiek például átigazításában a *Bánk bán*t tűzték műsorra, és Sylvester Lajos, a most elhunyt kiváló igazgató kérte: Gyula bácsi írna néhány sort a műsorfüzetbe. Postafordultával küldte, s én vittem Szentgyörgyre. Egy leveléről részletesebben is, mert az nekem azóta is sokat jelent. Tudni való: a színházi életet s főként Aczél bizalmából posztoló vezetőit önhittségükben felrázó dolgozatot írtam 1974 augusztusában az *Alföld*ben. Mások mellett Várkonyi Zoltán, Kerényi Imre ütötte ellenem a vasat, az *ÉS* cikkei mellett a *Népszabadság* beszélgetést szervezett állításaimat cáfolandó. Még az irodalmi élet is hullámokat vert a cikk nyomán, valamikor ősszel Csoóri Sándor említette: Illyés Gyula is megismerte a színházi harcot, mely egész ősszel az *Alföld*ben is folytatódott. Említettem már: 1975 februárjában ott voltam a *Dupla vagy semmi* sepsiszentgyörgyi bemutatóján, amely nagy erdélyi eseményt jelentett, mert örömünkre az előadásra betoppant Sütő András is. Sylvester Lajos a bemutató dokumentumait, képeket, plakátot, műsorfüzetet adott útravalóul, juttatnám el Illyés Gyulához. Levél kíséretében, melyben részletesen beszámoltam a szentgyörgyi bemutató ünnepi óráiról, a színháziak küldeményét, jókívánságokkal együtt, postáztam a költőnek. Azonmód, 1975. február 28-i keltezéssel válaszolt, amely köszönetnél többet jelentett, mert színházi viadalomra is utalt.

Kedves Barátom,
másodszor olvasom át a szíves paksamétát és egyszemélyes – annál megfogóbb – tudósításodat Sepsiszentgyörgyről. Ha valami, hát ez jó biztató, hogy kikeljek a betegágyból. Azt őrzöm még mindég, fekve is írok – ezért ilyen röviden.

Olvastam még annak idején bajvívásod első turnusát. Mit mondhat az ember a jó ügy lándzsatörőjének, még ha meg-megvágják is? Tovább! Már csak azért is, mert – lehet más út? A becsület színeiben?

A te géped gyorsabban adja a betűt, mint az én tollam. Kérlek, add át köszönő ölelésemet a szentgyörgyi együttesnek s azoknak, akikkel az előadáson találkoztál. Úgy tudom, Sík Ferenc is készül le, megnézni – másik jóhírű munkájukat.

Szeretettel, meleg kézfogással: Illyés Gyula

Sorai ma is elgyöngítenek és felemelnek: dehogy számított, hogy a pártlapban és másutt mit piszkolódnak velem, amikor Illyés Gyula figyelme és bátorítása kísér hadakozásomban!? Még egy emléket postai kapcsolatunkból. Vélhetően a csatározás folyományaként, s hogy 1975 júniusában a belügy csábjára sem hajlottam, a *Magyar Hírlap*tól távoznom kellett, s a filmforgalmazási vállalat, a Mokép sajtóosztályára kerültem. Két és fél éves hivatalnokoskodásom legnagyobb örömét jelentette: Latinovits Zoltán halálának egyéves évfordulójára füzetet szerkeszthettem. Az irodalom és a művészi élet javát hívtam munkatársnak: Huszárik Zoltán, Ruttkai Éva, Páskándi Géza, Sütő András, Nagy László, Darvas Iván, rendezők, ítészek, fiatalok. 1977 márciusában küldtem a felkérő leveleket, s első, akitől válasz érkezett: Illyés Gyula. Küldte az *L. Z. halála* című versét. Döbbenetes sűrű helyzetjelentés – nemcsak Latinovits sorsáról, hanem amiben küzdeni kellett, s amiben élni kényszerültünk. Apokaliptikus képe „a sakál dalol / s pacsirták vonítnak". Alighanem, az *Énekes madár*ra is utalóan, ennek az abszurdoid képnek a változatát formázta darabja címéül Sütő András: *Az ugató madár*. S lehet-e keservesebb összegzés, mint „...a tegnap az úr, nem a holnap!". Illyés versét a füzet élére helyeztem, s hátoldalára, kézírásával: „Megsiratni való, hogy mint a többi veszélyes sorsú zsenit, őt sem tudtuk megtartani." A Latinovits-kiadvány említett kiválóságok sereges tanúságtétele nyomán már tüntetés-erejűvé hangosodott, s negyvenezer példányát raktárba parancsolták, vagyis: zárolták, jó tíz esztendeig. Pontosítok: a csomag-bála jó ideig hetente tíz-húsz darabbal fogyatkozott, mert a pártközpont újabb és újabb példányokat igényelt...

– *Illyés Gyula naplója tudatja: 1979. május 21-én este Sütő András és Farkas Árpád társaságában a költőnél járt.*

– Bibó István temetésének napján. Én nem mentem a búcsúztatóra, mert András kísértem dedikációjára. Talán már délelőtt Farkas Árpi gondolata volt, hogy tartsak velük. Szabadkoztam, de Árpi azonmód tárcsázta a számot, sőt Flóra néni engedélyét kérte, hogy mehetnék-e a társasággal. „Áron borát", Cirfandlit vittünk, és virágot Flóra néninek. Együttlétünket „Jó hangulatú" beszélgetésként jegyezte a költő, s ennek változatos műsorszámai kerekedtek: indításaként, mint legfiatalabbnak is, Gyula bácsi próbatételének kellett megfelelnem. Ha már én adtam át a bort, segítsem a fogyasztását is, s Gyula bácsi átnyújtott valami olyan húzómasinát, amilyet nemcsak hogy nem használtam, de soha nem is láttam. Ma is előttem Gyula bácsi kajánul várakozó tekintete – alighanem néhány vendége feladta a küzdelmet, s majd ő házigazdaként szabadította ki a dugót a palackból. Boromissza barátaim se láthattak még ily ravasz fúró-húzó szerkezetet, mert teljes csend telepedett: figyelték hadműveletemet. Valami rutin azért csak felrémlett bennem a húzók változatos kezelésében, mert nem azonnal kezdtem az akciót. Megvizsgáltam alsó menetjárását és a felső tekerőt, milyen összehangolt technikával lássak a művelethez. Gyula bácsi erősen figyelt, s igencsak várta kudarcomat, de azonmód eltaláltam a csavarjárást, cuppant a dugó, s már adhattam is át a házigazdának, aki elismerő, mosolyos bólintással vette át a megszabadított palackot. Társasági szereplésem evvel voltaképp befejeződött. Gyula bácsi és András vitte a szót, gyakran játékos fordulatokkal a legsúlyosabb kérdésekről is. Dehogy szóltam közbe, bámulva hallgattam őket. Árpádnak pedig különösen nem jelentett nehézséget a hallgatás. Flóra néni hamarost asztalhoz szólított bennünket, s a hideg finomságok mellett némiképp alább, a gasztronómia terepére, a hazai és az erdélyi konyha időszerű teljesítőképességére hangolódott az eszmecsere, aztán visszatértünk a dolgozószobába, és tovább vívtunk a sárkányos veszedelmekkel. Érdekes: Bibóról és a temetésről egész este szó se esett. Alighanem mi tapintatból nem kérdeztük, hogy Gyula bácsi próbatételes napjának sebét ne szakítsuk, ő pedig éppen fájdalmát akarta csöndesíteni jókedvű, poharazó együttlétünkben.

Naplójában nem olvasható, de élesen megőriztem Gyula bácsi visszatérően aggodalmas kérdését: nem ártok-e nektek, ha ügyetekben megszólalok? A leghitelesebbtől akarta hallani a kádári–aczéli politika cáfolatát. Mert a politikai verdikt így szólt: „A túszokat szállító repülőgépekre nem lövünk!" Vagyis: azért hallgassunk, hogy rosszabb ne legyen erdélyi honfitársainknak. S ebben az internacionalista sunyításban, a tartósított némaságban az erdélyiek sorsa folyamatosan rosszabbodott. András mindannyiszor bátorítóan válaszolt a költő kérdésére: „Gyula, semmi aggodalom, amit mondani akarsz, mondd is az érdekünkben. Nincs vesztenivalónk." Már a *Szellem és erőszak* betiltása után voltunk. Gyula bácsi mosolyos titokzatossággal mondta: valahogy egy példány mégis kikerült Nyugatra, és újranyomtatva megjelent, s már híre is kerekedett a külföldi sajtóban. Nem is tudom, hogy történt... – olyan játékos derűvel mondta, hogy mit se kellett kérdeznünk, képzeltük gyúanyagos munkája odisszeájának sorstörténetét. S említette, amire naplójában is utal: újabb megszólalásainak kálváriája, a *Szellem és erőszak* betiltása nyomán Aczéllal beszüntette a társalgást. Ma is látom legyintő mozdulatát: „Csak az asszonyok beszélnek egymással" – mondta, és ezzel végezte is; keserveivel nem is óhajtotta komorítani a derűs együttlétet. S itt jegyzem meg; halála után hallottam a fennkölt hangokat, majd az MDF egy-két szájasa is elítélően fölényeskedett: Illyés olykor Aczéllal vacsorázott és többször Kádárral is tárgyalt. De: soha nem a maga ügyében! Micsoda alantas utólag alakítani a múltat és visszamenően a független magosság régiójában tetszelegni. Illyés hazai és nemzetközi tekintélye folytán Kádáréknak érdekük volt, hogy a költővel a viszonyt ne fagyasszák meg, noha versei, színdarabjai, cikkei dolgában változatos tiltásokat szerveztek. Azt is tudjuk: Aczél és rendszerének bértollnokai főként a *Népszabadság*ban és az *ÉS*-ben (E. Fehér Pál, Faragó Vilmos) épp elégszer gyalázták. Illyés mindazon gondok kimondása, pontosan szemükbe mondása okán találkozott és tárgyalt olyan kérdésekről, amik nyilvánosságra nem juthattak. Aczél virtuózan játszotta szerepét: ő a szellem mecénása; éberei pedig Gyula bácsi találó képével: „a marxilag képzett haza-

árulók" folytatólagosan élesztették a viszályt, az eszmefelügyelő Aczél pedig uralta terepét. Elmondom itt is, mert a kollektív amnézia évezredébe léptünk, s az önlegendák virágzanak: szabadsághiányos életünkben gyakran másban sem reménykedhettünk, mint hogy Illyés elé kerül valamely gyalázat, személyes vagy nemzeti sérelem, s majd ő tekintélyével segít, s tán írásban vagy szóban az illetékesek elé tárja. Naplóit olvasva csak kábul az ember; naponta, óránként Erdélyből, Felvidékről, Nyugat-Európából s a hazából áradtak az emberek, ismerősök és ismeretlenek. Flóra néni, ki tudja, hányadik műszakjában és Gyula bácsi, drága pár, szíveslátással, türelemmel, vacsorával, százával fogadta a jelentkezőket, vendégeket. Ma már tudjuk: gyakran gyanútlanul. Csoóri Sándor, táplálván Gyula bácsi élet- és hírtelepét, kitüntetett becsülésében naponként, hetenként vitte a Gondokat a Józsefhegyi úti házba. Isteni csoda, hogy szíve, szervezete oly soká győzte a mázsányi terheket. Bizonyos, hogy sűrűsödő betegségeinek, kórházi útjainak fő oka: az a folytonos nyomás, amit íróként is nemzeti hogylétünk dolgaiban csaknem megoldhatatlannak látott. Ám lelkiismerete, figyelme egy pillanatra sem ernyedt, hanem folytonosan, fáradhatatlanul működött. Ma is bámulatos, hogy abban a napi zaklatottságban, korosan is, micsoda erővel dolgozott. Aczél összes álarca a végső órákban lehullott: Flóra néni naplójában megrendítő erővel számol be, hogy két ügy sikere éltette volna Gyula bácsit: a *Hitel* engedélyeztetése és a Bethlen Gábor-díj. Aczél egyik ügyében sem engedett, cinikus, bolseviki elvetemültsége itt végképp nyilvánvaló lett, s bár két évig még párttitkárkodott, de ilyen-amolyan posztosként huszonhét éves szellemi rendőrfelügyelete 1983. április 15-én, Illyés Gyula halálával végképp megbukott.

– *Áradtak a vendégek a Józsefhegyi út 9.-be, mondja, s mint a* Naplóban olvasható, *kevéssel az első alkalom után, 1979. július 2-án újra a költőhöz látogatott…*

– Szép májusi estében, amint kísért bennünket a kapuhoz, András és Árpád elöl haladtak, s én hátul Gyula bácsival. Szorongva ugyan, de csak kérésre bátorodtam: a *Tiszatáj*nak szeretnék terjedelmesebb interjút készíteni a drámaírás és a színház dolgairól.

„Neked megcsinálom. Majd hívjál és találkozunk!" – mondta, s már kezeltünk is, mert a taxi a ház előtt állt. Illyés hajlandóságát jeleztem a szegedi szerkesztőknek, s ők lelkesülten máris sürgették akciómat. A gyulai nyár Illyés-bemutatót ígért, a *Homokzsák*ot próbálták Sík Ferenc vezetésével, így ürügy adódott, hogy lapomba, a *Film Színház Muzsika*ba egyidejűleg külön, egy előzetes beszélgetéssel is terheljem együttlétünket. Jelentkeztem, s az általa jelzett nap délutánján megjelentem. Pontban ötkor, ahogy a költő is feljegyezte, az érkezés kedélyes eszmecseréje nyelte a perceket, s már fél óra is eltelhetett, amikor engedelmet kértem: magnómat, most egy böhöm táskarádió melléküzemágát, bekapcsoljam. Kezdtük a társalgást, alig hagytuk el Ozorát, tán Párizsban időztünk, amikor csöngettek, s látogatók érkeztek – nem bejelentés nélkül. Hat órára Sinkovits Imre és Gombos Katalin volt hivatalos. Alighanem Gyula bácsi elfeledte, hogy terjedelmesebb beszélgetésre kértem, s vélhette, a színházi lapba kerülő anyagra elég egy óra, aztán jöjjenek Imréék, és majd közösen és kötetlenül folytatjuk. Imrével addig egyszer találkoztam, keserves órában, Katikának Gyula bácsiékhoz toppanva mutatkoztam be. Imre játszotta a *Homokzsák* főszerepét, némely színészi és dramaturgiai kérelem inkább ürügy volt a találkozásra. Imre apróbb javítások igényét említette; Gyula bácsi minden kérelmet mosolyos nagyvonalúsággal engedélyezett, ezt később beillesztettem a színházi lap anyagába. Aztán már elegyes beszélgetés kezdődött. Később Imrével megélt százórák után mondanám: ő vitte a szót és a hangulatot, de nem; inkább Katika. Családi gondokat, örömöket sorolt, s főként anyai aggodalmáról beszélt, mert éppen akkor András felvételi kérelmét elutasították a főiskola rendezői karára. Az idő telt, s én mindegyre azon tűnődtem: a tervezett beszélgetés befuccsolt, nem maradhatok Sinkovitsék távozása után! Csak eljött a várt pillanat: Imre és Katika emelkedtek, de én bátorkodtam kérni: maradhassak, hogy befejezzük az interjút. „De Ablonczy még azután is" – olvasom Gyula bácsi feljegyzésében. Annyiban pontosítom őt: nem tízig maradtak Imréék, úgy kilenc tájt távoztak. Maradtam, hiszen valósággal újrakezdtük a beszélgetést. „Zúgó fej – a házigazdai koccintgatás utóhatása" – írta

még a naphoz, de valójában ez az én szívós faggatózásom ártalmát panaszolta. Tapintatomat elnyomta az interjú akarása. Röstellem ma is. Tüzeltem kérdéseimet – olykor aggódva Flóra nénire pillogtam, aki lehunyt szemmel, némán ült, s nyilván már a fenébe kívánt. Gyula bácsi kiszúrta aggódó pillantásaimat, s vigaszul megjegyezte: „Flórika nem alszik, csak a szemét pihenteti." Úgy másfél óra feszült beszélgetésének eredménye az a két interjú, amit a magnófelvétel hív tömörítéséből írtam, némi adatolással. Őrzöm az akkori jegyzeteket, s már akkor is sajogva éreztem, amit ma még inkább: mi mindent nem kérdeztem meg tőle. *Játék és történelem a színpadon* – ez a címe a *Tiszatáj*ban közölt beszélgetésnek; összefoglalóan tán ez a legterjedelmesebb anyag, ami színház dolgában készült vele. De igaz Gyula bácsi későbbi naplójegyzete: nem több a masinába rögzött anyagnál. Sok száz írói, színházi, filmes beszélgetés után ma már tudom, hogy mennyire igaza volt. Jó újságírót kérdéseiben képzelete is emeli. Mentségem talán, hogy más interjúk esetében a többletanyag, a hangulat színei épp az oldott együttlétben hullámzanak elő. Gyula bácsit pedig feszítve, erőltetetten faggattam; s egyre fáradva magam is, a késői óra hajszájában már csak a kérdések és feleletek gépies menetére maradt idő.

– *Sinkovits Imrét említette:* Aranytaps *című versével Illyés Gyula a művész ötvenedik születésnapját köszöntötte. Latinovits halálára írt verse mellett talán egyetlen, amely színészt idéz.*

– Imrének címezte ugyan, de valamennyi „jó színész" valóját is megfogalmazza: Jászai Mari, Somlay Artur, Tímár József és más kiválóságok például éppúgy ebbe a sorba tartoznak. Találó, ahogyan „napi jellemformálók"-nak nevezi a színészeket. S az önégetés hivatását is árnyalatosan jellemzi: „...Mert / kohó is a színpad. Vagy aranyat / olvaszt, vagy tartalom híján salakká / éget a végén". Mélyen átgondolt és szerkesztett vers, amely építkezésében eljut a legmagasabb grádicsra, miszerint „...szent bár az a deszka: / lépcső csupán magasabb színre, a / nép a nemzet, a végzet színe elé." Jókívánságát a korai korszakában írott *Álarc* című versének újkori variációjával zárja: „...Tépi az idő / naptárlevélként mindnyájunkról az / arcot s veti el álarcként, ha nincs / mögötte hűség, örök emberi /

s e-földi! olyan, melyért ünnepelve / egy egész nép, ki mosollyal, ki karral, / de mindenki szorosan szívre / ölel ma, büszkeségünk, kedves Imre". Az *Aranytaps* közelében született egy hasonló verse: *Színész barátaimhoz* – alcíme: *Egy nyárvégi kertből*; talán ez is Imréékkel való társiasság emlékében íródott. A szerepjáték és a civil élet mintája, példája ebben is felmerül: „Sok volt, vakít a fény. Távozni, ritka példák, / ha megtántorodunk, legyetek ti a minták / halni, Hamletként hős ügyért. // Így meztelenre mi sose kopjunk, sem arccal, / sem lélekkel, fiuk. Bennünket az vigasztal / s tisztít, hogy tudunk lenni – más! / Okádja szennyeit látványra, ki úgy támad / életre újra, de utánam mint utánad / ne maradjon, csak ámulás:" Visszatérve az *Aranytaps*ra, tanúságképpen a vers történetéhez egy adalékot: valamikor 1978 őszén, kevéssel Imre ötvenedik születésnapja után, Gombos Katalin felhívta a *Film Színház Muzsika* szerkesztőségét, és felajánlotta Illyés versét. Tanácskoztak az okosok, tán féltek is a költeménytől, mert nem ismerték, türelmet kértek a válasszal. Illyés és Sinkovits neve együtt? – tűnődhettek magukban. Aczél elvtárs még ellenforradalmi provokációnak minősíti...?! Azt eszelték ki, hogy visszahívják Katikát, és köszönve a figyelmességet, de: „Lapunk nem szokott verset közölni, így az Illyés-verssel se akarunk kivételezni." Katika további kísérlete már sikerrel járt, mert az *Új Tükör* 1979. február 11-i száma közölte az *Aranytaps*ot.

(Folytatjuk)

Ablonczy László

TISZTÁN LÁTHATÓ, HA NINCS KÖD VAGY ESŐ

Nagy Rita beszélget Illyés Máriával édesapjáról, Illyés Gyuláról

NAGY RITA: – *Száztíz évvel ezelőtt Felsőrácegrespusztán, 1902. november 2-án született Illyés Gyula, ugyanabban a házban, amelyben 24 évvel korábban édesanyja is. „Túl keveset mondunk azzal, hogy a legnagyobb élő költőnk" – írta 1972-ben a kortárs Weöres Sándor. Mert – ahogy folytatja – ő a magyar költészet hegységének egyik legmagasabb csúcsa és az országhatáron túlról is tisztán látható, ha nincs köd vagy eső. Még többet mondjak? Tud írni, olvasni, megtanulta anyanyelvét és a környező idegen nyelvek jó részét, művelt poéta, mégis falusian magyar. Versei és prózamunkái ritkán mutogatják széles tudását, ennyiben Csokonaira, Petőfire hasonlít, akiket legtöbb versük alapján tudatlan parasztlegénynek hihetnénk, pedig sok közeli és távoli kultúrában otthonosak voltak. Kazinczy, Arany, Babits költészetében folyamatosan érezzük képzettségüket. Illyés műveltsége a mélyben munkál, a felszínen alig szembeötlő. Irodalmunkban Illyés ama kevesek közé tartozik, akik mint Petőfi, Madách, József Attila, túlemelkedtek a helyi jelentőség határán. A világirodalom befogadta őket. Erre bizonyíték többek között, hogy az irodalmi Nobel-díjra is felterjesztették Illyés Gyulát, csakúgy, mint Weörest, és bár a Nobel-díjat nem kapta meg, rangos nemzetközi elismerésben többször részesült. Itthon háromszor jutalmazták Kossuth-díjjal, négy alkalommal ítélték neki a Baumgarten-díjat, és még számos elismerést vehetett át.*

Illyés Gyulának kétszáznál is több kötete jelent meg hat évtizedes pályafutása alatt. 1983-ban bekövetkezett halála után is számos tanulmánykötet, versválogatás látott napvilágot. Ez utóbbiak sora bővült az idei évforduló alkalmából, de ezúttal nem irodalomtörténész, hanem a költő lánya, Illyés Mária válogatta a verseket. A Magyar Napló *kiadó gondozásában a* Ráadás élet *címmel megjelent rendhagyó kötetben több mint négyszáz vers kapott helyet. Erről a szubjektív válogatásról, valamint a*

költőről, édesapáról, az ***ember*** *Illyés Gyuláról beszélgetek Illyés Máriával, és szó lesz még egy tavasszal előkerült regényrészletről is.*

ILLYÉS MÁRIA: – Tulajdonképpen a kiadó kérése úgy szólt, hogy állítsunk össze egy válogatott verseskötetet apámtól. Egy kicsit szabódtam, mert arra gondoltam, hogy harminc évvel a költő halála után milyen válogatás legyen? Átnéztem a korábbi válogatott verseskötéteit, elég sokat találtam. Apám életében mintegy tíz jelent meg – az összes vers-kiadásokon kívül –, egyet ő maga állított össze, amit fontosnak ítélt, azt beletette. És aztán halála után – leszámítva a kalózkiadásokat – újabb hat kötet látott napvilágot. Mit tudok ehhez hozzátenni, milyen többletet? Rájöttem, hogy kényszerhelyzetben vagyok: nem vagyok filológus, sem költő – tehát semmiképpen sem „szakmabeli" –, egyet tehetek, kizárólag az ösztöneimet követem az új kötet létrehozásában, és szubjektív maradok. Persze átnéztem a korábbi válogatásokat, hogy vajon amit én kiválasztottam, az melyikben szerepel, illetve melyikben nem, de tulajdonképpen azokat a verseket választottam ki, amelyek nekem a legkedvesebbek. Úgy éreztem, hogy ezt a luxust megengedhetem magamnak. És így gyűlt egybe majdnem háromszáz vers, s ezekhez jött körülbelül még hatvan, amelyeket a kiadó tett hozzá, nyilván érezvén, hogy én kihagytam bizonyos antológiadarabokat, olyan verseket, amelyekről azt gondolják, hogy Illyés Gyula szellemiségét, költészetét igazán reprezentálják. Ha így van, jól tette a kiadó, hogy ezt a kiegészítést megtette.

– A kötet végül is azt mutatja, hogy a költő lánya hogyan látja a saját édesapját, tehát hogy számára mit jelent az édesapa mint költő.

– Igen, így lehetne megfogalmazni. Ameddig apám élt, számomra sosem „a költő" volt, hanem az apám, a családom. Ő maga meg anyám sem „a költő lánya"-ként neveltek – a lányuk voltam. Jóval apám halála után szembesültem azzal, hogy azt a feladatomat, hogy a költő lánya is vagyok, valamikor be kell töltenem. Apám halála után anyám tizenkét évig végezte az ilyenkor szükséges hagyatékrendező, feldolgozó, hagyatékgondozó munkát. Segítettem neki, de a felelősséggel, hogy ez rám száll, anyám halála után szembesültem. Már korábban is „beleolvastam magam"

apám művébe, de kétségtelen, hogy ebben a műben én először az embert láttam. Amit versben olvastam, összekapcsolódott olyan emlékekkel, olyan tapasztalatokkal, amelyeket megfigyelhettem. Sokkal személyesebb módon, közelebbről láttam őt, mint az irodalomtörténészek, vagy akár költőtársai.

– *Milyen Illyés-arc sejlik fel? Miről szólnak a beválogatott versek?*

– Sokkal több olyan verset választottam ki ösztönösen – tehát nem szándékosan –, amelyek érzelmiek, amelyek apámnak az alaptermészetét fedik föl, az indulatvilágát. Azonfelül olyan verseket, amelyeket nagyon szeretek, nagyon jellemzőnek érzek, ahol a táj és az emberi érzelem összekapcsolódik. A későbbi verseinél pedig a transzcendens világ sejtetése, ami mindig is jelen volt nála a háttérben. Apám érzelemvilágában élete végén jobban kibontakozott az élet és a halál kérdése – ilyen versekből is többet válogattam. Így némileg háttérbe szorult az, ami másoknak fontos, amiért apámat a kánonban becsülik, amiért ő bekerült az antológiákba, ami a **köz**nek az érdekeit, vagy érzelmeit, vagy gondolatait tolmácsolja, közülük nem egy úgynevezett „nagy vers". Az igazán nagyokat ezek közül persze bevettem a könyvbe. Ezek gyönyörűek, nem is gondoltam arra, hogy ki lehetne hagyni, olyanokat például, mint a *Nem volt elég*, vagy az *Egy mondat a zsarnokságról* és még sorolhatnám, rengeteg van. Óriási versek, amelyek mindenki számára érvényes, az egész magyarság számára, sőt hát az egész emberiség számára érvényes érzéseket és gondolatokat mondanak ki, ezeket tehát beletettem, csak talán a számuk kisebb.

– *Mert fontos, hogy ebben a kötetben eddig kiadatlan, illetve csak folyóiratokban megjelent versek is szerepelnek. A köz számára ez is egy egészen más Illyés Gyulát mutat, hiszen ezeknek a verseknek egy része a szerelmi érzelmeit mutatja be.*

– Igen sokáig haboztam, hogy szabad-e ezeket közölni, ha ő nem közölte. Láttam, amikor kézbe vettem, hogy ezeket a verseket anyám is nézegette. Volt olyan is, amelyet ő gépelt le, és ő is töprenghetett azon, hogy meg lehet-e jelentetni, aztán végül nem vállalkozott rá. Apámnak gyönyörű korai szerelmes versei vannak köteteiben, a *Testvérek* például, amelyet az első feleségéhez írt, vagy késeiek, mint

például az anyámhoz szóló *Szemben ülsz velem*, és még sorolhatnám, de ezek, amelyek most ebben a kötetben vannak, Illyés Gyulának egy másik arcát mutatják meg, az érzelmeivel vívódó, az ellentétes érzelmeit is fölfedő, kimondó költőt. Arra gondoltam tehát, talán mégis meg kell jelentetni, mert érdekes lehet, és kár volna, ha elfelejtődnének vagy elkallódnának. És persze igen szép versek ezek is.

Vannak ebben az új kötetben olyan kiadatlanok is – szintén a függelékben –, amelyek nem szerelmes versek. Ha személyes tapintatérzés gátolta apámat a közlésben az előbbiek esetében, ez utóbbiakat miért nem adta ki? Jellegükben mások, más esetleg a hangvételük, vagy nem illenek bele egy-egy kötetébe? Sokat közülük befejezettnek éreztem, de lehet, hogy ő dolgozott volna még rajtuk. De hát Illyés Gyula közölte befejezetlen verseit is egy kötetben, az *Abbahagyott versek*et. Talán csak egyszerűen elfelejtette volna ezeket a mostaniakat? Apám rengeteget írt, rengeteg verset, sokat elkezdett és félretett, hogy majd később folytatja, aztán közben esetleg megfeledkezett róluk, vagy nem találta meg őket, mert egy éppen olvasott könyvbe csúsztatta őket be.

– *Rengetegszer dolgozta át az írásait, a kéziratok közt gyakoriak az újrakezdések, újraírások... Gondolom, ezeken a verseken is, a kéziratokon látszanak ezek a belső munkálatok.*

– Hogyne, mindig javította a verseit. Úgy dolgozott, hogy először csak vázlatosan írta le a verset, aztán újra leírta, újabb és újabb változatban, aztán a véglegesnek érzett szöveget odaadta anyámnak legépelésre. Amikor anyám legépelte, akkor a gépelt változaton is javított, sőt a megjelent kötetekben is át- meg átjavította bizonyos verseit.

– *Ez az írói életmű még mindig nem teljes, lehetnek lappangó versek. Mikor vagy hogyan lehet ennek a végére jutni?*

– Nagyon nehéz kérdés, mert sok versvázlat kerül még elő. Illyés Gyula publikált műveinek a kéziratos anyagát átadtam a Magyar Tudományos Akadémiának. Ami itthon maradt, az nagyon vegyes és még feldolgozatlan anyag, nagyon sok különféle írást tartalmaz, följegyzéseket, jegyzeteket, vázlatokat, verscsírákat. Nagyon sok töredékből semmi sem közölhető, és csak filoló-

giai érdekességük lehet, ha azonosítani sikerül, melyik minek lehetett az első gondolata. Vagy arra utalnak, hogy Illyés Gyula mit tervezett, és mit nem fejezett be. Ezek, mint mondtam, nem valók nyilvánosság elé. Bizonyos azonban, hogy amint a feldolgozatlan írások átnézésre kerülnek, akad még köztük közölhető vers és próza is. Bizonyosan lesz még ilyen.

– *Most egy regényrészlet is előkerült. Erről mit lehet tudni?*

– Ennek a regénynek az első részlete már megjelent a *Holmi*nak a novemberi számában, és a többit is folyamatosan közölni fogja. *Ítélet előtt* a címe. Hogy egészen pontos választ adjak, a kézirata benne volt egy fekete aktatáskában. Amikor onnan – már régebben – kivettem és betettem egy kéziratosdobozba, láttam, hogy nagy csomag füzet, kézírással, de nem volt időm átnézni, elolvasni. Most idén történt az a szerencsés dolog, hogy több segítségem lett, és egy barátnőm legépelte ezt az egész anyagot, amit apám mintegy harminc iskolai vonalas füzetbe kézírással írt. A regény első része anyám gépírásában is fönnmaradt, apám át is javította, és a javított gépirat eltér a kézírástól. De az, ami kézírásban maradt csak meg, két nagy, kerek, lezárt egység, tehát egy regénynek a két első nagy része, noha a vége felé már egy kissé vázlatos. Apám 1949 és 1956 között írta, felteszem hogy Tihanyban, mert az, hogy eredetileg aktatáskában volt, azt jelenti, hogy valószínűleg vagy apám még, vagy már anyám valahonnan elhozta, és az a valahonnan csak Tihany lehetett. Másik feltevésem pedig az, hogy csak Tihanyban volt olyan hosszú, nyugalmas és csöndes ideje, hogy nagyobb lélegzetű regényen dolgozni tudott. Minden jel arra mutat, hogy apám folytatni akarta. De aztán végül mégsem tette. Egyébként egy 1951-es nyilatkozatában azt mondta, hogy már elkezdte és szándékában áll tovább írni egy dunántúli nagyközségnek a történetét a 30-as évek derekától egészen a jelenig. A jelen akkor az 50-es évek volt. A regény történetében viszont csak a második világháború kezdetéig jutott el. Hallatlanul érdekes leírása ez a nagyközség életének a 30-as évek derekán. Nem tudtam azt én sem, hogy egy magyar falunak ennyire színes és gazdag volt az élete akkor, a társadalmi rétegei ennyire árnyaltan különbözőek voltak és ennyire elkülö-

nültek egymástól. A kiváló társadalomrajznál még érdekfeszítőbb a kiváló lélekábrázolás: az emberi karakterek és kapcsolatok szövevénye és működése az, amely a legmegragadóbban tárul fel e befejezetlen regényben. Mert sajnos az utolsó része, a második világháború, egészen az ötvenes évekig terjedő időszak története már nem készült el. Apám ezt a regényt a legkitűnőbb prózaíró korszakában írta. Ugyanakkor a cselekménye is hallatlanul izgalmas, lebilincselő. Arról van benne szó, hogy egy öregasszony egész életében gyűjtötte a vagyont, és aztán hirtelen, amikor átadja a szívós munkával szerzett nagykocsmát meg a hússzéket az unokáinak, akkor elkezdi szétosztogatni ezt a vagyont. Az unokái háta mögött, akik persze rögtön megtudják, észreveszik, nem értik – és rengeteg bonyodalom származik ebből. Az olvasó sem tudja eldönteni, hogy az öregasszony krisztusi elveket követ-e vajon, vagy pedig öregkori jellemváltozáson megy át. A közösség azonban – akár erről, akár arról van szó – nem tudja elfogadni azt, aki a konvenciókkal szembeszáll. És miközben ezek az események kibontakoznak a faluban, föltárul az egész közösségnek az élete, ami voltaképpen nem más, mint a mi emberi világunk.

– Ha már szóba került a próza, a regény, nem szabad elfeledkezni a drámáiról sem. Amikor a 2002-es centenáriumra Görömbei András szerkesztett egy tanulmánykötetet, azt írta, hogy nem talált olyan tanulmányt, amely Illyés Gyula drámáiról szólna. És valóban, hogyha belegondolunk, akkor mintha a drámaíró Illyés a háttérbe szorult volna. Önt foglalkoztatja, hogy a drámákról miért nem szólnak tanulmányok? Az irodalomtörténészek, irodalmárok miért nem írnak a színpadi művekről?

– Én azt látom, hogy az irodalomtörténészek nagyon beállnak egy sínre, és bizonyos dolgokkal foglalkoznak, mással nem. Hogy a drámákkal miért nem, nem tudom, ez az ő dolguk, de hát azért a dráma az mindig kommunikáció a drámaíró és a közönség között. Tehát „kettőn áll a vásár", hogy így mondjam. Érdekes egyébként, mert ebben az interjúban, amit említettem, ebben az 1951-es interjúban apám azt mondta az *Ítélet előtt*ről, hogy „írok egy regényt, *Ítélet előtt* a címe, de félretettem, mert sürgősebb munkám akadt". Akkor elgondolkoztam, hogy 1951-ben mi lehetett a sürgősebb munkája,

és hát arra gondoltam, nem tudom, hogy igazam van-e, hogy akkor írta, vagy akkor tervezte az *Ozorai példát*, a *Fáklyalángot*, a *Dózsa Györgyöt*. És miért volt ez sürgősebb, miért volt ez fontosabb? Tudjuk, hogy kapott megrendelést a Nemzeti Színháztól, hogy írjon darabokat. A sürgősebb feladat azonban mégsem a Nemzeti Színház sürgetése lehetett, hanem az, hogy apám úgy érezhette, jobban tudja közvetíteni a szabadságról és a függetlenségről megfogalmazott gondolatait a történelmi drámákban, mint esetleg egy olyan regényben, amelynek a második részében a világháborúról meg a földosztásról meg a falunak a téeszesítéséről kell írnia. Annak minden vetületét nehezebb lett volna akkor ugyanúgy a nyilvánosság elé tárni, mint a harmincas éveket, pedig apámnak mindig nagyon fontos volt, hogy írásai eljussanak az olvasókhoz. Ő nem az a költő volt – de nincs is olyan költő vagy író –, aki arra gondol, hogy majd a fiókomnak írok és majd a jövő, majd száz év múlva... Ilyen nincsen szerintem. Tehát – a színdarabokra visszatérve – arra gondolok, hogy miután kettőn áll a vásár, az írón és a közönségen, most egy másfajta korban élünk, másfajta közönség van, másfajta színház van, másfajta rendezők vannak. Hát ezért nem játsszák, ezért nem foglalkoznak vele. Ha más a világ, akkor mit tudunk tenni? Ilyen lett.

– *Illyés megítélése is sokat változott az évtizedek alatt. De akár a centenáriumkor, akár most, Illyés Gyula még mindig benne van a köztudatban, s bármelyik oldalról nézzük, nem tudja elveszíteni azt a szerepét, hogy ő valóban a nemzet, a nemzeti önismeret költője.*

– Biztosan, hogy így él a köztudatban, igen. De emellett én szeretném azt is hangsúlyozni, hogy noha a nemzeti önismeret költőjeként becsülik, milyen nagy költő volt tisztán esztétikai szempontból is. Költői és művészi értékéhez nem fér kétség. Hatalmas és magas színvonalú az életműve, remek versei vannak. A legnagyobbak között van a prózájában is. Nemcsak emberként volt kiemelkedő, hanem költőként, művészként. És lehet, hogy a mai megítélését ön felemásnak érzi, de Illyés Gyula megítélése mindig felemás volt, csak most nem emlékszünk az őt életében szüntelen ért támadásokra. Ha előkeresnénk – és jó volna, hogy-

ha lenne egy bibliográfia, hogy könnyedén előkereshetnénk –, micsoda durva cikkeket írtak apámról mindig, egész pályája során, láthatnánk, hogy mennyit támadták. Elvi, eszmei, politikai szempontból – sőt az esztétikai kifogásoknak is elsősorban ilyen alapjuk volt. A megítélés szempontjából ma azt is nézni kell, milyen talajon áll az, aki megítéli. A mi magyar világunkban – de talán a világon sehol – nincs tárgyilagos esztétikai terep. Nemcsak az számít tehát, hogy Illyés Gyula hol áll a köztudatban, hanem az is, hogy akik most megítélik Illyés Gyulát, ők hol állnak, miféle közéleti talajon.

(A Katolikus Rádióban 2012. novemberben elhangzott műsor szerkesztett változata.)

NAGY RITA

KODÁLY ÉS AZ UNIVERSAL EDITION

Levelezés a bécsi kiadóval

Kodály Zoltán és a bécsi Universal Edition több évtizeden át tartó levélváltása – mint Bartóknak és a bécsi cégnek mindmáig csak szemelvényekben közzétett korrespondenciája – felbecsülhetetlen értékű forrása a 20. század zenetörténetének. Ismeretlen részletekre derít fényt egyes művek keletkezésének, megjelentetésének és fogadtatásának históriájából, megvilágítja zeneszerző és kiadója „hétköznapi" munkáját a korrektúrafordulóktól és utánnyomások előkészítésétől az alkotó és terjesztő kapcsolatának financiális vonatkozásaiig. Adatokat nyújt arról, hogy érvényesültek-e kiadói kezdeményezések az életmű alakulásában. Nehéz történelmi időkben pedig érzékelteti a *nagypolitika* közvetlen vagy közvetett hatását az *üzletpolitikára,* zeneszerző és kiadó jellempróbáló viszonyának alakulására.

A jelen kötetben közzétett levelek két súlyos történelmi korban keletkeztek. Az első 1938-tól 1945-ig, Ausztriának a Német Birodalomba való (hivatalosan Anschlussnak, vagyis Csatlakozásnak nevezett) annexiójától a II. világháború végéig tartott, a második periódus a háborút követő, mind Ausztriára, mind Magyarországra kiterjedő megszállás átmeneti évein át a diktatórikus államforma magyarországi megszilárdulásától, 1949-től, a Kodály halálát megelőző évig, 1966-ig.

Kodály és az Universal Edition kapcsolata persze nem 1938-ban, hanem két évtizeddel korábban kezdődött: az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjaiban. Bernhard Paumgartner, a későbbi neves Mozart-kutató és karmester, az I. világháború idején egy, a bécsi hadügyminisztérium kötelékében működő zenetörténeti központot irányított. E centrum a Monarchia különböző nemzetiségű és nyelvű katonadalainak megjelentetését tervezve került kapcsolatba Bartókkal és Kodállyal, mint a kor két legjelentősebb magyar

zenefolkloristájával. Az általuk gyűjtött és szerkesztett száz magyar katonadalt az Universal Edition jelentette volna meg. A kész kézirat megjelenését azonban meghiúsította a Monarchia összeomlása (a kiadatlan, utóbb elveszett kézirat rekonstrukciójára, csaknem száz évvel később, Szalay Olga vállalkozott: *Száz magyar katonadal. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918.* Budapest, 2010).

Nem sokkal a katonadalok egykori, sikertelen megjelentetési kísérlete után Emil Hertzka, az Universal Edition messzetekintő igazgatója, mint *zeneszerzőt* fedezte fel Bartókot és Kodályt a kiadó számára. A háborús években nem jelentek meg új műveik magyar kiadónál; Hertzka pedig nemcsak *egyes művek* átvételére vállalkozott, hanem (gyakorlatilag) az addig kéziratban maradt és a jövőben írandó *valamennyi* kompozíció kiadására és terjesztésére. Elhatározásában korszerű felismerés nyilvánult meg: nevezetesen, ha felépíti egy-egy zeneszerző nemzetközi *image*-át, akkor az adott szerzőnek minden sikere hozzájárul az Universal sikeréhez is. Gondoskodott a zenekari művek szólamainak előállításáról és kikölcsönzéséről is, az operák előadásának előmozdítására színpadi osztályt létesített, mindezen túl szerzői katalógusokat jelentetett meg és nívós szakfolyóiratokat alapított *(Musikblätter des Anbruch, Pult und Taktstock)*, melyek mind hozzájárultak az UE-szerzők ismertté válásához. Két világos példa: Bartók *Táncszvit*jének 1923-as budapesti ősbemutatója alig keltett figyelmet a nemzetközi sajtóban. 1925-ben, az Új Zene Nemzetközi Társaságának prágai zenei ünnepsége azonban, melynek előzetes és utólagos propagandájából az Universal Edition jócskán kivette részét, döntő fordulatot hozott a Bartók-recepció történetében: az itt műsorra tűzött *Táncszvit*et a következő két évben többször szólaltatták meg a világ különböző pontjain, mint a zeneszerző korábbi zenekari műveit együttvéve, a *Kossuth*-szimfónia 1904-es ősbemutatója óta. Hasonló hatása volt a *Psalmus Hungaricus* 1926-os előadásának a zürichi nemzetközi fesztiválon: hatalmas sajtóvisszhangja példátlan volt Kodály műveinek addigi krónikájában. Oly sok előadást indukált világszerte, hogy pontos számukat máig sem összegezte a kutatás.

Az 1920-as évek közepétől Kodályt és műveit az új zene élvonalában tartotta számon a nemzetközi szakközvélemény. A *Psalmus* mellett a *Marosszéki* és a *Galántai táncok,* a Toscanini számára átdolgozott és általa bemutatott *Nyári este,* mindenekelőtt azonban a *Háry János szvit,* bejárták az egész világot. A kiadó támogatta a zeneszerző két nagy programját is a húszas és harmincas években. Az egyik a magyar népzene válogatott remekeinek kalevalai elgondolású műköltészeti egyesítése volt a hangversenyterem és az operaszínpad számára (*Magyar Népzene* tíz füzetben zongorakísérettel, illetve *Székely fonó,* daljáték szólókra, kórusra és zenekarra). A másik nagy terv az Éneklő Magyarország-mozgalom számára komponált gyermek-, női, vegyes- és férfikórusok nemzetközi terjesztése volt, főként angol és német szöveggel. Ez meglehetősen bonyolult adminisztrációt kívánt, mivel Kodály a saját kiadásában és költségén jelentette meg énekkari műveinek egy részét, a terjesztésbe bekapcsolódó bécsi kiadónak csupán bizományosi szerepet szánva. Az Universal e tekintetben is jó partnernek bizonyult.

Az építésnek egyre nagyobb távlatú tervét a nagypolitika fékezi le vagy állítja meg: az osztrák Anschluss 1938 márciusában, majd a II. világháború kitörése 1939 szeptemberében. 1938-ban megszűnik az Osztrák Köztársaság önálló államisága: ettől fogva a hitleri Német Birodalom törvényei lépnek életbe itt is. Az Universal Edition elveszíti részvénytársasági formáját, és birodalmi irányítás alá kerül. Zsidó alkalmazottait az utcára teszik. Még az „ügyfelek" származását is szigorú vizsgálatnak vetik alá. Bartók is, Kodály is felszólítást kap árja származásának igazolására. „Természetesen ezt a kérdőívet sem én, sem Kodály nem töltjük ki" – írja Bartók Annie Müller-Widmann-nak, svájci bizalmasának. „A mi álláspontunk az, hogy az ilyen kérdezgetések jog- és szabályellenesek." Láthatárukon új kiadó tűnik fel, a londoni központú Boosey & Hawkes, vele a művek terjesztésének új perspektívája. A két magyar zeneszerző ettől fogva nem ad kiadásra új művet az Universal Editionnak; Bartók legfeljebb átutazóban lép ezután a Német Birodalom részévé lett Ausztria talajára. Kodály 1938-ban két ízben elmegy még a Semmeringre, illetve Mariazellbe, hogy

A VESZPRÉMVÖLGYI JEZSUITA TEMPLOM
ÉS APÁCAKOLOSTOR-ROM KUTATÁSA, HELYREÁLLÍTÁSA

az elbocsájtás előtt álló régi igazgatóval, Hugo Winterrel és egy újabban a vezetőséghez tartozó, 37 éves zenei szakemberrel, Alfred Schleevel konzultáljon. Utána már csak a háború befejeztével, 1946-ban lép újra osztrák földre.

Viszonya a német kézre került Universal Editionnal hűvös, levelei a legszükségesebb tények közlésére szorítkoznak. Az új rendszer által kinevezett birodalmi komisszárokkal eleve bizalmatlan, azok meg nem tudják megtalálni vele a megfelelő hangot. A zeneszerzőt felháborítja, hogy az új Universalban nyomtalanul eltűnik a német–angol kiadásra még 1938 januárjában (tehát az Anschluss előtt) hozzájuk küldött *Bicinia hungarica*-füzet nyomdai előzménye; ezt az esetet is felhasználja kapcsolatuk lazítására. Visszautasítja azt is, hogy a *Székely fonó* kottáját a braunschweigi bemutató rendezőjének színpadi utasításaival „feldúsítva" jelentessék meg, az új „társszerzőt" Kodály jogdíjának terhére honorálva. Teljesen nem szakíthat az Universallal, mert korábbi szerződéseit nem lehet egyoldalúan felbontani. Arra azonban gondja van, hogy új zenekari kompozíciói, melyekre ilyen-olyan okokból szeretne „lecsapni" az Universal – a *Concerto*, illetve a *Páva-változatok* –, ne kerülhessenek kiadásra Bécsben. Ezzel tartozott új kiadója, a Boosey & Hawkes reputációjának – mindenekelőtt azonban önnön meggyőződésének. Nem engedhette meg, hogy ezek a magyar szellemi önállóságról szóló, a magyarság fennmaradásáért aggódó új művek egy nemzetiszocialista kiadó cégjelzésével lássanak napvilágot, őt magát a kollaboráció gyanújába keverve. A kényes helyzetet úgy oldotta meg Kodály, hogy a mondott művek kiadási jogát egyelőre fenntartotta önmagának, a két partitúrát saját kiadásában és a saját költségén jelentetve meg.

Az Universal Editionhoz fűződő kapcsolata akkor javult észrevehetően, amikor a politikai komisszárok helyett egy muzsikus szakember, Alfred Schlee vette át a Kodállyal folytatott érdemi levelezést. Schlee helyzete sem lehetett könnyű. Újra meg újra bizonyítania kellett a Birodalom végvidékén működő zeneműkiadó létjogosultságát, másrészt védenie kellett szerzőit a birodalmi kultúrpolitika expanziós és integrációs törekvései ellen. E kettős

törekvését jól tükrözik Schlee levelei a háborús években. Olykor hevesen rohamozta Kodályt engedményekért – de megértette azt is, hogy van egy határ, melyet a szilárd jellemű zeneszerző soha, senki kedvéért nem léphet át. Ugyanakkor Schlee komoly devizális támogatást szerzett Kodálynak egy 1942 őszére tervezett hangversenykörút megvalósításához a semleges Svájcban. Az itt kapott honoráriumból – Schlee szerint – a Kodály házaspár két és fél–három hónapos svájci tartózkodása lett volna finanszírozható. Schlee soha nem kérdezte meg e hosszú svájci tartózkodás célját (a hangversenyek néhány hét alatt lebonyolódtak volna). Ki tudja, miképp alakul Kodályék sorsa, ha akkor elfogadják a svájci szerződést? Kilenc hónapig készítették elő az utat – amely aztán, nem sokkal realizálása előtt, egyik pillanatról a másikra lekerült a napirendről.

Két, sokat ígérő tervről tájékoztatnak még az Anschluss éveinek levelei. Az egyik a *Háry János* színrehozatala lett volna az 1939-es New York-i világkiállításon – melynek előkészítésén az Universal Edition idejében Amerikába emigrált munkatársa, Hans Heinsheimer dolgozott, nagy energiával. A megvalósulást a II. világháború közeledte, majd kitörése lehetetlenné tette. A másik tervet Schlee kovácsolta: össze akarta hozni a zeneszerzőt Léonide Massine-nal, a monte-carlói Orosz Balett táncosával és koreográfusával, közös táncjáték létrejöttének reményében. A két mester találkozott is, és megállapodott egy *János vitéz*-balett írásában. Ennek írógépelt, francia nyelvű szövegkönyve fennmaradt, teleírva Kodály autográf kompozíciós ötleteivel. Massine szerződést is küldött – de a közben kitört háború és Massine Amerikába költözése miatt ez az elképzelés sem valósulhatott meg. Elképzelhetetlen, hogy miképp alakul Kodály zeneszerzői pályája, ha a *Háry*-daljátékot sikerrel előadják a világkiállításon, New Yorkban – és ha Kodály–Massine műve elkészül és az Orosz Balett műsorára kerül. Mindez különös fénytörésben mutatja meg Kodály és az Universal Edition – vagy inkább: Kodály és Schlee – kapcsolatának alakulását 1938-ban és a rá következő háborús években.

Alig ér véget a II. világháború: Alfred Schlee és Ernst Hartmann 1945 áprilisában újraindítja a munkát az ismét részvénytár-

sasági formában működő kiadóban. Nincs könnyű dolguk a négy szövetséges hatalom által megszállt Ausztriában. Újra kapcsolatot kell teremteni a nemzetiszocialista időkben elhallgatott vagy elhallgattatott zeneszerzőikkel, meg kell szervezni raktári készleteik értékesítését a feldúlt felvevői piacokon, biztosítani kell az utánnyomások nyomdai és papírkapacitását. Európa operaszínházainak nem csekély része romba dőlt a háború során, ami az operaszerzőket is sújtotta, de a jogdíjakból és anyagkölcsönzési díjakból élő kiadókat is. A kottaexportot, a külföldre menő átutalásokat és a külföldről járó adósságok behajtását bürokratikus intézkedések lehetetlenítették el. A Budapesttel való üzleti kapcsolatok újrafelvételét, mindezen túl, Magyarország történetének legnagyobb inflációja is akadályozta. A reggel kapott fizetést célszerű volt azonmód elkölteni, mert délutánra a reggeli „árfolyamnak" csak töredékét érte. A magyar muzsikusok évekig nem jutnak hozzá Budapesten Bartók és Kodály kottáihoz – hogy a század külföldi zeneszerzőinek műveit ne is említsük. Kodály a devizális rendelkezések nehézkessége miatt nem kapja meg jövedelmét az Universaltól és a külföldi jogvédő szervektől (vagy csak nagysokára, „kiskanállal" adagolva). Amerikai jogdíjaira az ottani Ellenséges Javak Felügyelősége teszi rá a kezét, hazai megtakarításai pedig elolvadnak az inflációban. Pécs polgármesterének, majd a dombóvári Péczely családnak meghívása 1945 szeptemberétől 1946 januárjáig a háború utáni legnehezebb időkön segíti át Kodályt és feleségét.

Az Universal Editionnal való kapcsolata leszűkül a háború utolsó éveiben és a háborút követő első esztendőkben. Míg az Anschluss évéből, 1938-ból, a bécsi kiadónak 69 levelét őrzi a lényegében sértetlen maradt budapesti dokumentumgyűjtemény, a mai Kodály Archívum, addig ez a szám 1942-ben tizennyolcra, 1943-ban hatra, 1944-ben nullára csökken. 1945-ből egy levelet, 1946-ból ötöt, 1947-ből hatot, 1948-ból hármat, 1949-ből öt levelet őriz a Kodály Archívum. 1950-től növekszik csak az Universal által írott, Kodály által megőrzött dokumentumok száma. 1950-ben 6, 1956-ban 13, 1961-ben 18, 1962-ben 33 levélben fordult a bécsi kiadó a zeneszerzőhöz. A háborús időkben minimálisra szűkült kiadói kapcso-

latokat teljességében, persze, nem lehetett rekonstruálni. Kodály fő kiadója addigra a londoni Boosey & Hawkes lett; de a korlátozott jogkörű, másfelől azonban monopolhelyzetben működő magyar állami vállalat, a Zeneműkiadó is igyekezett Kodály eszméinek és műveinek terjesztésében részt vállalni: elsősorban zenepedagógiai művek és kórusok első kiadásával és utánnyomásával, továbbá külföldi kiadók publikációinak hazai licenckiadásával.

Bár a pesti zeneszerző és a bécsi kiadó levelezése nem érte el a harmincas évek intenzitását: így is számos ismeretlen adattal egészíti ki Kodály életrajzát. A zeneszerző és az Alfred Schlee, Ernst Hartmann és Alfred Kalmus vezette új Universal Edition kapcsolata személyesebbé vált. Kodály, hogy szellemi függetlenségét megőrizhesse, hajszálpontosan betartotta az őt is sújtó magyar devizális és más korlátozó intézkedéseket. Amikor megvette élete első saját autóját, amikor második feleségét új Bösendorfer zongorával lepte meg, vagy hosszabb külföldi útjaira forintért nem kapható hálókocsijegyet kívánt váltani: mindannyiszor igénybe vette az Universal készségesen felajánlott közvetítői segítségét. Természetesen mindent a saját jogdíjaiból fizetett, de előzetesen megszerezte a Magyar Nemzeti Bank engedélyét ahhoz, hogy saját pénzének egy részét a saját szükségleteinek fedezésére fordíthassa. A kéziratok külföldre küldésében is betartotta a cselekvési szabadságát korlátozó állami rendelkezéseket: az általa hangszerelt op. 15-ös Bartók-dalok partitúráját, a Schlee 60. születésnapjára írt *Variációk* kéziratát csakis az erre feljogosított Kultúra export- és importmonopólium útján juttatta el a bécsi címzetthez. Ez körülményes, olykor hosszadalmas eljárás volt. Nem hagyott azonban támadási lehetőséget a zeneszerző minden lépését árgus szemmel figyelő illetékeseknek.

Schlee a háború utáni években is mindent elkövetett, hogy új Kodály-művek kiadási jogát szerezze meg az Universal Edition számára. Egy-egy újsághír vagy magánbeszélgetés elegendő volt számára, hogy bejelentse kiadói igényét egy-egy nagyobb szabású új (vagy még el sem készült) Kodály-kompozícióra. Így, például, *Zrínyi szózatá*ra, *Sík Sándor Te Deum*ára vagy a *Szimfóniá*ra, már hat

évvel utóbbi elkészülte előtt. E tekintetben nem járt sikerrel. Az UE két másik kezdeményezése azonban eredményesnek bizonyult. Bartók op. 15-ös *Öt dal*ának kiadási jogát a bécsi kiadó a hatvanas években megszerezte a zeneszerző jogait kezelő Bátor Viktor ügyvédtől, illetve az általa létrehozott New York-i Bartók Estate-től. Hartmann igazgató ötlete volt, hogy e dalok zongorakíséretét Kodály írja át zenekarra. Kodály eleget tett a felkérésnek, elkészítette az op. 15 zenekari partitúráját, és – a kiadó megdöbbenésére – sem honoráriumot, sem előadásonkénti tantieme-részesedést nem fogadott el érte. Síron túli baráti szolgálatnak tekintette. Szerette volna viszont, ha a mű hollandiai ősbemutatójával egy fiatal magyar énekesnőt bíznak meg: Andor Évát. Ezt a kívánságát azonban a kiadó – mely korábban elfogadta Kodály *ajándékát* – nem tudta érvényre juttatni.

Hartmann másik javaslata – valamilyen „zenés ajánlás" írása Schlee 1961-ben esedékes 60. születésnapjára – szintén teljesült. Felhasználva azt az adottságot, hogy a jubiláns neve 12 betűből áll és mindegyik betű megfelel egy abszolút vagy relatív szolmizációs hangnévnek: Kodály pompásan hangzó (nem dodekafon) Reihekompozíciót írt témafordítással, augmentációval és diminúcióval, *Variationen über Alfred Schlee im Altwiener Stil* címmel. Megmutatta, hogy ilyet is tud írni, ha éppen akar. A mű mindmáig kéziratban maradt; első kiadása a zeneszerző kézírása nyomán kötetünk függelékében jelenik meg.

Ennyi példa elegendő annak érzékeltetésére, hogy milyen gazdag információs anyagot kínál szerző és kiadó közel három évtizedet átfogó, mindeddig ismeretlen levelezése a tudománynak és az érdeklődő zenebarátnak. Szólnunk kell azonban kiadásunk forrásairól és módszereiről.

Kodály nem magyarul írott leveleit, a kutatás akkori állásának megfelelően, Legányi Dezső és fia, Legányi Dénes rendezte sajtó alá (*Zoltán Kodály, Letters in English, French, German, Italian, Latin*, Budapest, Argumentum–Kodály Archívum, 2002). Ez a kötet a bécsi kiadónak szóló, 1918 és 1937 között írott Kodály-leveleket

is tartalmazza, eredeti német nyelven. Forrása a kötet szerkesztése idején a Wiener Stadtbibliothek volt, mint az Universal Edition letétjének őrzője. Az 1938-as évtől folytatott levelezés nem szerepelt e letéti anyagban, azt az Universal Edition a saját archívumában helyezte el, itt talált rá 2008-ban jelen kötet közreadója. Éppen ezért ebben az új kötetben egyetlen dokumentumismétlés sincs; Legányék publikációjával egybevetve valamennyi levél először itt lát napvilágot.

Közzétételünk elvei több ponton különböznek a Legány-féle publikációs gyakorlattól. Mi is az eredeti nyelvű közlést preferáltuk, de – mivel e kötet iránt minden bizonnyal a magyar olvasó mutatja a legnagyobb érdeklődést – a két levelezőpartner valamennyi levelét közreadjuk magyar fordításban is, teljes terjedelmében. Fordításunk során nem annyira egyes szavak, mint inkább az értelem pontos visszaadására törekedtünk.

Alapvető különbség továbbá, hogy kötetünk levél*váltásnak* ad keretet. Tehát nemcsak Kodály, hanem az Universal Edition leveleit is tartalmazza. Így érthetőbbé válik mindkét fél mindenkori állásfoglalása.

A harmadik különbség, hogy Kodály rövidítéseit nem oldjuk fel az eredeti német szövegben. Ezek közhasználatú rövidítések; aki tud németül, az szerkesztői kiegészítés nélkül is megérti őket. Szögletes zárójelben vagy jegyzetben a levélíró által akaratlanul kihagyott betűket pótoljuk vagy a fogalmazás elírásait helyesbítjük.

A negyedik különbség, hogy az egyes levelekhez fűzött jegyzetek nem pepecselnek közismert tények magyarázatával – például hogy William Shakespeare angol költő és drámaíró volt –, ehelyett a levelekben előforduló, kevéssé ismert személyek és események ismertetésére törekszenek.

A kötetünkben közölt levelek száma 418 (66 Kodály-levél, 352 kiadói levél). E mennyiség megoszlása azonban nem egyenletes: Kodály Bécsbe küldött levelei közül mintegy tizenöt év teljes anyaga eltűnt a kiadó archívumából (1945–1959). Felbukkan-e valaha? Nem tudhatjuk. Ezért külön fejezetben, időrendben közöljük Kodály leveleit (KZ-1 és így tovább) és új egymásutánban,

ugyancsak kronologikusan, a kiadó közleményeit (UE-1 és így tovább). A két fejezet egyes leveleinek összetartozására jegyzetek hívják fel a figyelmet. A jegyzetek HN-rövidítése Kodályné *Háztartási Napló*ira utal.

A szerkesztő kedves kötelességének tesz eleget, amikor köszönetet mond e helyütt mindazoknak, akik hozzájárultak e kötet megjelenéséhez. Mindenekelőtt Kodály Zoltánné Péczely Saroltának, aki Kodály jogutódaként engedélyezte a férje által írott és a neki szóló levelek közlését, a kutatás rendelkezésére bocsátotta az általa fenntartott Kodály Archívumban őrzött Universal-dokumentumokat és társkiadóként is hozzájárult e kötet megjelenésének megvalósulásához. A levelek közléséhez, másfelől, levélíróként és címzettként hozzájárult az Universal Edition nevében Astrid Koblanck igazgatónő is. Őszinte köszönet érte.

Dokumentumok kikeresésével és gépi másolásával Budapesten Kapronyi Teréz, Bécsben Angelika Glatz segítette munkánkat és vívta ki hálánkat.

Emlékezzünk meg azokról a mesterekről és követőikről, akik előttünk-mellettünk jártak a fiatalnak mondható Kodály-kutatás megalapozásában. Bartók Béla és Kodály Zoltán alapvető írásai mellett hadd szóljak Molnár Antalról, Tóth Aladárról és Szabolcsi Bencéről, az őket követő nemzedékek tagjai közül Szőllősy Andrásról, Legányi Dezsőről és fiatalon elment Dénes fiáról, Eösze Lászlóról, Vargyas Lajosról, Lendvai Ernőről, Breuer Jánosról, Ittzés Mihályról. Bizonyos, hogy kezük nyoma rajta van minden újabb, objektivitásra törekvő idevágó munkán.

„Járjon elöl az anyag mélyreható megismerése, arra épülhet minden egyéb" – figyelmeztet Kodály, 1951-ben írt *Mihálovits Lukács Három magyar nótája* című tanulmányában. „Az ismeretet megelőző vagy azt mellőző esztétizálás, agyaskodás, mint nálunk már nem egyszer, csak üres légvárakat építhet. Nagy munka vár itt még a kutatókra. De pontos végrehajtása nélkül csak szó-fia beszéd, amit e tárgyról ma mondhatunk." Másfelől az is igaz: mennél mélyebbre hatolunk a „múltnak mélységesen mély kútjába", annál

nagyobb vízgyűjtő-rendszerre bukkanhatunk, új és ismeretlen összefüggések bonyolult hálózatára. Hogy ezek a búvópatakok, föld alatti és föld feletti energiaforrások előbb-utóbb mind feltárulnak, megrajzolva egy élet és életmű teljes térképét: ennek reményében készült jelen dokumentumkötet is.

(Az Argumentum Kiadónál 2013 őszén megjelenő Kodály Zoltán és az Universal Edition levélváltása, 1938–1966 című kötet Bevezetője.)

BÓNIS FERENC

„REKVIEM A PARASZTSÁGÉRT"

Látlelet a félmúlt és a mai magyar valóság egy mikrovilágáról

1. rész

Hát ezt is megértük. Rekviemet mondhatunk a magyar parasztság fölött. Vigasztalhat-e vajon, hogy nemcsak a magyar parasztság szűnt meg, hiszen világjelenség az agrárnépesség csökkenése? A maradék a harmadik világban még parasztnak mondható, a fejlett országokban viszont már csak mezőgazdasági munkás, paraszti kultúra nélkül. Mennyire igazak ma is a költő szavai: *Forgolódnak a tőkés birodalmak, / csattog világot szaggató foguk. / Lágy Ázsiát, borzolt Afrikát falnak, / s mint fészket, ütik le a kis falut.* Világjelenség az agrárium leértékelődése, s kezdik elfelejteni az emberek, hogy televízió nélkül lehet élni, de kenyér nélkül nem. Vajon ipari terméknek tekinthető-e az élelmiszer? És ipari munkás-e az azt megtermelő ember? Nagy és gazdag birodalmakban mindezek nem okoznak különösebb gondot, kicsiny és szegény népek számára viszont ugyanezek szinte élethalálkérdések. Ugyanakkor hamisnak és csináltnak érezzük az agrárium nemzetközi leértékelését, mert a globális élelmiszerhiány miatt a termőföld hamarosan olyan értékes lesz, mint az elfogyóban lévő kőolaj.

A parasztság fölszámolása a szemünk előtt játszódott le, nincs még kellő történelmi távlatunk folyamatára, de itt élnek közöttünk szenvedő alanyai, kárvallottjai és haszonélvezői. Nem mondhatjuk, hogy korunk, a 20–21. század szűkölködött volna a radikális változásokban. Birodalmak és eszmerendszerek szinte a szemünk előtt dőltek össze, s támadtak helyettük újak, miközben kis hazánk hajóját hányták-vetették a történelem viharai. A politikai változásoknál azonban jóval jelentősebbek – nem kis részben annak következményei – a társadalmak szerkezetében bekövetkező átrendeződések. A tudományos-technikai forradalom hatására alaposan megválto-

zott óriási embertömegek szerepe. Nő a gépesítés, az automatizálás, a digitális technika, a kemizálás jelentősége, az úgynevezett termelőmunkával szinte egyenrangúvá válik a szolgáltató-, a turisztikai és a szórakoztatóipar, s minimálisra csökken a fizikai munka. A haszonelvűség szent nevében kíméletlenül folyik földünk kizsákmányolása, természeti kincseink pusztítása. Áthidalhatatlanná nő a fejlett és a fejletlen országok közti különbség. Mindeközben szinte mindenhatóvá válik az elektronikus média, hogy az elembertelenedő társadalmak polgárainak tudatát is átmossák, alkalmassá tegyék őket a változások elfogadására. De vajon az emberiség fejlődésének csúcsa volna a fogyasztói társadalom?

A magyar parasztságnak mint osztálynak a megszűnése, erőszakos fölszámolása fontosabb, következményeiben talán katasztrofálisabb, mint a nyugati világ nyugodt körülmények között történő abszolút polgárivá válása, de még a hazai rabszolgaság, a jobbágyság vagy a nemesség eltűnésénél is döntőbb.

Én nemzetgyilkosságnak tartom, mert eszembe jut Veres Péter sokat vitatott könyvének sokatmondó címe a *Paraszt sors – magyar sors*, amelyben a gondolatjel akár egyenlőségjelként is értelmezhető. Vajon nem igaz?

A magyar néprajztudomány megszületése – vagyis a 19. század vége – óta ennek az osztálynak a hagyományos kultúráját kutatta. Jámbor népboldogító szándékú elődeihez – Berzeviczyhez, Kölcseyhez, Tessedikhez, Berzsenyihez – hasonlóan azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kutatásuk eredményeit, tanulságait figyelembe veszik az országépítő munka során, hasznosíthatók lesznek a politikai döntéshozók, törvényalkotók számára. A néprajztudomány eredményei mindenkor a szellemi honvédelmet szolgálták. Néprajzkutatóink már a kezdetek kezdetén az archaikumokat keresték, s kevesebb figyelmet fordítottak a mindennapi élet legmegszokottabb jelenségeire. Folyton a huszonnegyedik órát emlegették, holott még száz év múlva is bőven akadt gyűjtenivaló. Jellemző az is, hogy épp a hagyományos paraszti társadalom kutatása, a szociográfiával határos, úgynevezett társadalomnéprajz volt a legutóbbi időkig a legelhanyagoltabb terület.

A mindegyre égetőbbé váló magyar sorskérdésekről, a gazdasági szerkezetről, a demográfiai helyzetről, a társadalmi osztályok közötti viszonyokról az elmúlt században a népi írók töprengtek leginkább, s ők húzták meg a vészharangot – írja Árva László. Tudjuk azonban, hogy a máig felzaklató hatású *Baranyai utazás*, a *Puszták népe*, a *Viharsarok*, *Az Alföld parasztsága* vagy akár *A tardi helyzet* a mai értelemben nem igazi szociográfiák, sokkal inkább szociográfiai indíttatású esszék, röpiratok. A háború előtt talán csak az egyetlen De Gusti módszerével felmért magyar település a baranyai Kemse volt, s a róla szóló Magyar Élet-kötet: az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*.

A *Rekviem a parasztságért* (*Hat falu egy sors*) egyebek közt a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával a Kalocsai Múzeumi Értekezések 13. számaként Romsics Imre múzeumigazgató szerkesztésében jelent meg. A kötet már külsejében utal tartalmára. Borítóján ugyanis Rideg (Dacsi) Albert tanyájának a „paraszt-Magyarország" 1930-as évekbeli fényképe látható. A rangos, cserepes tetejű, L alaprajzú ház udvarán melléképületek, indulásra kész lovas kocsi, ökrös ekés fogat, hat népviseletes férfi és hét nő (közülük öt még gyermek), továbbá mintegy 20 birka és ugyanennyi liba látható a felhalmozott tűzifarakás és egy hatalmas trágyadomb közelében. A háttérben még gémeskút és galambdúc hirdeti a gazdaság autogén jellegét. A nosztalgiát ébresztő archív fotó mögött egy ősi kultúra rejtőzködik. Hasonlóan sokatmondóak a kötet archív és újabb fényképei is.

Az alapmintának tekintett Homokmégy társadalmában ugyanis a legutóbbi időkig megőrződtek *a paraszti élet szokásai, törvényként kezelt hagyományai*, s mindez *az átlagosnál sokkal erősebb társadalomszerveződési tényezőt jelentett. Tiszta parasztfalu* (Erdei nevezi így) jellegét az is mutatja, hogy 1900 és 1960 között mindössze 15%-kal esett vissza a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a majd 100%-osról. Vajon mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a parasztellenes politikai fősodorral szembeni *passzív ellenállásban a menekülés mellett a hatalmi-politikai célokkal ellentétben erősödött a közösségi szolidaritás, másrészt… a paraszti létformához és a „szabadság védőkeretét" jelentő*

földhöz való kötődést is jelzi. Még azok közül is sokan, akik kényszerűségből ipari munkássá lettek és megismerték a nem paraszti életforma előnyeit, amikor erre mód nyílott – 1956–57-ben –, visszatértek a faluba. Akkor még el sem tudták képzelni a tradicionális paraszti világ megszűnését. Sőt az iparban dolgozók nyolcórás műszakjuk után hazatérve családjuk földjén *besegítő családtagként* tovább folytatták régi paraszti tevékenységüket. (Ezt az *ingázó kétlakiságot* sokat kárhoztatta a korabeli sajtó, de megszüntetni nem tudták, végeredményben nem is nagyon akarták.) A homokmégyiek mentalitását meghatározta *konzervatív katolicizmusuk,* valamint a földnek és a kemény munkának a tisztelete.

A magyar történeti tudatot az iskolában tanított „államtörténet" határozza meg. Az emberek elfelejtik, hogy kisebb közösségük, szülőhelyük, családjuk múltja, sőt akár egyéni sorsuk is része a magyar történelemnek, még ha csak a 20. századinak is. Ezeknek beemelése a magyar történelem corpusába és történeti tudatunkba körültekintő munkát igénylő, nehéz feladat. *Az államszocializmus történeti mértékkel mérve „tegnap" ért véget* – írja Gyarmati. A kötet szerzői pedig jóformán szüleik, nagyszüleik s talán önmaguk jelenkorával szembesülnek, s tudjuk, szembenézni tegnapi önmagunkkal, nem könnyű. *Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani.* A javarészt levéltári forrásokra épülő politikatörténet személyesen alig érinti meg az egyéneket, míg a társadalomtörténet, amely bővebben merít az „oral history"-ból, már érzelmi húrokat pendít meg bennük. Kötetünk a példa rá, hogy *a végletesen centralizált akaratérvényesítés napi gyakorlatban mindenütt másként realizálódott.* És ez a sokféle megvalósulás nemcsak a térbeli távolságok, hanem a kis közösségek eltérő sajátságai, különböző társadalmi szerkezetük és hagyományaik miatt következett be. A parasztság kialakította az őt kezdettől fogva felszámolni akaró totalitárius rendszerrel szemben a maga túlélési technikáit a nyílt szembeszegüléstől kezdve a passzív rezisztencián, a rendeletek furfangos kijátszásának módszerein át a „kollektív társadalmi mimikri" magatartásáig. Ebben a küzdelemben a hatalmat képviselő „szervek" mindig „idegenek" (máshonnan érkezettek) voltak,

s velük szemben a helyi viszonyokat jól ismerő nagycsaládok és „rokoni klánok" bizonyos előnyt élveztek.

Romsics Imre *Szerkesztői előszavában* a kötet létrejöttéről és céljáról szól. A homokmégyi falukutató táborok terepmunkáit 1984–87 között Kiss József irányította. Az összegyűjtött anyag feldolgozása már átnyúlt a rendszerváltozás éveibe, s 1990-ben megjelenhetett a *Homokmégyi műhelytanulmányok* utolsó füzete is. Valuch Tibor e sorozaton kívül jelentette meg *Rekviem a parasztságért* beszédes című könyvét (Jellemző módon ez időben megszaporodtak a hasonló című tudományos vagy esszé jellegű művek. Hogy csak néhányat említsek, ilyen Valuch: *A hagyományos világ alkonya*, Für Lajos: *Búcsú a parasztságtól*, Szilágyi Miklós: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*, Fehér: *„A fejsze a gyökerekre vettetett"*). A kutatás nem néprajzi, hanem szociológiai szempontokat érvényesített, s mintha már ez a koncepció is jelezné, hogy a mai falu földműveléssel foglalkozó népének – amely már inkább csak falusinak vagy utóparasztnak nevezhető – sajátságai sokkal inkább megragadhatók a szociográfia módszereivel, mint a néprajziakkal. A szerzők közti munkamegosztás szerint Valuch *az 56-os falusi forradalom, a téeszesítés és a konszolidáció, Kiss József pedig a „a hosszú" ötvenes évek és a parasztnyúzásra szakosodott időszak* témakörét dolgozta föl *(Hat falu – egy sors)*. A debreceni egyetem fiatal oktatói és hallgatói a homokmégyi társadalmat tehát a történeti és szociológiai szempontok együttes szemléletével vizsgálták. A terep- és feldolgozó munka kiváló iskolát is jelentett az ifjú tudósjelölteknek. A hely kiválasztásában nagy szerepe volt a homokmégyi származású néprajzkutatónak, Fekete Istvánnak, de a munka soha nem valósult volna meg a szintén idevaló, volt debreceni diák, Romsics Imre múzeumigazgató felkészültsége és lelkes szervezőtevékenysége nélkül, aki azóta publikációinak sokaságával bevitte szülőfalujának nevét a tudományos közgondolkodásba, s a falu népében is hallatlan lokálpatriotizmust ébresztett.

A helyi események döntően az országos politika következményei. Mint Romsics írja, *A kötet Homokmégy példáján követi végig a közigazgatás átalakítását, pontosabban fogalmazva erőszakos átszerve-*

zését. A történet nem áll meg a homokmégyi események puszta leírásánál, hanem a szerző megkeresi a bonyolult összefüggés-rendszereket, s az ország egészére érvényes általánosításokat fogalmaz meg. A kommunisták már a „választási győzelmüket" megelőző években is tudatosan készítették elő a közigazgatási rendszer erőszakos átalakítását, amely – szovjet mintára – a hatalom megragadásának és megtartásának eszköze lett. A szerző *egymás mellé állítja a hivatalos álláspontokat, a titkos iratokat és a személyes visszaemlékezéseket. Véleményeket ütköztet.* Miközben a szerzőknek a levéltári anyag iszonyatos tömegével kellett megbirkózniuk, s ezek sokasága, valamint a korabeli újságok, a rádió hírei vagy filmhíradók egészen más színben tüntették föl az eseményeket, mint azok a valóságban lejátszódtak, az igazat csak egy szabad, demokratikus légkörű társadalomban lehet kimondani, s a kötet megjelenésével a kutatók erre vártak. Ma már lehetővé vált, hogy a műhelytanulmányokban megváltoztatott személynevek eredeti formájukban szerepeljenek. Ezt persze lehetővé tette az azóta bekövetkezett teljes generációváltás is.

Kiss József tanulmányában (*Októbertől októberig: 1950–1956. Az „idegenek uralma"*) megállapítja, hogy itt is, miként országosan, máshonnan érkezett, a helyi viszonyokat egyáltalán nem ismerő (de helyi kapcsolatokkal sem rendelkező) emberek töltötték be a tanácselnöki és a tanácstitkári posztot. Aztán számba veszi, hogy az adott időszakban ki volt az a nyolcvan személy, aki a homokmégyi tanácsban működött. Megállapítja, hogy legtöbbjük szegényparaszti (valóban szegény paraszti) származású, alacsony iskolázottságú, s mindössze öt tanultabb embert találunk közöttük. Nyilván vakbuzgó párthűségük miatt jutottak hivatali hatalmukhoz. Soraikban többen züllött életmódot folytattak, négyen pedig később öngyilkossággal vetettek véget életüknek, semmiképpen sem tarthattak igényt elismertségre, közmegbecsülésre, tiszteletre a falu részéről, s még közöttük is akadtak, akik a beadási kötelezettségüknek csak késve tettek eleget. (Ami akkor főbűnnek számított.) Közülük kerültek ki azok a közmegvetésnek „örvendő" alakok, *akik napi 25 forintnyi fizetésért vállalták az elszámoltató munkát, vagyis a hátralékok behajtását.* (A padláslesöprést.)

A nemrég elhunyt Kopp Mária (nem szerepel e kötetben) *Magyar lelkiállapot* című könyvében az orvostudomány, a magatartás-tudomány és a természettudomány oldaláról vizsgálva megállapítja, hogy testi és lelki egészségünk nemzetközi összehasonlításban is kirívóan rossz. Ennek pedig az az oka, hogy emberi kapcsolataink hiányosak, rosszak. Nem bízunk egymásban, szorongunk, ezért egyre önzőbbek, egyre magányosabbak vagyunk, s gyáván kiszolgáltatjuk magunkat bármilyen hatalomnak, alattvalókká akarunk válni. Szörnyű látlelet. Csak azért idézem Kopp Máriát, mert ez a magatartásforma a szocializmus kevésbé ismert, de talán a gazdaságinál is súlyosabb következménye. A *Rekviem a parasztságért* tanulmányai pedig éppen azt az utat mutatják be, amely ide vezetett.

A helyi társadalom működésében alapvető jelentőségű a közigazgatás jellegének és változásának bemutatása, mert ez a hatalom működésének szervezeti alapja, s alapvetően meghatározza a közösség tevékenységének kereteit. Bár a kiegyezés után született törvények alapján létrejövő magyar önkormányzati rendszer Gyarmati szerint korántsem volt olyan demokratikus, mint az általa mintaszerűnek tekintett angolszász-amerikai, s még ez is a két világháború közti időben visszafejlődött, de mégiscsak önkormányzat volt, nem úgy, mint a tanácsrendszer, amely a „demokratikus centralizmus" álságos égisze alatt kifejezetten a párt- és kormányhatározatok, a megyei vagy a járási utasítások végrehajtó szervévé degradálódott. A tanácsüléseken alig volt vita, a fejbólintó tanácstagok mindent megszavaztak, amit a tanácselnök előterjesztett, s közben *a konstruktív politikai élet visszaesett, a falusi társadalmakat összetartó formális és informális viszonyok – a rokonsági, baráti, szomszédsági kapcsolatok, a hagyományok, az egyházközségek, a közeli ismeretségek fegyelmező és szolidarizáló ereje, a közösségi gazdálkodás érdekazonosságai, az autonómiák, előbb az áru- és pénzviszonyok – kezdtek bomlani, ekkor pedig a sztálinista hatalomgyakorlás tudatosan is bomlasztotta ezeket. Normatív erejük azonban korántsem szűnt meg teljesen. A földmagántulajdon megszűnésével még a viszonylag zárt régiók falusi közösségei is gyorsan fölbomlottak.*

Gyarmati György előszavában a tradicionális paraszti társadalom „falusi társadalommá" alakulásának egyik atipikus példáját Homokmégyen mutatja be. Ugyanitt szól a kutatás módszertanáról is. A táj- és településtörténeti vázlatból megismerhetjük a Duna melléki hajdan erdős, mocsaras Kalocsai Sárköz földtörténeti kialakulását. A kisebb-nagyobb szláv csoportok után épp a központi Megyer törzs vette birtokba a tájat. A török idők pusztításai után Csáky Imre kalocsai érsek telepíti újra az elpusztult falvakat, s így válik az vegyes lakosságúvá. Egyes esetekben a nyelvvesztés, az asszimiláció elsősorban a szerzők által nem említett geográfiai determináció, a természeti és a társadalmi tér együttes hatásának tudható be. A maradék magyarság és az új – részben magyar – népesség eredete levéltári adatokból ma jórészt kibogozhatatlan. Jó lett volna ezért idézni Henkey Gyula antropológiai felmérésének tanulságait, aki megállapítja, hogy itt feltűnően magas a dinári (tehát délszláv) típusok aránya. Ugyancsak némi eligazítást adhatott volna e kérdésben egy rövid névtani (család- és földrajzi név) áttekintés. (A Győri, Kapronca és más helynévi eredetű család-, illetve ragadványnév az eredetre utalhat.) A homokmégyiek a valószínű vegyes nemzetiségű eredet ellenére igen büszkék magyarságukra. A szerzők ezt idézőjelbe tett, sokszor gúnyolt és félremagyarázott, Németh Lászlótól kölcsönzött szóval „mélymagyar tudat"-nak nevezik. Nem más ez, mint az az erős, természetes, mondhatnám zsigeri „mi tudat", melyet nem az iskolában, nem a médiától tanultak, amely hagyományaik tudatosulásával megkülönbözteti őket kifelé is, befelé is más kultúrájú csoportoktól, népektől, ugyanakkor pedig szilárdítja a teljes magyarsággal való azonosságtudatukat.

Homokmégyet és a „hat falu"-t ma is kalocsai szállásoknak szokták emlegetni, mivel azok kialakulásuk idején, a 18–19. században a kalocsai gazdáknak a várostól távol eső érsekségtől bérelt földjeiken emelt, csak a nyári munkák idején lakott épületei voltak. A lassanként állandó lakássá váló házak a szegedi tanyákhoz hasonlóan kezdtek önállósodni, különösen a 48-as jobbágyfelszabadítás, majd az úrbéri pátens hatására. A várostól való elszakadást a 19. sz. végén a dinamikus népességgyarapodás is indokolta, s

az önállósodás szószólói a helyi papság tagjai voltak. A kisebb-nagyobb házcsoportok rohamosan kezdtek faluvá válni, megépültek templomaik, közigazgatási és iskolai épületeik, létrejöttek egyesületeik. Tipikus parasztfalvak lettek abban az értelemben, hogy a lakosság túlnyomó része még a 20. század első felében is kizárólag a mezőgazdaságból élt. A birtokos parasztság pedig úgy érezte, céljait elérte, nem törekedett ki a paraszti élet keretei közül. (Ezért írt róluk elmarasztalóan a kommunista szimpatizáns Erdei Ferenc.) Ők voltak azok, akik elsőnek fogtak fegyvert az 1919-es ellenforradalom felkelőiként. Miként Gyarmati mondja: *A konzerválásra hajlamos mentalitás egyre messzebb került a polgári fejlődéstől.* A Duna menti községektől eltérően nem voltak hajlandók a hagyományos terménygazdálkodásról a kertészkedésre áttérni. Hát mindezért nem tipikus a kalocsai szállások útja. A faluban szinte mindenki rendelkezett legalább egy talpalatnyi földdel, amiből megélni csak cselédként, továbbá részes vagy napszámos, illetve kubikos munka vállalásával lehetett, s aminek gyarapítása több nemzedékre nyúló családi programot adott. Jelentős volt viszont a közép- és nagybirtokos parasztság száma, akik számos „jó emberüknek" biztosítottak állandóan vagy alkalmanként munkát (patriarchális munkaadó–munkás kapcsolat!), akik közül néhány még cséplőgéppel is rendelkezett, sőt társulást is létrehoztak gépek beszerzésére. Ezt a „paraszti rendet" gyermeknevelési módszereikkel átadták utódaiknak. A kalocsai polgáriba naponként kerékpárral bejáró fiú például iskola előtt és iskola után egy sor gazdasági munkát volt köteles elvégezni. Móricz Zsigmond lelkesedett ezért a munkára nevelési módszerért, amikor a Tisza menti „boldog faluban", Ókécskén azt tapasztalta, hogy még az érettségizett gazdalegény sem restell szekerükre trágyát hányni. (Vajon a gyermeki jogok mai védelmezői mit szólnának ehhez?)

Nem csoda, hogy ez a falu és a kalocsai szállások – bár mondhatom úgy is saját gyermekkori tapasztalatomból, hogy az egész ország – nem felszabadítóként várták az oroszokat. Ez a tény pedig a negyvenéves szocialista iskola, a propagandafilmek, könyvek, mozgalmi dalok, április 4-ei ünnepségek, szónoklatok következté-

ben az újabb nemzedékek tudatában hamis képben rögzült, illetve az akkori valóság ma hihetetlennek tűnik. De olvassuk csak az események átélőinek drámai emlékezéseit, hogyan mutatkoztak be a felszabadítók. A hadifogságban átélt szenvedések és az ott tapasztaltak szintén nem tették rokonszenvessé a „nagy Szovjetuniót". A sokat dicsőített „felszabadulás" utáni földosztás sem jelentett itt nagy fordulatot, hisz alig volt mit fölosztani, másrészt a földosztással is csak az életképtelen kisbirtokok száma szaporodott. Már 1945-ben *a falu társadalmi életének „szétveréséhez" nagymértékben hozzájárult az addig működő egyletek és körök betiltása.* Jellemző, hogy az új községi képviselő-testületben a vezető szerepet a Nemzeti Parasztpárt (Veres Péter és népi írók pártja) kapta. Mikor azonban kiderült, hogy ez a politikai csoportosulás – nyilván bizonyos presszziók folytán – a Baloldali Blokk része lett, az első választáson itt is elsöprő többségre a Kisgazdapárt tett szert 1946-ban. A „hosszú ötvenes évek" tulajdonképpen már az 1947-es kékcédulás szavazással, a „fordulat évével" megkezdődik, s bízvást nevezhetjük ezt a kort a mérhetetlen szenvedések és a kíméletlen terror éveinek, vagy a már másra lefoglalt, de ide is illő szóval „vészkorszaknak". A kíméletlen osztályharc falun bevallottan a kulákság ellen, valójában a kommunisták által zsigerből gyűlölt konzervatív, a szemükben reakciós, hagyományaihoz, tulajdonához ragaszkodó, vallásos parasztság ellen folyt. A beadási rendszerrel – amely összehasonlíthatatlanul szigorúbb, embertelenebb a háború alatti Jurcsek-rendszernél – elérték, hogy az eddig legfőbb értéknek tartott földtől valósággal menekültek a családok. Az országban néhány év alatt szinte futószalagon ítéltek el kétszázezer gazdát gazdasági bűncselekmények, elsősorban a beadási kötelezettség szabotálása miatt. Kitelepítették az osztályidegeneket. Működött a besúgórendszer, az ÁVH pincéiben hörögtek a félholtra vert gyanúsítottak, s megteltek a munkatáborok idős, munkában megőszült tisztes férfiakkal és nőkkel. Az iskola, az úttörő, a DISZ pedig az ifjúság „szocialista szellemben történő nevelésének" szolgálatában állott, vagyis hogy megvalósítsák a „múltat végképp eltörölni" „magasztos" célját. Erre mondták azt a magyar emberek falumban, hogy

kutya világ, szűk esztendő, de ránk szakadt mind a kettő. Erről a könyvben levéltári dokumentumok, újságcikkek, bizalmas közigazgatási utasítások és a szenvedéseket átélő homokmégyiek tanúskodnak. A Vörös Hadsereg magasztalása, a Szovjetunió békeharcnak titulált háborús hisztérikus propagandája, Sztálinnak és hűséges tanítványának, Rákosinak az istenítése, a nyugati hatalmak vezetőinek, Trumannak, Bevinnek (*Truman, Marshall, Bevin pedig lógni fog!* – énekeltük a korabeli mozgalmi dalban), Titónak, „az imperialisták láncos kutyájának", a honi volt kizsákmányolóknak, osztályidegeneknek, az imperializmus ügynökeinek, valamint a klerikális reakciónak és a kulákoknak az átkozása mindennapos, szinte rituálisan formálissá vált szokás volt a korabeli gyűléseken, újságokban, a stopperral mért – az *Éljen Rákosi, éljen a Párt* – skandálással egybekötött vastapsokhoz hasonlóan.

Ha olyan ember olvassa a kötetet, aki megérte és szenvedő alanya volt e dicstelen kornak, vagy akár csak szem volt a láncban, a gyomra forog, üvölteni szeretne, földhöz csapni a tükröt tartó könyvet. Hogy történhetett mindez? Miként lehetett minden aljasságra készségesen ugró „suplenceket" találni? Régi ismerősként „üdvözli" a kor műveletlen, „suk-süköző" kádereinek szájából elhangzó pártzsargont, amelynek fordulatait itt – nagyon szellemesen – fejezetcímekként is viszontlát. Ilyenek például *„jelenleg a számszerű fejlesztés stagnál", „mert amint láthatjuk, a fejlődés hazánkban is egyre fokozódik", „előteremtsük a szocialista forradalom vívmányait".*

(Folytatjuk)

Fehér Zoltán

ÚJ FELFOGÁSBAN ERDEI FERENCRŐL

Reflexiók Bognár Bulcsú A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői című könyvéről

1

Az utóbbi években (évtizedekben) folyamatosan lehettünk tanúi a 20. századi magyar szellemi élet nem egy kiválósága ideológiai és szakmai átértékelésének. (A kettő rendszerint egyszerre vagy egymással párhuzamosan történt.) A marxista szellemű nyomás érezhető enyhültével a nyolcvanas évektől szemmel láthatóan szaporodtak a különféle átértékeléseket célzó publikációk, rendezvények, majd a „rendszerváltozás" után még gyorsabban jelentek meg az újraértékelő szempontok, s – különösen az irodalomtudományban – új kánonépítési törekvések és új kánoneredmények manifesztálódtak. Offenzív szellemi folyamatok (legtöbbször tudományos alapon) mutatkoztak és indultak el például a magyar történetírás története revíziójának nagy témáján belül, de még – sok más egyéb szakmai-tudományos terület mellett – a magyar zenetudomány is kialakította a módosult értékrendje szerinti új arculatát. (Gondoljunk például Lajtha László vagy Dohnányi Ernő életművének pozitív előjelű újraértékelésére.)

Magától értetődik, hogy ezek az újraértékelések korántsem voltak mindig mentesek a célzatos ideológiai-politikai megfontolásoktól, illetőleg tartalmaktól. Történtek kísérletek arra is, hogy korábban a legnagyobbak között számon tartott szellemi kiválóságokat megfosszanak méltán kivívott rangjuktól, vagy legalábbis csökkentsék presztízsüket és leértékeljék életművüket. Látványos példa lehet az elsőre Illyés Gyula személyiségének úgymond morális alapon történő kikezdése, ezzel párhuzamosan egész költészetének megtépázása s a kialakult új (akadémiai) kánonban való drasztikus leértékelési kísérlete. (A második típusú – presztízs-

csökkentésen alapuló – átértékelésre talán a kibontakozó eszményesítő újjáértékelés ellensúlyozására Bibó István személyisége és munkássága lehet szemléletes példa.) Egyértelműen erősödött – jószerével diadalmaskodott – viszont a nagy történész (Bibó legnagyobb szellemi ellenfele), Szekfű Gyula életművének (és személyiségének) a rangja (bár a viták – természetesen – folynak körülötte is). „Stabilizálódott" Németh László és – némileg meglepő módon – Szabó Dezső megítélésének mutatója. Különösen az utóbbi értékpozíciójának jelentős javulása figyelemre méltó (mivel Németh László gondolkodói és szépírói életműve komolyan vehetően soha nem kérdőjeleződött meg). Szabó Dezső életművének gondolati értékei különösen az utóbbi évtizedben váltak egyre nyilvánvalóbbá, az újabb nemzedék kutatóinak eredményei az életmű újbóli átvizsgálása után lényegében pozitív összképet jeleznek a korábbi időszakok főként csak negatív töltésű példái és hivatkozásai után. (A történészek között komoly jelentőségű továbbá a korábban sokáig a perifériára szorított Mályusz Elemér és Hajnal István – másmás előzmények utáni – „rehabilitálása".)

Az átértékelési, illetőleg újraértékelési törekvések és folyamatok nem kerülték el Erdei Ferenc életét és életművét sem. Ez majdhogynem törvényszerű jelenségként szemlélhető. Feltűnő volt például a csend (a csak nagyon szerény ünneplés, emlékezés) 2010-ben, születésének centenáriumán. (Igaz, ebben az évben jelent meg Bognár Bulcsú összefoglaló tanulmánya, egyik előző könyve Erdei szociológiájáról.) Valószínűleg még ma is sokan csak úgy gondolnak Erdei Ferencre, mint aki annak idején rajongott Leninért, elmerült a marxizmus tanulmányozásában, ámde nem írta alá 1938-ban a zsidótörvény elleni tiltakozást, majd az általa (is) alapított Nemzeti Parasztpárt vezetőségében titkos kommunistaként tevékenykedett, később, 1944 végétől országosan ismert politikai vezető, sokszoros miniszter, a kommunista rezsimet szolgáló politikus. Igaz, tagja volt a Nagy Imre-kormánynak is 1956-ban, azonban Kádárék őt kiemelték a megtorlásból. Sőt – bár visszavonult a közvetlen politizálástól – élete végéig (1971-ben, 61 éves korában halt meg) háborítatlanul tevékenykedett az Akadémián és

A KAPUCINUS UTCAI LAKÓHÁZ-HELYREÁLLÍTÁS KUTATÁSA, TERVEZÉSE, BUDAPEST

más intézményekben, tudományos és szervező munkát végezhetett kétszeres Kossuth-díjasként, akadémikusként több társadalmi és szakmai szervezet magas rangú tagjaként.

Író, tudós vagy művészember életrajzi adataival azonban nemigen lehet mit kezdeni, ha szellemi teljesítményének súlyát, eredményeit, „szakmai" értékeit keressük. Az életrajzot csak elfogadni, elvetni vagy eltűrni lehet, a „mű" értékei nem ettől függnek. S az is belátható, hogy a mű mindig több, mint az életrajz. Több is, fontosabb is. Tehát maga az életmű az értékelendő. Elsősorban.

Erdei Ferenc vonatkozásában korábban is történtek kísérletek életművének szakszerű értékelésére. (Azaz megpróbálták lehántani róla a kommunista mozgalmár elsősorban politikai burkait, gesztusait.) Halála után szinte azonnal (1973-ban) megkezdődött összegyűjtött műveinek fél hasonmás kiadása az Akadémiai Kiadó gondozásában, s tartott a nyolcvanas évek közepéig. Ugyanennek a lendületnek volt a terméke *A múlt magyar tudósai* sorozatban 1988-ban megjelent kismonográfia Kulcsár Kálmán akadémikus tollából ugyancsak az Akadémiai Kiadónál. 1991-ben adta ki a Magvető Soós Mária és Huszár Tibor gondozásában a válogatott levelezést.

Huszár Tibor korábban is sokat és intenzíven foglalkozott Erdei Ferenc munkásságával, a „tudós és politikus" Erdeivel. Nemcsak elméleti megközelítésben, hanem filológusi, forrásfeltáró dokumentátori, kutatói szerepben is. Nagyobb összefüggő egységekben, sok forrásból dolgozva többször fogott hozzá Erdei politikai, tudósi, írói, gondolkodói habitusának, értékvilágának megrajzolásához. A *Történelem és szociológia* című kötetében (1979) a tudós és politikus Erdei fiatalkori gondolkodásának alakulását követi nyomon egészen a nyugat-európai tanulmányútig, 1935–36-ig. Egyértelműen – a fogalom korabeli érvényessége szerint – baloldali gondolkodású, forradalmi szellemű, magyarságában tántoríthatatlan, példaértékű értelmiségit rajzol meg, aki embersége, táj- és parasztszeretete révén különösen fontos szereplője a harmincas évek elejétől kibontakozó radikális értelmiségi reformmozgalomnak.

Némedi Dénes – Huszár egykori tanítványa – 1985-ben publikált könyvében (*A népi szociográfia 1930–1938*) Erdei – értelem-

szerűen – mint szociográfus mérettetik meg, mégpedig a magyar szociográfia fénykorának teljes mezőnyében. Némedi gyorselemzéseinek summázatai Erdei egy-egy művéről fontos támpontok. A *Három város* kapcsán egyebek mellett arra hívja föl a figyelmet, hogy itt „a tanyás mezőváros mint a paraszti polgárosodás ideális példája" szerepel (222.), de ellentmondó élethelyzet is, mivelhogy az idealizált szabad parasztpolgár kapitalista termelést folytat. (Erdei szerint a feloldás a szövetkezetek rendszerének létrehozása.) A *Futóhomok* című szociográfiát Némedi „utopikusan optimistának" tartja (226–227.), a *Parasztok* pedig – szerinte – „ideáltipikus" rajz az alávetett parasztságról (228–229.), akik ki vannak rekesztve a társadalomból, nem vehetnek részt annak életében. (A szerző egyébként Erdei e korszakbeli művei közül ezt a munkáját tartja a legsikerültebbnek.) Érdemes fölhívni a figyelmet arra, hogy Némedi pontosan és hangsúlyosan jelzi egy-egy Erdei-műnek a dramaturgiai rendeltetés szempontjából is értékelendő jellegzetességét: „ideális", „utópikus", „ideáltipikus" – azaz Erdei Ferenc nemegyszer saját *eszményvilágát* vetíti bele a magyar paraszti valóságba. (Némileg hasonlítva ezzel a művészi projekció szabályszerűségeihez.) A szerző egyetértőleg hivatkozik Bibó Istvánra, aki szerint „Erdei minden munkájára egy eszmény jellemző". (A Bibó-idézet: 225.) Továbbá: Némedi a népi szociográfia *egészét* vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy az *idegennel* szembeni ellenérzés szinte az egész mozgalmat jellemezte (azaz – fűzzük tovább a gondolatot – Erdeinek ez a meggyőződése úgyszólván közös gyökerű volt: minden bizonnyal nála is tudományos, tapasztalati és hagyományélmények sokaságából táplálkozott). Némedi szerint nem kétséges, hogy számos apróbb-nagyobb szakmai kisiklása ellenére Erdei a magyar szociográfia aranykorának legjobbjai közé tartozott.

Kulcsár Kálmán – föntebb már említett – kis könyvében (1988) csaknem teljesen pozitív képet rajzol Erdei Ferenc munkásságáról. Hangsúlyozza többek között, hogy Erdei esetében a politikust és a tudóst nem lehet kettéválasztani, teljesítménye a szociológiában tűnik a legnagyobbnak. Szemléletének nagy értéke, hogy rámutat arra (csaknem valamennyi vonatkozó művében ez a fő gondolat),

hogy a paraszti sors Magyarországon merőben eltér a nyugat-európai viszonyoktól: míg ott *egy* polgári foglalkozás csak a sok közül, nálunk kirekesztettség, a társadalom alá való szorítottság. Kulcsár is aláhúzza, hogy a tanyás mezővárosi koncepció Erdeinél „ideáltipikus absztrakció" (240.), de mint társadalomtudományos modell, hasznos és használható. Erdei Ferencnek talán a legvitatottabb, a magyar társadalom „kettős szerkezeté"-ről szóló nagy tanulmányáról (az 1944 elején befejezett, de csak a halála után előkerült *A magyar társadalom a két háború között* címmel publikált összefoglalóról) Kulcsár Kálmán úgy vélekedik, hogy az a szerző „talán legkiérleltebb műve", „a magyar szociológiai irodalom egyik legfontosabb terméke". (115–116.) Egy másik helyen megerősíti véleményét: „alapvető jelentőségű" – írja. (216.) Érdemleges kritikai észrevételeket csak a magyar kapitalizmus Erdei szerint „idegen" voltával kapcsolatban fogalmaz meg.

1991-ben Huszár Tibor újabb könyvnyi tanulmányt – részmonográfiát – szentelt Erdei pályaképe egy szakaszának, eredeti, mások által még nem kutatott dokumentumok sokaságának felhasználásával (*Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front).* Az összkép itt is pozitív, jóllehet súlyos problémaként bukik elő a „faji kérdés", és a mind Bibó, mind Erdei részéről megnyilvánuló zsidókritika (ami később – e könyvtől függetlenül – antiszemitizmusként is értelmeződött). Huszár nem fogadja el továbbá Erdei fontos tételét a magyarországi polgárosodás alapvetően idegen, nem a magyar viszonyokból szervesen kinövő voltáról sem. (Huszár Tibor 2012 végén napvilágot látott nagy Erdei-monográfiájára később visszatérünk.)

2

Bognár Bulcsú pályája elején álló tudós létére már három önálló kötetet (és számos szaktanulmányt) jegyez. 2010-ben jelent meg az Erdei szociológiájáról szóló kötete, egy évvel később a *Népi szociográfia és társadalomtudomány* című könyve, s 2012-ben a szóban forgó kötet. Láthatóan tehát a népi írók mozgalma és szociográfiája áll

jelenlegi kutatásainak középpontjában. S ha személyre, személyiségre fókuszálunk: Erdei Ferenc sokat vitatott pályája, munkássága.

Természetesen Bognár is jól ismeri az Erdei munkásságát értékelő korábbi vélemények egymásnak ellentmondó jellegét (a legfrissebb, Huszár Tibor-féle monográfiára – értelemszerűen – e legutóbbi könyvében még nem reflektálhatott), amelyekben a szerzők szőrmentén vagy erőteljesen megfogalmaztak ugyan kritikai észrevételeket, ám Erdei munkásságát alapvetően pozitívan ítélték meg. Fentebb részben láthattuk ezt a képet. Hozzátehetjük, hogy történészkörökben is létezett ez az elismerés: Glatz Ferenc például a Hajnal István válogatott tanulmányait közreadó kötetben (*Technika, művelődés*) 1993-ban azt írta (206.), hogy Erdei művei „máig az 1930-as évek magyar paraszttársadalmának legjobb rajzai".

Sőt – szerzőnk szerint – Erdei ominózus „kettős társadalom", két társadalmi struktúra-elmélete a két világháború közötti (és a korábbi) időszakra vonatkozóan tovább élt például Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Szalai Erzsébet társadalomszerkezeti kutatásaiban, elemzéseiben. (Gyáni Gábor viszont – Romsics Ignác ellenében – éles kritikát fogalmazott meg Erdei „kettős struktúra"-elméletével szemben. Vö. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 221–231.)

Bognár Bulcsú kijelölő tézise szerint Erdei Ferenc „a két világháború közötti időszak legnagyobb hatású szociológusa" (7.). Ez az aposztrofálás mintha már jelezne valamit a szerző értékítéletének, minősítésének némileg paradox tartalmú állapotáról: talán – „szakmailag" – nem is a legnagyobb, *hatásában* azonban azzá vált. Ami igazán új és elgondolkodtató Bognár könyvében: mindvégig azt bizonyítja, hogy Erdei Ferenc egész szociológiai és szociográfiai munkássága a korabeli nemzeti radikális irányzatokból – elsősorban Szabó Dezső eszmevilágából – nőtt ki, parasztszemlélete bezárkózó nemzetfelfogást jelent, abszolutizálja és idealizálja a magyar parasztság sorskérdéseit; s elutasítván mind a nyugati liberális kapitalizmust, mind a keleti, bolsevik típusú kollektivizmust, jellegzetesen harmadikutas társadalomfilozófiát képvisel. A parasztságot a magyarság lényegével azonosítja, s „a magyar polgári fejlődés egyetlen letéteményesének az alföldi mezővárosi

parasztfejlődést tekinti". (13.) Erdei tudományosnak szánt műveiben túl nagy teret engedett saját politikai idealizmusának, s ezzel nagymértékben ártott szakmai munkássága színvonalának. Tudósi pályafutása már a negyvenes évek elején véget ért (tehát mintegy másfél évtizednyi időbe préselte bele minden szakmai erejét, tudását), majd morálisan vállalhatatlanul szolgálta a magyarországi kommunista rendszereket. Pályafutása tehát kétszeresen csőd: mind tudósként, mind politikusként megbukott.

Ez kétségkívül szigorú ítélet (még ha a második részével többé-kevésbé egyet is lehet érteni). Izgalmas kérdés azonban – változatlanul – Erdei tudósi és szociográfusi munkásságának értéke, értékelése. Szerzőnk már a bevezetőben, illetőleg az első fejezetben összefoglalja értékítéletének lényegi elemeit: Erdei „alapgondolatának folytonosságát leginkább a kettős társadalomfelfogás jeleníti meg. [...] a társadalom kettősségét a városi és a vidéki társadalom különállása képezi. [...] Erdeinek e túlfeszített és minden empirikus tényt negligáló történelmietlen értelmezési kerete" politikai elképzeléseit juttatja érvényre. (18–19.) Társadalomrajzaiban ez a „védhetetlen" alapgondolat „érvénytelen" megállapításokat eredményez. (19.) „Erdei szerint a magyarság és ezzel együtt a »falu megmentése [...], fölszabadítása a város uralma alól«, vagyis a németekkel, zsidókkal fölhígult nem magyar magyarságú városi társadalom uralma alól csak az alföldi tanyás mezővárosi társadalmasulással lehetséges." (20.) Ez pedig „minden tudományosság híján lévő monománia" volt Erdei részéről. Hajnal István munkáinak hatására a negyvenes évek elejétől racionalizálódik gondolkodása (bár az alapvető ideák nem változnak). Munkássága csúcspontjaként *A paraszti társadalom* (1943) című munkáját említi, amely – a jeles történész, Hajnal István közvetlen hatását tükrözve – mentes a korábbiak hibáitól, és reális képet fest a bonyolult szövetű magyar társadalomszerkezetről.

Az olvasó ezen a ponton sajnálja leginkább, hogy Bognár Bulcsú – nyilván nem az olvasók véleményformálásának nehezítésére – valójában két könyvre bontotta szét eredeti gondolatait előtérbe helyező, sőt radikálisnak nevezhető mondanivalóját Erdei mun-

kásságáról. S a megjelenések időrendje is „fordított" logikailag: célszerű lett volna ezt a mostani könyvét (Erdei *ideológiai* képének kialakulását és végigelemzését) első kötetként közreadnia, s Erdei szociológiájának és szociográfiájának bemutatását (ld. a 2010-es könyvét) erre az alapra ráhelyeznie. (Ideális esetben akár egy kötetben.) A másik ide kívánkozó megjegyzés Bognár némelyik Erdeivel kapcsolatos – föntebb idézett és még idézendő – minősítő jelzőjére vonatkozik. Belátható, hogy nemigen tesz jót a tudományos hitelességnek az a módszer, melynek során a vizsgálandó személy vagy mű értékét már azelőtt kihirdetjük, mielőtt a nyilvános vizsgálatot elvégeztük volna. Annál kevésbé kellett volna efféle radikális fellépést mutatnia Erdeivel szemben (illetve a türelmesebb méltánylásnak, értékkeresésnek nagyobb helyet kellett volna kapnia), mivel szóban forgó könyve különösen gazdag kutatási eredményekre és igen alapos tudósi munkára épül. Világos, érthető, tiszta vonalvezetéssel. Azt az állítást is megkockáztatjuk, hogy Erdei Ferenccel kapcsolatban ez a könyv eszmetörténeti értelemben úttörő jelentőségű. A kutatás mélységét és irányát tekintve egyaránt.

Először is belehelyezi Erdeit korának társadalmi, politikai és szellemi erőtereibe. Melyik volt az egyik fő erőtér? A gondolkodó magyar középosztály – ahová Erdei is felküzdötte magát – általános felfogása szerint a Trianon utáni Magyarország megújulása a magyar paraszti osztály felemelkedése nélkül nem képzelhető el, sőt éppen a parasztság polgárosodása jelentheti a magyar társadalom megújulását. Ezt a felfogást – egészíthetjük ki szerzőnk egyik alaptételét – nemcsak a harmadikutasnak nevezett „népi" értelmiség vallotta, de a korabeli tudományos élet, például a történettudomány olyan jeles képviselői is (különböző mélységekben és retorikával persze), mint például Szekfű Gyula, ámde nagy ellenlábas kollégája, Mályusz Elemér is. (Szekfű az új középosztályt a parasztság és a tanult munkásság, valamint a művelt polgári rétegek valamiféle összeolvadása révén képzelte el. Mályusz radikális álláspontot képviselt: ő az ősi magyar faji karakter továbbélését fedezte fel a magyar parasztságban.) Közismert, hogy a klasszikusan

harmadikutas Németh László is a kiművelt paraszt és a tanult munkásság fölnyomulásának útján képzelte el a gyökeres – persze nem forradalmi – átalakulást, az „értelmiségi társadalmat". Axiomatikusan jelent meg a minden szempontból leromlott, sőt kártékonnyá vált magyar középosztály, elsősorban az „úri középosztály" leváltásának követelménye a magyar értelmiség széles köreiben, s bontakozott ki – teljesen életszerűen – a magyar paraszti társadalom életének, múltjának, hagyományainak, művészetének mozgalmi jelleget öltő kutatása, különösen a legfogékonyabb „harmincasok" és huszonévesek körében. Lehetőséget, esélyt keresett a magyar parasztság tűrhetetlen sorsának megváltoztatására a népi írók fellépése is a maga mozgalmi jellegével, folyóiratok tucatjai, könyvek százai tartották napirenden a kérdést kulturális, gazdasági és politikai síkon egyaránt. (A maguk módján még a legfelső körökből is sokan rokonszenveztek a paraszti világ értékeivel, és sokan kívánták őszintén a parasztság sorsának jobbra fordulását.) Azt kell tehát hangsúlyozni, hogy a két világháború között a *paraszti sors* tematikája hosszú évtizedekig és nagy erővel formálta a magyar értelmiség gondolkodását. S különösen életszerűnek tekinthető a termelő paraszti sorsba született és innen értelmiséggé emelkedett Erdei Ferenc heves érdeklődése e nagy tudományos és politikai téma iránt.

Visszakanyarodva Bognár Bulcsú könyvéhez: erőteljesen és színesen rajzolja meg Erdei gondolatvilágának kialakulását, hivatástudatának forradalmasított változatát, s azt is, hogy kevés érdeklődést mutatott a hivatalos magyar szaktudományosság iránt. Miként a szerző írja: „eredetisége biztos tudatában a szaktudományban kevésbé saját perspektívájának bővítését keresve, mint eredeti gondolatának igazolását, határozottan nem tudományt, hanem politikát akar csinálni." (49.) Csak a negyvenes évek elején írt munkái (*A magyar paraszttársadalom*, a *Magyar tanyák*, *A paraszti társadalom*) különülnek el bizonyos mértékig a korábbi – téves szemléletű – műveitől. Ezek – miként már utaltunk rá – Hajnal István „organikus társadalomszemlélete" közvetlen hatását tükrözik. (Az utókor ítéleteinek érdekes és tanulságos mozzanata például, hogy míg Némedi Dénes fentebb említett kötetében a *Parasztok* című Er-

dei-könyv – miként erre már utaltunk – szakmailag jó minősítést kap, addig szerzőnk szerint ez a mű „teljesen célt tévesztett, hihetetlenül elnagyolt, végiggondolatlan elemzés" – 48.).

Szabó Dezső harmadikutas örökségével nyilvánvalóan szembe kellett néznie Erdeinek is. Nagyon sokak szemléletét befolyásolta, sőt határozta meg Szabó. (Bognár könyvében ez a fejezet az egyik legjobb rész.) Szabó Dezső rendkívüli szellemi erő volt, rengeteg teherrel, ám tele okossággal és szuggesztív sugárzással. Közismert, hogy a magyar „fajiságnak" autentikus meglétét a magyar parasztságban fedezte föl, eszerint a magyarságnak mint közösségnek az értékeit (mint „faji" jegyeket) – éppen zártságának, elszigeteltségének köszönhetően – a parasztság őrizte meg. Minden külső, idegen jelenség tehát, amely ezt a közösséget és szellemiséget gyengíti, romboló tényezőként jelent meg ebben a felfogásban. Szerzőnk szerint Erdei még radikalizálta is Szabó Dezső e központi gondolatát azzal, hogy a magyarságot leginkább kifejező autentikus jegyeket „kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok parasztságához kapcsolja". (59.)

Erdei társadalomszemléletének leginkább neuralgikus pontja Bognár – és nemcsak Bognár – szerint a részben és távolról szintén Szabó Dezsőhöz köthető „kettős struktúra" elmélete. Ennek az a lényege, hogy a parasztság fölött, tőle függetlenül a dualizmus kori Magyarországon és Trianon után is tovább élt egy „történelmi nemzeti" és kialakult egy jórészt idegen eredetű „modern polgári" társadalom. S e kettős struktúra alá szorítva élte a maga zárt életét a parasztság. Szabó is, Erdei is *magyar* forradalmat várt volna 1918–19-től, ám ez a forradalom elsikkasztódott. Következésképpen ezt a be nem következett magyar forradalmat – legalábbis társadalmi értelemben – meg kell valósítani. Bognár nem ért egyet azokkal az értékelésekkel (Huszár Tibor, Gyurgyák János), amelyek szerint Szabó Dezső az ellenforradalmi kurzus konzervatív kritikusaként, Erdei viszont baloldali (esetleg marxista) bírálójaként lépett fel. Szerinte mindketten pragmatikus beállítódásúak voltak, azaz a forradalmi cél érdekében nemigen válogattak a szóba jöhető szövetségesek ideológiái között.

Bognár könyvének egy következő fejezetében az elemzés homlokterébe Szabó Dezső ideológiája és a Márciusi Front programjai kerülnek. A második (1938-as) program már alapvetően Erdei Ferenc munkája (az átdolgozásokban Bibó István is szerepet kapott). Szabó és Erdei közös vonása – mondja Bognár – a *nemzeti radikalizmus* álláspontja, platformja. Az 1938-as programban ez a Szabó Dezső-i radikalizmus ölt testet. (Részletes és elgondolkodtató a könyv ezen része is: kitűnő forráskritika, pontos hivatkozások rendszere áll előttünk.) A faji mítoszt elhárítja magától ez a szemlélet és program: a „magyarság"-fogalom tartalma itt elsősorban a *történelmi* közösség jellemzőiből vezethető le. E szemlélet liberalizmuskritikája az osztályviszonyokat fenntartani kívánó liberális kapitalizmussal szemben fogalmazódik meg (számos korabeli jeles gondolkodó nézeteihez hasonlatosan), olyan ideológiával szemben, amely az osztályuralom fenntartása mellett a *nemzeti tényezők* visszaszorulását, visszaszorítását is jelenti. A szükségessé váló nemzeti politika fő részese (s e tekintetben – tehetjük hozzá – általánosnak mondható szellemi, értelmiségi kívánalmat fogalmazott meg mind Szabó, mind Erdei) *a fölemelkedő parasztság* kell hogy legyen.

Erdei és Bibó „fajvédelmi" programja – végső soron – úgyszintén Szabó Dezsőtől származtatható, fejtegeti a továbbiakban a szerző. (A „fajvédelem" azért került most idézőjelbe, mert mindenkor éles különbséget kell tennünk a náci elgondolások, illetve a népiek paraszt- és nemzetvédő programjai között.) Három fő veszélyzónát jelöltek meg Erdeiék e tekintetben: az „úri" Magyarország nyomasztó súlyát, a fenyegető német nyomás hatására felélénkülő hazai németséget, valamint a hazai zsidóság szerepét. Mind a németség, mind a zsidóság befolyását csökkenteni szeretnék a magyar sorskérdések formálásában. Nem csatlakoznak viszont a harmincas évek végi, magyarországi „hétköznapi" antiszemitizmus megnyilvánulásaihoz. „Politikai" antiszemitizmusuk egyszersmind szemben áll mind a nemzetiszocialista, mind a bolsevista eszmékkel. (Erdei – mutat rá szerzőnk – 1945-ben kettős mérce szerint ítélte meg Szabó Dezső ideológiáját: részint hangsúlyozta a keresztény-nemzeti kurzus általa megfogalmazott kemény kritikáját, valamint

a népi felszabadulás programját; másfelől bírálta Szabó politikai antiszemitizmusát, sőt tisztázatlan „népi radikalizmusát".)

Bognár Bulcsú könyvének elsőrangú fejezete Erdei és Németh László társadalomértelmezéseinek összehasonlító vizsgálata. Harmadikutas felfogásuk párhuzamokat is mutat, de el is tér egymástól. Feltűnő, hogy bár ismerték egymás munkásságát, gyakorlatilag nem kommentálták, nem hivatkozták egymás írásait, műveit. (Németh László tanulmányaiban, publicisztikájában – tehetjük ehhez hozzá – csak a negyvenes évek elején kerül elő Erdei neve, igaz, igen megbecsülő módon: Erdei Ferenc „hitem szerint a legjobb magyar szociológus" – írta róla 1941-ben *Krónika* sorozatának *Alföld* című részében. Erdei – az 1943-as szárszói szereplésüket követően – elzárkózó volt Némethtel szemben, majd csak hivatásos politikai karrierje után, a hatvanas években fordult újra megbecsüléssel felé.) Erdei alapvetően forradalmár típus, Németh alapvetően reformer. Nagy műveltségbeli fölényben van Erdeivel szemben. Inkább a Dunántúlt érzékeli jobban, Erdei az Alföldet (és még lehetne sorolni a különbözőségeket). Mégis „a politikai mező egészét szemlélve sokkal inkább az azonosságok dominálnak". (108.) Mindketten szemben állnak a „keresztény-nemzeti" rezsim politikájával, mindketten rajonganak Adyért, Németh programja is a nemzeti radikalizmusból nő ki, mindketten parasztságközpontú, a nagybirtokot elutasító politikai és társadalmi koncepciót vallanak, mindketten elítélik az irredenta politikát, s a kelet-közép-európai népek történelmi sorsközösségének ideáját vallják. Felfogásuk a „magyar faj"-ról (Szabó Dezső a közös forrás) szintén hasonlít egymásra. Magától értetődik mindkettőjük számára a magyar zsidóság idegenből származásának a ténye, bár – teszi hozzá Bognár – „Németh László álláspontja differenciáltabb". (115.) (Ez a differencia leginkább a zsidóság asszimilációs foka, a teljesen magyarrá válás kérdéskörében mutatkozik meg.) Viszont mindketten azt vallják (e tekintetben is Szabó Dezső az eredeti forrás), hogy a legfőbb magyar sorskérdés *a magyar vidék* jövője, nem pedig a „zsidókérdés". Németh László az „új nemesség" kialakulásától várja a paraszti fölemelkedés egészét, Erdei viszont nem kívánna bevonni

középosztálybeli erőket ebbe a történelmi folyamatba. (Az Erdeinél tapasztalt lelkesedés Lenin iránt – egészíthetjük ki a fentieket – Németh Lászlónál is felbukkan egyébként: egy 1934-es esszéjében a leninizmus kérdéseiről szóló Sztálin-könyvről írva Lenint mint a marxizmus elavult sablonjait félretoló nemzeti parasztforradalmárt rajzolja meg.)

A két szárszói beszéd elemzésének külön fejezetet szentel Bognár Bulcsú. Többek között azt mondja, hogy „Németh László hagyományelvűbb megközelítése [...] sokkal inkább képes a realitásokkal számot vetni". (130.) Erdei inkább a magántulajdon prioritása mellett áll ki, Németh viszont egyértelműen egy „szocialista" (közösségelvű) társadalmi struktúrát tart kívánatosnak. Erdei „parasztpolgár" ideológiájával szemben Németh „értelmiségi" társadalomról beszél. Erdei előadásában egyértelmű, hogy ő itt már politikusként nyilvánult meg. Még nem adta fel harmadikutas pozícióját, de erős gesztusokat tesz a politikai baloldal irányába. Második itteni – vitazáró – beszédében már tagadja a „harmadik út" történelmi realitását, „nem hagy kétséget afelől, hogy [...] az »aktuálpolitikai irányvonal« kijelölése immár nem a népi mozgalom képviselői, hanem a marxisták által történik". (138.) Ezzel az attitűddel – értékeli a helyzetet a szerző – nemcsak a nemzeti radikalizmussal szakított Erdei, de a kommunisták nyílt támogatását is vállalta.

A népi szociográfusok mozgalmának ideológiai pozícióit több csoportba sorolja a szerző, s föltárja a kapcsolati hálókat Erdeivel. (Ezekben az alfejezetekben úgyszintén nagy és alapos szakmai munka köszön vissza.) Az első körben az Erdei, Illyés és Szabó Zoltán; a másodikban az Erdei és Kovács Imre; a harmadikban az Erdei, illetve Féja Géza és Veres Péter felfogása közötti kapcsolatokat és különbözőségeket tárja fel.

Illyés és Szabó Zoltán – a szerző szerint – mérsékelt álláspontot képviselt a parasztkérdésben Erdei nemzeti radikalizmusával szemben. Illyés racionális elemzése (*Pusztulás*) igen nagy visszhangot keltett annak idején, a *Puszták népe* pedig minden tekintetben remekmű – azóta is. Illyés szolidáris Erdeivel a Márciusi Front idején, ám nem követi a kommunistákkal való kollaborálás útján. Szabó

Zoltán elutasítja a forradalmat, ugyanakkor megnevezi a felelősöket a harmincas évek Magyarországának állapotáért. Perspektívája: a parasztság integrálása a polgári társadalomba. Erdeivel szemben ő sem osztja a Szabó Dezső-féle nemzeti radikális parasztértelmezést.

Kovács Imre és Erdei Ferenc között a „harcosan politikus" egyéni útkeresés gyakorlata teremt párhuzamot. A *Néma forradalom* vádiratszerű feltáró munka arról szól, hogy két nemzet él ebben az országban: a kiváltságosoké és a jobbágyoké (parasztoké). Az egyik sohasem tekintette a nemzeti társadalomba tartozónak a másikat. (Kovács a fenti, az uralkodó osztály valamennyi képviselőjét magyarnak tekinti s nem idegennek.) Kovács és Erdei ekkor még ugyanazon a *politikai* platformon álltak, ezért is lehettek éppen ők a Márciusi Front alapítói.

„A fennálló keresztény-nemzeti kurzussal kiegyezni nem akaró, az ezzel szemben álló nemzeti radikális politika a korszakon belüli következetes képviselete teremt közös platformot Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter között." (174.) Ezenkívül mindhárman „az alföldi társadalomfejlődés erényeit emelik ki a dunántúli paraszti társadalmasulással szemben". (Uo. Féja Géza: *Viharsarok*, Veres Péter: *Az Alföld parasztsága.*) Féja „jobbra" fordulásakor megszakadt a kapcsolata Erdeivel, míg Veres Péter mellett Erdei mindvégig kitartott. Jóllehet a Hajnal István műveivel történt megismerkedése következtében racionalizálódó paraszt- és társadalomszemlélete a negyvenes évek elejétől már messze meghaladta a Veres Péter-i gondolkodás nemritkán mítoszokba vesző statikusságát.

3

2012 végén több évtizedes kutatómunka összegzéseként jelent meg Huszár Tibor nagymonográfiája Erdei Ferencről. A szerző alcímként nyomatékosítja – s többször utal erre a könyv szövegeiben is –, hogy *„politikai életrajzot"* írt, tehát Erdei munkásságának nem tudományos, teoretikus elemzésére vállalkozott. Megértő, empatikus attitűddel közelít a nagy témához itt is, miként tette ezt több évtizeden keresztül. Erdeinek az 1937 és 1942 között megje-

lent mindegyik művét „a hazai társadalomkutatás fontos alkotásai" közé sorolja. (279.) Munkásságát „ellentmondásokkal terhes nagy életmű"-nek tekinti. (467.) Huszár korrekt módon építi be Bognár kutatásainak eredményeit könyvébe (e legutóbbi kötetéből is), hol egyetértve, hol vitázva vele. A *Futóhomok* című szociográfiával kapcsolatban például lábjegyzetben utal rá, hogy szerzőnk „eltérő szempontú" értékelést ad erről a műről. (153. Bognár Bulcsú *Erdei Ferenc szociológiája* című korábbi könyvéről van szó.) És ez az eltérő szempont, úgy véljük, itt nemcsak a két könyv eltérő műfajára, a téma megközelítésére vonatkozik, hanem magára a kutatási eredmények értékítéleteire is. Miként Huszár azzal az Erdeivel kapcsolatban megfogalmazott tétellel sem ért egyet – itt ugyan nem említi Bognár Bulcsú nevét –, amely szerint „Erdei ismeretei érdemben szülővárosa [tehát Makó], a Szeged környéki tanyák, illetve a Duna–Tisza-köze szociológiai jellemzőinek extrapolálása, az ország más területeire való kiterjesztése". *A magyar paraszttársadalom* című munkájában – például – az egyes típusokat „az ország *egész területéről* mutatja be". S ezek a bemutatások „gazdagon argumentáltak". (278–279.) Huszár nemcsak más műfajban írta meg monográfiáját, mint Bognár a maga könyvét (könyveit), de más szemléletet is képvisel: megértőbben reagál és rezonál Erdei *eszményeire*. (Jóllehet szerzőnk is világosan látja az eszmények szerepét és jelentőségét Erdei életében és pályáján, értelmezésében azonban ez az eszményvilág eltolódik az „igézetek" felé.) Érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a korszak legkitűnőbb szellemei, írói közül nagyon sokan – Szekfű Gyulától Németh Lászlóig, Babits Mihálytól Kodály Zoltánig, Klebelsberg Kunótól Karácsony Sándorig és így tovább – *eszmények vonzásában* éltek, gondolkodtak, cselekedtek. (Aligha állhatja meg itt a recenzens, hogy ne emlékeztessen Bibó István „túlfeszült lényeglátói"-ra, mely metaforikus lényegmegragadás egyébként ugyancsak egyfajta eszmény…) Erdei Ferencnél *a paraszti polgárosodás eszménye*, ha tetszik, ideája minden más szellemi tartalomnál erősebb és vonzóbb. Ez az eszmény volt pályájának legfőbb értelme és érdeme – ám ugyanakkor ez az eszmény szorította le időnként a szigorúan tudományosnak

nevezhető racionalitás ösvényéről. Ami tehát Erdei Ferenc életéből a legfontosabb, egyben a legtanulságosabb, azt valószínűleg Huszár Tibor, Bognár Bulcsú (és még sokan mások) együttesen írták, írják meg, az *összkép* – úgy látszik – tovább formálódik.

Bele-belepillanthatunk e formálódásba akár folyamatosan is. Mint például – az Erdeivel szemben egyébként kritikus – Gyáni Gábor véleményébe éppen Bognár Bulcsú Erdei szociológiájáról írt (korábbi) könyvével kapcsolatban. Érdemleges felvetés itt Gyáninak például az a megállapítása, amely szerint tudóstól sem lehet megkövetelni a politika- és ideológiamentességet, s hogy nem lehet bagatellizálni, lekicsinyelni azokat a *személyes élettapasztalatokat*, amelyeket Erdei mindegyik munkája bőven tartalmaz. „Bognár kritikai megítélése – írja Gyáni – maga is egy adott partikuláris látószög perspektívájában teremti meg a találkozás lehetőségét Erdei egyébként sok tekintetben vitatható, ugyanakkor szuggesztív szociológiai és társadalomtörténeti víziójával." (Vö. *Szociológiai Szemle*, 2010. 4. sz. 43–59.)

4

Végezetül: nem kerülhetjük meg az egyik leginkább vitatott (kardinális) kérdést, problémát Erdei Ferenc szociológiájában: ez pedig a „kettős társadalom", a „két társadalmi struktúra"-elmélet, modell, amely végighúzódik az életművön, s teoretikus önállósággal a sokáig lappangó *A magyar társadalom a két háború között* című terjedelmes kézirat összefoglalóban, több mint három évtizednyi lappangás után került nyilvánosságra. Huszár Tibor legújabb könyvében elmeséli e kézirat kalandos sorsát (beleértve Erdei új pártfogója, Révai József lebeszélő szerepét a megjelentetést illetően). Huszár még Erdeitől hallotta a történetet, s ugyancsak ő volt az, aki a *Valóság* 1976. 4. és 5. számában közreadta a szöveget. (Egyesek szerint sokat ártva ezzel Erdei presztízsének, többek között azért, mert ez a tanulmány, ez a társadalomfelfogás tovább erősíthette a hajdani szerző zsidóellenességéről elterjedt nézeteket.) Huszár bevezetőt írt a közlemény elé, amelyben ismerteti a monográfia-kéziratból

megmaradt összefoglaló tanulmány valószínű történetét. Erdeit mint „a magyar szociológia klasszikusá"-t említi, de a szóban forgó írás tartalmi kérdéseivel nem foglalkozik, ennélfogva nem foglal állást a „kettős struktúra" kérdésében sem. (4. sz. 22.)

Értelmezésünk szerint ebben az Erdei-műben egyértelműen *szociológiai modell*ként ábrázolódik a 20. század első felének magyar társadalma. Két struktúrát mutat be, mégpedig mindkettőt két alapelv szerint: a munkaformák és a társadalmi csoportok típusai szerint. Az egyik társadalom a *történelmi nemzeti társadalom.* (Az egyház, az állam, az uradalom mint munkaformák, valamint a történelmi arisztokrácia, az úri középosztály s a nemzeti kispolgárság mint társadalmi csoportok.) A másik társadalom a *modern polgári társadalom.* (A kapitalista vállalkozás, a kisipar és a kiskereskedelem, a szabad értelmiségi pályák mint munkaformák, valamint a polgári arisztokrácia, a polgári középosztály, a kispolgárság és a munkásság mint társadalmi csoportok.) Erdei bőséges leírást, részletező bemutatást ad az így rendszerbe foglalt nagy szerkezetekről. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági szerkezet már alapvetően kapitalista, a társadalomszerkezet viszont „egyfelől rendies képződmény, másfelől pedig gyarmatias alakulás", mivel *kívülről kapitalizálódott.* Azt is hangoztatja itt Erdei, hogy leírása társadalmi *séma,* ami a valóságos életben rendkívüli színes kombinációkban jelenik meg. Nem alakultak ki „tiszta típusok, ellenben a társadalmi formák átmeneti változatainak a végtelen sora helyezkedett el egymás mellett". (Vö. *A magyar társadalom* című kötetében. 293–346.) Ez tehát a kettős társadalomszerkezet Erdei-féle képlete, váza, amelyből a paraszti társadalom teljességgel hiányzik, hiszen ez mindkét vertikumtól leszakadva, elvágva, végzetesen önmagába záródva helyezkedik el. (Pontosan olyképpen, ahogyan Németh László egy kritikája címében láttatta a harmincas évek közepén, Illyés és Veres szociográfiáit méltatva, *Emberek a nemzet alatt.*) Véleményünk szerint – figyelembe véve éppen Erdei hosszas és részletező értelmezését, magyarázatát ugyanitt – ez a modell hitelesen ábrázolja a magyar társadalom akkori szerkezetének a *lényegét.* Bognár Bulcsú szerint viszont: „Ez az az értelmezési keret, amely-

ben értelmet kap a keresztény-nemzeti kurzus által hangsúlyozott nemzeti társadalom és a zsidó polgárság által megjelenített polgári társadalom közötti határozott különbségtevés. [...] A szerző társadalommodellje tehát a politikai diskurzus sztereotípiáin alapul [...] nagyon kevéssé képes leírni a két háború közötti társadalom szociológiai tagolódását." (*Erdei Ferenc szociológiája*. 2010. 109–110.) Azt is látni kell továbbá, hogy már hosszabb ideje zajlanak a viták ebben a konkrét kérdésben is Erdeivel kapcsolatban. (Csak egyetlen példára utalunk: Gyáni Gábor – ld. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 221–231. – többekkel, például Romsics Ignáccal szemben érvel a „kettős struktúra" elmélete ellen. Ugyanakkor annak idején már a jeles történész, Hanák Péter is figyelembe vette ezt a modellt nagy ívű társadalomkutatásai során...)

Akárhogy is: Bognár Bulcsú nemzedékének kiemelkedő képességű kutatója. Általában alaposan dokumentál, harcosan (néha túlfeszítetten) következetes, stilárisan erőteljes (néha túl éles), jól érvel, s a maga által kiérlelt szempontokat viszi be a szakmai köztudatba. Olyannyira, hogy a vele való megtisztelő vita megélénkítheti és színesítheti a meglehetősen belterjes szociológus szakma egyik-másik szegmensét.

(*Loisir Kiadó, 2012*)

Monostori Imre

ORAL HISTORY

Megérkezik a kutató, iPod, fényképezőgép, Uher magnó, ahogy kell.

– Tegnap is egy öregurat interjúvoltam – mondja. – Olyan volt, mint maga. Igen, hajlott hát, remegő kéz, rángatózó szemöldök... Tudja, ő is háborús gyerek volt, csak a másik oldalon.

– Ugyanazon az oldalon – mondom.

– Nem, ő Londonban volt, a blitzben. – Az iPodját tanulmányozza. – Úgy van, London, Crouch End. Maga pedig „oral history stb., stb. író, kanadai stb., 77 éves". Maga a tengelyhatalmakkal szövetséges Budapesten volt gyerek. Az a másik oldal.

– Amikor légitámadás van, odalent minden gyerek ugyanaz az oldal, és odafent minden felnőtt a másik oldal – mondom neki.

– Értem.

De nem érti. „Azonosul a gyengébbekkel..." – írja az iPodjába. Nem. A gyengébbekkel csak szentek és idegbajosok azonosulnak. Egészséges, hétéves gyerek voltam, én a szövetségesek báránybőr béléses zekét viselő pilótáival azonosultam, ahogy kioldják a bombákat.

De nem mondtam meg neki. Csak összezavarnám vele.

Kutyákat behozni tilos

A légitámadások általában félórával az első robbanások előtt, rádióközleménnyel kezdődnek. Az adást megszakítják, és a bemondó, mint az igazhitűeket esti imára buzdító müezzin, felszólítja a hallgatókat, hogy vonuljanak óvóhelyre. A szertartás helységnevek felsorolásából áll, a neveket a várható légi tevékenység meghatározása követi: légi veszély vagy zavarórepülés. A gépek repülési szögéből következtetni lehet a célpontokra, bár az időjárás is tényező, módosíthatja az egyenletet. Azért megtudjuk, hogy a főváros felé

tartó bombázók várhatóan délnyugat felől, több hullámban lépik át a magyar határt. Ha elhangzik, hogy a bombavetők aznap éjszaka Budapest felé veszik az irányt – a brit királyi légierő mindig éjszaka támad –, anyám berak egy-két holmit a kicsi bőröndbe, ami ott áll kikészítve az ajtó mellett, behúzza a sötétítőfüggönyöket, és nekiáll a két dakszlit, Dollyt és Blackie-t az udvar végében álló óvóhelyre terelni. Én szorosan a nyomában. Általában félúton járunk, amikor felbőgnek a szirénák, és felébresztik Szuszit, a lepárlóüzem szépkorú kutyáját, aki mérgesen pislog ránk. – Nem mi tehetünk róla – mondja neki anya, ha Szuszi netán azt hinné, mi kapcsoltuk be.

Szolgálati lakásban lakunk az üzem területén, melynek apám az igazgatója. Állatokat nem szabad levinni az óvóhelyre, csak a két dakszlit. Ebben állapodott meg anyám és az óvóhely megbízott vezetője, Lajos bácsi, a műhelyfőnök a tömör eszmecsere után, mely az első légógyakorlat alkalmával zajlott le. Anyám egy-egy dakszlival a hóna alatt jelenik meg.

– Bocsánat – mondja Lajos bácsi. – Állatok nem mehetnek le az óvóhelyre.

– Tudom – feleli anyám. – De Dolly és Blackie nem állat. – Azzal faképnél hagyja. Anyám nagyon faképnél tud hagyni embereket.

Azóta Dolly és Blackie a légiriadók alatt ott kuporog a lenti kosarában szorosan egymás mellett, mint egy pár virsli. Az állatok meg maradnak ott, ahol vannak. Ha a tompa puffanásoktól remeg a föld, a lepárló lovai nyugtalanul fölnyerítenek, és ide-oda topognak az istállóban. Mókus viszont, az üzem ifjú kutyája alig néz föl, tovább járőrözik az udvarban. Szuszi néhány méltatlankodó morgás után összekuporodik választott kutyaházában – mindig váltogatja őket –, és ismét elalszik. A robbanások nem zavarják, de a szirénát ki nem állhatja.

A brit repülők rutinja ritkán változik, és a rádióminaretek müezzinjeinek szertartásos szövege is ugyanaz. A légvédelmi dervisek a bombázók első hullámának megérkezése közben is kántálnak, majd elhallgatnak. Aztán félóráig többnyire csend van, csak egy-egy távoli morajlás ér el az óvóhelyig. Olykor viszont éles robbanások sorozata és Bofors gépágyúk ugatása szaggatja meg a csendet a

Lancaster and Halifax nehézbombázók motorzajával együtt, ahogy délnyugatról bedübörögnek, nyalábokban ledobják terhüket, megfordulnak, és feldübörögve elhúznak. Néha semmit sem hallunk a riadó lefújásáig. Kikecmergünk az óvóhelyről, azt hisszük, a Tejutat látjuk majd a fejünk fölött, s csak ekkor fedezzük fel, hogy az eget füst takarja, és az égalja vereslik. A gyújtóbombák kísértetiesek.

Az amerikai légierő nappal támad. A Liberatorok mozgását nehezebb kiszámítani, időnként kerülőt tesznek a célpont előtt. De 1942-ben még ritka a jenki rajtaütés. Amerika épp csak belépett a háborúba.

A kormányzó

Nagyapám elvisz a legfőbb hadúrhoz. Ez a kormányzó egyik hivatalos címe. Nyár van, vasárnap, az ég felhőtlen. A budai Várban gombócleves szaga terjeng. Az egyik csinos udvarban negyven-ötven nagyapa álldogál a macskaköveken, és arra vár, hogy a kormányzó megjelenjen az ablakban. A kisuvikszolt unokákról lerí, hogy nem itt szeretnének lenni.

Én is máshová kívánkozom, de tudom, hogy ha kijátszom a lapot, nagypapa elvisz a Vidám Parkba dodzsemezni, úgyhogy jól viselkedem. Rejtély, miért szeretik a nagypapák elvinni unokáikat Magyarország kormányzójának, Horthy Miklós tengernagynak látására, de sokan csinálják. Többen kitűzik érdemrendjeiket vagy háborús rendszalagjaikat, úgy cirkálnak az udvarban nyári vasárnapokon, és várják, hogy a legfőbb hadúr elköltse délebédjét.

– Gombócleves, ugye? – kérdi az egyik nagyapa a tengernagy és neje magánlakosztályába vezető, boltozatos kapuban szolgálatot teljesítő rendőröktől. Azok azonban nem hajlandók államtitkok kiszivárogtatására. – Nem tudom, uram – válaszol egyikük. – Minket nem hívtak meg.

– Odanézz!

Nagyapám leveszi a kalapját, azzal integet az egyik ablak felé. A kormányzó népszerű. Apám szerint a zsidók közt azért népsze-

rű, mert azt hiszik, nem fogja hagyni, hogy Hitler megölje őket, az antiszemiták között pedig azért népszerű, mert nem hiszik, hogy Hitler kikérné a tengernagy engedélyét.

– Az ott!

Odanézek a második emeleti ablakra. A függönyt félrehúzó úr markáns vonásai ismerősek az osztálytermekben, középületekben és luxusüzletekben kiakasztott, szertartásos pózban készült fényképekről. Nem nyitja ki az ablakot, csak kormányzói módon felemeli a kezét. Az udvarban álló nagypapák lengetik a kalapjukat és éljeneznek. Az én nagyapám latinul.

– Vivát!

Ezzel nyilván elriasztja a legfőbb hadurat, mert eltűnik. Az egyik pillanatban még ott áll az ablakban, demokratikusan, megközelíthetően, mint egy amerikai elnök, a másikban meg hűlt helye, visszavonul merev, európai, lakkozott teknőcpáncéljába. Mára ennyi a köznépnek, köszönjük, vége. Hitler vonakodó szövetségese (apám szerint, ha a Führertől kérdezik, túlontúl vonakodó, ha Churchilltől, akkor már távolról sem olyan vonakodó) otthagyja többet remélő, udvarbéli rajongóit.

Nagypapa visszateszi a kalapját, azzal indulunk dodzsemezni a vurstliba, melynek nevét a háború elején Hungária Parkra változtatták, de Budapesten továbbra is mindenki csak Angolparknak nevezi.

Dugóhúzó

A baljós nap körülbelül egy hónappal később virrad fel. Nyár közepén járunk, nagyapám házában a felnőttek a rádió köré gyűlnek. Bemondták, hogy meghalt a kormányzó fia. A nemrég nősült, jóképű repülőtiszt csatlakozott az orosz fronton szolgáló századához. Augusztus 20-án, röviddel felszállás után lezuhant együléses vadászgépével, egy olasz tervezésű, magyar gyártmányú, karcsú masinával. A jelentések szerint a szerencsétlenséget az okozta, hogy dugóhúzóba került, ami a pilótahibák egyike.

Budapesten senki nem hiszi el. Meg vannak győződve róla, hogy az ifjú Horthy halálában az ellenség keze van, de nem az oroszé, hanem a németé.

István Amerikában tanult gépészmérnöknek, és mindenki tudja róla, hogy angolbarát. Februárban, hat hónappal a végzetes katasztrófa előtt Horthy tengernagy elköveti a hibát, hogy kormányzóhelyettesnek választatja meg a nemzetgyűléssel. Többen biztosra veszik, hogy ezzel aláírja a fiatalember halálos ítéletét. A Führer helyettesének, Rudolf Hessnek 1941-es skóciai repülőútja még elevenen él az emlékezetben. A Gestapo, de lehet, hogy az Abwehr vagy a Sicherheistdienst – a harmadik köztársaság illetékes titkosszolgálata – nem fog esélyt hagyni rá, hogy a magyar államfő különbékéért folyamodjon.

Soha semmi bizonyíték nem kerül elő, de a gyászoló nemzetnek nincs is rá szüksége. A Horthy családnak sincs. István özvegye, Ily, lánynevén Edelsheim-Gyulai Ilona grófnő számára a szabotázs hittétellé válik. Oroszországban a katonai reptér tele volt németekkel. „Gyerekjáték elvágni egy kábelt" – mondja majd Ily grófnő hat évtizeddel később egy riporternek.

Az ifjú Horthy temetése filmhíradókban látható, a családot is többször mutatják. A nők sűrűn lefátyolozva. A kormányzó a megszokott, feszes testtartásban, hivatalához illő, összeszorított szájjal és bronz mellszobrának üres tekintetével.

Az őr meséje

A nyár őszre vált, az ősz télre. Egy férfi jön látogatóba anyámhoz. Körülbelül fél óráig marad a fogadószobában, majd nagy csendben távozik. Előtte még elkapok valamit a fojtott hangú beszélgetésből a „Don-kanyarról", ahol az oroszok áttörték a mi vonalainkat.

A férfi távozása után kicsit várok, majd bemegyek a szobába. A szobalány teát szolgált föl, de látom, nem lett kitöltve. Az ezüsttálcán citromszeletek, kicsi vágott kristályüvegben rum, kristálytálkában kockacukor és két üres Rosenthal csésze aljával együtt. Tej nincs, Budapesten ritkán kínálnak tejet a teához.

A teáskanna hideg. Anyám a pamlagon ül, és sír.

Egy kisasztalon gyűrött csomagolópapír, rajta apám üzenete. Nem tudom kisillabizálni a ceruzás kaparást, de ez áll rajta: „Gondoskodj arról, aki ezt átadja. Az őrség tagja, jó ember. Evakuálnak bennünket. Dizentériás vagyok, hátra kell maradnom. Nagy a hideg. Mindig rád gondolok. Julius."

Évekkel később kicsit kutakodom. Amikor a Vörös Hadsereg stratégiai ellentámadása megindul Voronyezs és Harkov között, a 2. magyar hadsereg a hozzá tartozó zsidó munkaszolgálatos osztagokkal együtt negyedmillió főt számlál. Negyvenezer túlélő jut vissza Magyarországra. Apám nincs közöttük.

A gyík

Lelövök egy gyíkot nagyapám kertjében. Az élet megy tovább, még háborús időkben is, s az élet velejárója a gyilkolás – ártatlan, atavisztikus, kíváncsiságból elkövetett gyilkosság, amikor légpuskás fiúk mindenre lőnek, ami mozog, és olyasmire is, ami mozdulatlan, mint az énekesmadár a fán és a béka a vízililiom levelén. Vagy az a gyík, mely békésen sütkérezik egy lapos, fehér kövön, fejét nagyapa őszibarackosának felső sora felé emelve.

A miniatűr olajzöld sárkány élvezi a napot. Semmi bajom a gyíkokkal, de mikor megpillantom a teraszos kert alsó sorából, rám tör a vadászat ellenállhatatlan kényszere. A ragadozók fajának ifjú példányára jellemző, ősi késztetés rabságában elsütöm a légpuskát, és megremegek a zsákmány előérzetétől.

– Lám, lám – mondja nagyapám, miután meghúzom a ravaszt. Figyelt engem, és nem sokat várt a fiú Nimródtól vagy a húsz méterről elsütött, aprógolyós puskától. Egyetlen másodperc alatt ott termek, és felemelem a rángatózó gyíkot a farkánál fogva. A golyó a nyaka tövénél hatolt be. Az állat még vonaglik, amikor diadalmasan megmutatom nagyapámnak. Csak akkor jut eszembe, amikor a haláltusa véget ér, hogy én sem akarom megenni a gyíkot, ő sem akart megenni engem.

A zajra kijön anyám a házból. Észreveszi a borút arcomon. – Késő bánat ebgondolat – mondja. Nagyapámat annyira elképeszti a szerencsés találat, hogy észre sem veszi. – Jó szeme van a gyereknek – mondja többször anyámnak. – Jó szeme és biztos keze.

Nincs már mit tenni. Lábnyi hosszú trófeámat nagyapa egyik őszibarackfájának ágán ravatalozom fel. Elképedek, hogy a halál milyen hamar megfosztotta színeitől.

George Jonas

(Fordította Vajda Tünde)

A MODERN OSZTRÁK TÖRTÉNETÍRÁS VÁZLATA

Részlet

Az alábbi tanulmány egy készülő historiográfiai összefoglaló kelet-európai történetírás problémáit tárgyaló egyik fejezetének részlete.

Természetesen az osztrák történetírás nem tartozik a kelet-európai történetíráshoz, ugyanakkor mindenképpen ki kell térnünk erre röviden, mert egyfajta támpontot adhat ennek értékeléséhez, számos kelet-európai vonatkozása van (pl. a következőkben említendő Kelet-Európa-kutatások), sőt a magyar történetírás egyfajta összehasonlító vizsgálatához is bizonyos mérce lehet.[1]

Az osztrák történetírás hasonló a kelet-európai történetíráshoz abban, hogy sok vonatkozásban követte a nyugat-európait, bár bizonyos esetekben (főként a 19. században) az élenjáró német történetírással szinte karöltve fejlődött.

A középkori előzmények után (pl. Troppaui Márton, Thomas Ebendorfer)[2] a 16–18. században itt is megfigyelhető a forrásgyűjtő, erudita irányzat megjelenése, azaz megkezdődött a történetírás egyfajta tudományos művelése[3]. A 18. században különösen jelentős volt az ún. bécsi kameralisták működése, akik (Turgot-hoz, Quesneyhez, a fiziokratákhoz hasonlóan) praktikus okokból, közgazdasági, statisztikai, demográfiai szempontból érdeklődtek a múlt kérdései iránt.[4]

A 19. században, különösen annak második felében, az osztrák történetírás is nagy léptekkel haladt a történetírás professzionalizálódása irányában, magától értetődően itt is (sőt itt aztán elsősorban a térségben) rankei minták alapján. Megkezdődött a – mindenekelőtt a Habsburg-ház történetére vonatkozó – forrásanyag összegyűjtése, amelynek során nagy mennyiségben adták ki immár módszeresen a korábbi osztrák történelemre vonatkozó okleveles,

elbeszélő és akta jellegű forrásokat.[5] (*Fontes Rerum Austriacarum, Monumenta Habsburgiensis*[6], számos anyag a *Monumenta Germaniae Historica*ban, s az újkori anyag feldolgozására jött létre a 20. század elején a „Comission für die neuere Geschichte Österreichs".[7]) Az intézményesülés igen jelentős összetevője volt itt is a szemináriumi rendszer kialakulása, amely az elsődleges forrásokkal való bánni tudás, azaz mindenekelőtt a segédtudományokban való jártasság elsajátításának volt a kerete/intézménye. A legjelentősebb ilyen jellegű intézmény azonban (az École des Chartres-hoz hasonlóan) egyetemen kívül működött. A híres „Institut für die österreichische Geschichstforschung"-ról van szó, amelyet Th. Sickel alapított 1854-ben, s amely a szakszerű forráskritika, a segédtudományokban (főként diplomatika, de paleográfia, genealógia stb. is) való jártasság elsajátításának intézménye volt, ahol a későbbiekben számos magyar és kelet-európai (lengyel, cseh, román) történész is megismerkedett a történészi munka alapjaival. Az intézet fő kiadványa az első szakszerűen szerkesztett (máig is a legjelentősebb) osztrák történészfolyóirat, a *Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung* (*MIÖG*) volt[8], amely a *Historische Zeitschrift* mintájára jött létre s szakszerű, lábjegyzetekkel ellátott tanulmányokat közölt az osztrák és az európai történelemről, tájékoztatott a külföldi történeti irodalomról, forrásokat és recenziókat közölt, s részben itt lehetett lefolytatni az osztrák történetírás különböző kérdéseivel összefüggő vitákat is.[9]

Igen lényeges elem volt az osztrák történetírásban is a specializáció megjelenése, amelynek persze voltak már előzményei, hiszen Hammer Purgstall már a 19. század első felében az orientalisztika, illetve a turkológia európai hírnevű mesterének számított.[10] A század utolsó harmadában azután szintén európai hírnevet szerzett az osztrák diplomáciatörténet (Friedjung, A. Huber, A. Helfert, A. von Arneth, A. Springer, F. Krones), de főképpen például a balkanisztika, illetve pl. Jirecek, aki a modern bulgarisztika egyik megalapítójának tekinthető[11], vagy a magyar szempontból is igen jelentősnek tekinthető gazdaságtörténet (Roscher, Inama Sternegg) sőt az egyháztörténet (Pastor) is[12].

Természetesen az osztrák professzionális történetírásnak is voltak ideológiai felhangjai, hiszen döntő szempont a politikatörténet (a rankei „Primat der Aussenpolitik" volt), s alapvető kérdés a nemzeti szuverenitás problémája[13], azaz a történészeknek mindenekelőtt az egységes – alkalmanként nagy – osztrák nemzet kialakulásához kellett muníciót szolgáltatniuk, amelyben döntő szerepet kaptak a nagy uralkodók (de Savoyai Jenő is), alapvető volt a katolikus szempont érvényesítése, illetve pl. a nemzeti/rendi függetlenségi mozgalmak (cseh, lengyel, magyar) elítélése. Ebből a szempontból igen jellemző a korábban már tárgyalt Sybel–Ficker-vita[14], amelyben utóbbi a középkori német–római császárság itáliai politikáját pozitívan értékelte, mert ebben a Habsburg-univerzalizmus egyfajta előképét látta, s mindezzel a német egység nagynémet, azaz Habsburg-vezetéssel történő megvalósításáért tört lándzsát.[15]

A két világháború közötti osztrák történetírás (amely persze ekkor jelentős mértékben más kereteket kapott és átalakult)[16] egyik legfontosabb, de mindenképpen sajátos irányzata az ún. „gesamtdeutsch" történetírás/történetfelfogás volt.[17] A „gesamtdeutsch" történetfelfogás lényegében a „kisnémet" (Sybel) és a nagynémet (Ficker) történetírás egyfajta ötvözéséből jött létre, s nyilvánvaló politikai célja a porosz–Habsburg ellentétek meghaladása, a német nagyhatalmi törekvések megalapozása volt. Ennek jegyében[18] alapvetően pozitívan ítélte meg a Habsburgok szerepét a német történelemben, de a „Drang nach Osten"-t, vagyis a poroszok által is képviselt kelet-európai gyarmatosítást, valamint 1866-ot, illetve a német egyesítés porosz vezetéssel történő megvalósítását sem kritizálta. Fontos eleme volt a felfogásnak az ún. Mittel-Európa-gondolat[19], amelynek képviselői az első világháború alatt inkább a megegyezéses béke híveként kívántak politizálni (Verstaendigungsfrieden), a közép-európai államok szövetségét és egymásrautaltságát hangsúlyozták, és nem ragaszkodtak mindebben feltétlenül a kizárólagos német vezetőszerephez.

Hangsúlyozni kell mindezzel együtt, hogy talán ebben az időszakban az osztrák történetírás egyfajta „szellemtörténeti" korszakáról is beszélhetünk. Mindezt alátámasztja maga Srbik is – az

ún. „gesamtdeutsch" történetírás vezető személyisége[20] –, aki fiatal korában mindenekelőtt diplomácia- és eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozott. Igen jelentős, nagy visszhangot kiváltott műve az első világháború után a háromkötetes *Metternich*-életrajza[21], amely a konzervatív politikust alapvetően megértően, rokonszenvvel, pozitív színekkel ábrázolja, ami magában rejti a politikai nézeteivel való azonosulást is (tehát a Habsburg és katolikus szempontok érvényesítését). Srbik az Anschluss, illetve a náci hatalomátvétel után politikai szerepet is vállalt (ekkor fogalmazza meg tulajdonképpen a „gesamtdeutsch" történetfelfogás lényegét is), a német akadémia elnöke lett.[22] A háború után írta meg a máig is alapvetőnek tekinthető *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart* című historiográfiai összefoglalását[23], amely a 15. századtól kezdődően foglalja össze a német történetírás és történeti gondolkodás történetét. Ebben különösen pozitív szerepet kap Ranke, a két világháború közötti szellemtörténet, de a népiségtörténet, a „Volkstumskunde" is.

A szellemtörténeti szemléletet képviseli az osztrák történetírásban természetesen az ún. osztrák művészettörténeti iskola – Alois Riegl, M. Dvořak, E. Panovsky, Sedlmayer stb.[24] –, amelynek fő érdeme (amint erről már korábban esett szó) pl. a művészettörténeti, világnézeti korszakok fogalmi, „ideáltipikus" elkülönítése – gótika, reneszánsz, barokk stb. –, s ebben jelentős sajátosságnak tekinthető az ún. osztrák barokkról szóló felfogás, amely ezt a korszakot különösen pozitívnak értékelte.[25] Hiszen – a nézet képviselői szerint – ez reprezentálja az alapvető osztrák szellemiséget, amely a katolicizmus túlsúlyán, a társadalmi hierarchia elismerésén, a tekintélyelv dominanciáján alapul.[26]

A szellemtörténet mellett persze igen jelentős egyéb iskolák, irányzatok is voltak a két világháború közötti osztrák történetírásban. Így például a „Volkstumskunde", a népiségtörténet egyfajta osztrák változata, amelyet Helbok képviselt a legerőteljesebben, de nem lehet kétséges az irányzattal való rokonsága Otto Brunnernek[27] sem, aki a 20. század egyik legjelentősebb medievistájának tekinthető. Viszont *Land und Herrschaft* című munkája[28] a maga

AZ AQUINCUM PANNÓNIA PROVINCIA-PROGRAM II. ÜTEME,
KŐTÁR-, VÁROSFAL-REKONSTRUKCIÓ, BUDAPEST

A KOMÁROMI MONOSTORI-ERŐD RÉSZLEGES HELYREÁLLÍTÁSA

„Hausmacht" koncepciójával (amely földesúr és alattvalók kölcsönös egymásrautaltságát, „közösségi" és patriarchális viszonyát állította a középpontba) a társadalmi és osztályellentéteket kizáró, ún. „népi" szemlélet retorikai apparátusával élt. Kevéssé tekinthető a Volkstumskunde képviselőjének, ugyanakkor annak számos módszertani törekvésével rokonítható a másik igen híres medievista, Alphons Dopsch[29], aki gazdaságtörténettel, kormányzattörténettel és településtörténettel foglalkozott elsősorban. Leghíresebb, az európai várostörténetet alapvetően befolyásoló tézise az ún. kontinuitás-teória. Ezek szerint az európai városok kialakulásának legfontosabb alapja a római (a Római Birodalom által alapított) városok folytatása volt, azaz ez azokon a területeken fejlődött/ment végbe leginkább, amelyek korábban római fennhatóság alá tartoztak (mindenekelőtt tehát Nyugat-Európában).[30,31]

A második világháború után magától értetődően szintén több irányzat bontakozott ki az osztrák történetírásban, amelyek közül több bizonyos kontinuitást jelentett a két világháború közötti korszakkal is[32], illetve amelyek részben leképezései a háború utáni politikai viszonyoknak is. Jelentős újdonság volt viszont a marxizmus erőteljesebb jelenléte. Ez különösen a teoretikus Ernst Fischer (Lukács Györggyel szemben az avantgárd pozitívabb értékelője) és Priester munkáiban jutott kifejezésre.[33] Náluk lényegesen nagyobb hatású (és jelentőségű) a hagyományos historizmushoz sok tekintetben közel álló Hans Kohn, Robert Kann[34], E. Hasslinger, illetve Friedrich Engel Jánosi történetírói tevékenysége.[35] Közös jellemzőjük volt a társadalomtörténeti, illetve szociológiai jelenségek iránti nagyfokú közömbösség, az állami-hatalmi, valamint politikai, eszmetörténeti problémák iránti (főként a nacionalizmus) iránti különös érdeklődés, s mindezeken felül – illetve mindezzel szoros összefüggésben – az inkább a hermeneutikához közelebb álló módszer. Meineckéhez és pl. F. Chabod-hoz hasonlóan új elem náluk az állami-nemzeti szempontoknak bizonyos európai, univerzalista szempontokból való megközelítése, azaz az egyes országok (Ausztria) „államrezon"-ját az európai (mindenekelőtt nyugat-európai) közösség értékeivel kívánták kibékíteni, összhangba hozni,

egy nyilvánvaló antikommunizmus és szovjetellenesség jegyében. Sok vonatkozásban kiemelkedik közülük F. Engel Jánosi munkássága, aki a német historizmus kialakulásának pazar eszmetörténeti elemzését adja, s ebben – többek között – Schillernek, Humboldtnak, Goethének, Nietzschének és Schopenhauernek tulajdonít nagy jelentőséget (persze az obligát Hegel és Ranke mellett).

Jelen van a hagyományos értelemben vett s időnként nacionalista felhangokkal telített politikai eseménytörténet is, amely különösen Fellner, Zöllner[36] munkáiban vagy az 1970-es években alapított jelenkor-történeti intézet („Institut für Zeitgeschichte") tevékenységében/kutatásaiban jut kifejezésre. Utóbbi – nyugat-európai társaihoz hasonlóan – különösen az osztrák kereszténység-szocializmus, a két világháború közötti baloldali mozgalmak, az antiszemitizmus, a hidegháború stb. kérdéseivel foglalkozik elsősorban.[37]

Az eszmetörténeti irány mellett a háború utáni osztrák történetírás legjelentősebb, európai mércével is számon tartott irányzata a társadalomtörténeti iskola, amely mindenekelőtt Werner Mitterauer történeti-demográfiai munkáiban, E. Hanisch vagy Bobek kutatásaiban jut kifejezésre.[38] Megközelítésükre jellemző a sktrukturális szempontokat érvényesítő, modelleket alkalmazó, a rokon tudományok (pl. földrajz Bobek esetében) eredményeire nagymértékben támaszkodó, a hagyományos diplomáciatörténeti forrásanyagot „felülíró" (azaz kvantitatív-statisztikai forrásokat használó) megközelítés, amely viszont kevéssé épít a Fischeréknél megfigyelhető doktrinális marxizmusra; sőt – pl. E. Hanisch esetében[39] – kifejezetten katolikus-etikai értékrendszerrel telített. Különösen is kiemelkedik közülük a strukturális történeti demográfia Európa-szerte ismert reprezentánsa, W. Mitterauer, aki P. Laslett ismert (itt korábban tárgyalt) tézisét vetette alá falszifikációs próbának, s bizonyította be, hogy a cambridge-i professzor által felállított családmodell kelet-nyugati vonala nem egészen ott húzódik, ahol eredetileg feltételezték.[40]

Az 1980–90-es években jelentkeznek az osztrák történetírásban a „nyelvi fordulat", illetve a posztmodern történetírás elemei.

Megjelenik például a par excellence gender-történelem, amelynek az 1990-es évektől kezdődően külön folyóirata is működik, *L'homme* címmel[41], s amely – egyéb nyugat-európai társaihoz hasonlóan – nagy figyelmet fordít az eddig ismeretlen női problematika megjelenítésének, akár a történetírók vagy a nemzetépítők között is. Emellett a társadalomtörténeti megközelítéssel sok tekintetben merészen szakító, az új kultúrtörténet szempontjait érvényesítő történetírói attitűd figyelhető meg pl. Csáky Moritz, Brigitte Hamann[42], Karl Vocelka, Edith Saurer, Herta Nagl-Docekal és mások műveiben, akik strukturális (és persze eszme- vagy politikatörténeti) szempontok helyett inkább történeti antropológiai megközelítésűek, azaz tágyuk inkább a mindennapi, esetenként népi kultúra, a lakás, öltözködés, mentalitás, mítoszok stb. Mindez az eseménytörténeti, elbeszélő történetírás visszatértét vagy kvalitatív források (naplók, levelek, emlékiratok, naptárak, képeslapok, de akár szakácskönyv is) rehabilitálását jelenti. Különösen is ki lehet emelni ezek közül (ma már embléma) Csáky Moritznak a századforduló (19–20. sz.) bécsi kultúrájáról írott könyvét[43], amelyben a Bécsre (és a Monarchiára) oly jellemző „operettkultuszt" veszi górcső alá. Ebben az *Annales* módszereivel elméletileg is tudatosan szembeszegülve írja le, hogy az operett által megjelenített „multikulturalizmus" (az pl., hogy a magas politika és kultúra által hierarchizált, háttérbe szorított, sőt lenézett alacsonyabbrendű – balkáni, cigány – melódiák/zenei világ, azaz kultúra a „salade bowl"-hoz hasonlóan egyenértékűen, a közös kultúrát gazdagítva és színezve jelenik meg bennük) a Monarchia egyik legfőbb jellemvonása, sőt fennállásának egyik alapja is volt.

Az 1990-es, 2000-es évek egyik lényeges fejleménye még az osztrák emlékezettörténeti kutatások megjelenése. Ebben a legfontosabb jelenségek az ún. Waldheim-affér (még az 1980-as évekből), amikor a volt ENSZ-főtitkárról nyilvánvalóvá vált náci múltja, illetve a Heldenplatz-ügy. Utóbbiban – főleg a híres író, Thomas Bernhardt műve kapcsán – az osztrák nemzeti identitás alapkérdései vetődtek fel, azaz hogy mennyiben a nácizmus áldozatai az osztrákok, s mennyiben tevőleges támogatói, sőt oszlopai a náci

rendszernek és ideológiának, ami Hitler 1938-as bevonulásának 50. évfordulóján vált különösen akuttá, amikor is felvetődött, hogy az Anschluß idején az osztrákok túlnyomó többsége szinte önkívületi állapotban üdvözölte a turisták számára máig nevezetes téren, s a későbbiekben is lelkes híve volt.[44]

Erős Vilmos

Jegyzetek

Az íráshoz tartozó *Bibliográfia* a netes megjelenésben olvasható: www.magyarszemle.hu. (A szerk.)

[1] Az osztrák történetíráshoz vö. K. von Ottenthal, 1927; Alphons Lhotsky, 1962; Fritz Fellner, 2002; Fritz Fellner und Doris A. Corradini, 2006; Erich Zöllner, 1984; Heiss Gernot, 1996; Gudrun Exner, 2010; Heimold Helczmanovszki, 1973. Az osztrák eszmetörténet kérdéseiről általában vö. Nyíri Kristóf, 1980; Nyíri Kristóf, 1986.

[2] Vö. Alphons Lhotsky, 1962.

[3] Anna Coreth, 1950.

[4] A kameralisták mellett ki lehet emelni a kritikai történetírás erudita képviselőit is, pl. Pezt, Kollár Ádámot vagy Johannes Schwandnert. Vö. Kollárhoz pl. Szalay László: *Kollár Ádám Ferenc mint jogtudós.* In. uő: *Válogatott történeti tanulmányok.* Szerkesztette: Soós István. Budapest. Osiris Kiadó, 2000. 145–157. A kameralistákról (Sonnenfels, Justi) vö. Madarász Aladár, 2002.

[5] Vö. Gudrun Exner, 2010.

[6] Ua.

[7] Vö. Fritz Fellner, 2002.

[8] Vö. Alphons Lhotsky, 1954.

[9] Vö. Heinrich Friedjung – *Ein österreichischer Ahner der „Oral History".* In: Fritz Fellner, 2002. 293–322.

[10] Vö. Hammer Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches,* Pest, 1827–33, 10 Bände.

[11] Vö. Walter Leitsch, 1988. Az osztrák kelet-európai kutatásoknak még számos kiváló képviselője említhető ebben az időszakban pl.

Miklositsch, Jagic, Gindely, Kopitar, Rösler stb. Vö. mindezekhez pl. Radu Marza, 2008.

[12] Vö. Alphons Lhotsky, 1954, illetve pl. G. P. Gooch, 1913.

[13] Vö. Joseph Alexander Helfert: *Über Nationalgeschichte und den gegenwaertigen Stand ihrer Pflege in Österreich.* Prag, 1853.

[14] Vö. Gottfried Koch, 1963.

[15] Az első világháború alatti kérdésekre vö. Günther Ramhardter 1973.

[16] Vö. K. von Ottenthal,1927.

[17] Vö. Tokody Gyula, 1966; Tokody Gyula, 1968. Valamint Romsics Gergely, 2010; Romsics Gergely, 2005.

[18] Vö. minderre még pl. Heiss, Gernot, 2010.

[19] Vö. pl. Irinyi Károly, 1973.

[20] Vö. még Fritz Fellner: *Heinrich von Srbik – „Urenkelschüler Rankes".* In. Fritz Fellner, 2002. 330–345.

[21] Vö. Heinrich von Srbik*: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch,* München, 1925 (2 Bände). Uő: *Deutsche Einheit.* Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz, München 1935–1942 (4 Bände).

[22] Vö. Fritz Fellner, 2002.

[23] Heinrich Ritter von Srbik: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart.* I–II. Salzburg–München, 1950.

[24] Vö. erről Erős Vilmos. 2008.

[25] Vö. Romsics Gergely, 2010.

[26] Terjedelmi korlátok miatt nincs itt tér az osztrák történetírással összefüggő olyan kérdések tisztázására, mint pl. ennek az irodalomhoz vagy a filozófiához való viszonya, illetve mindennek ilyen irányú vonatkozásai. Pedig egy Karl Krauss, H. Broch vagy éppen A. és S. Zweig, F. Werfel és persze a filozófusok, Wittgenstein, Popper, Husserl stb. magától értetődő problémák ebben a vonatkozásban is, S. Freudról nem is beszélve. Mindezt (pl. a történelemhez való viszonyukat elemezve) egy kibővített tanulmányban kívánom elvégezni.

[27] Természetesen meg kell említeni itt a magyarok számára jól ismert Steinackeréket is, vö. Tokody Gyula, 1997.

[28] Brunnerhez legújabban vö. Stefan Weiss, 2001.

[29] Vö. Hanna Vollrath, 1980.

[30] Természetesen még számos fontos történetíró megemlíthető – különböző okokból – ebből az időszakból. Így pl. Bibl, Santifaller, Pribram, O. Redlich, Bittner, Zatschek, W. Bauer, Hirsch, Charmatz, Klebel, E. Molden stb. A rokon tudományok közül kiemelhető pl. az antropológia. Vö. mindezekhez a korábbi összefoglalásokon kívül pl. Ress Imre, 2007.

[31] A harmincas években jelentős szerepet játszottak a bécsi egyetemen német származású vendégprofesszorok, pl. filozófusok és szociológusok is, akik részben a Volkstumskundéhoz közel álló nézeteket képviseltek (Gehlen, Freyer, G. Ipsen stb.). Vö. Gernot Heiss, 1993. Magától értetődő lenne itt még egy kitérő a Habsburg-kérdéssel kapcsolatos irodalomról, ezt azonban említett bővebb tanulmányomban kívánom elvégezni. Vö. legújabban minderről pl. Werner Suppanz, 2011.

[32] Vö. Barta István, 1947. 178–191,, illetve pl. Heiss Gernot, 2005. 189–210.

[33] Vö. Pavel Kolar, 2010.

[34] Mérei Gyula, 1962.

[35] Vö. Friedrich Engel Jánosi: *Die Wahrheit der Geschichte.* (Versuche zur Geschichtsschreibung in der Neuzeit.) Wien. Verlag für Geschichte und Politik. 1973.

[36] Vö. Erich Zöllner: *Ausztria története.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

[37] Vö. Gerhard Botz, 1990.

[38] Vö. pl. Heimold Helczmanovszki, 1973.

[39] Vö. *Wiener Wege der Sozialgeschichte,* 1997.

[40] Természetesen itt is még számos kiváló osztrák történész megemlíthető. Különösen is kiemelném azonban a változatlanul élénk Kelet-Európa-kutatásokat, amelynek Bécsben és Grazban vannak a fő műhelyei. Mindenekelőtt H. Haselsteiner, A. Suppan, Urbanitsch, P. Wandycz, R. Plaschka, korábbról Miskolczy Gyula, Gogolák Lajos, P. Wandycz, D. Silagi, újabban U. Brunnbauer neveit említeném meg.

[41] Vö. Saurer, Edith, 1996. Valamint *20 Jahre L'homme,* 2009.

[42] Vö. pl. Brigitte Hamann: *Winifried Wagner, avagy Hitler és Bayreuth.* Budapest. Európa, 2005. Legújabban Uő: *Hitlers Edeljude.* (Das Leben des Armenarztes Eduard Bloch.) München, Zürich, Piper, 2008.

[43] Vö. Csáky, Moritz: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség: kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról.* Budapest. Európa, 1999.

[44] Vö. mindezekhez pl. Memoria Austriae, 2004.

A KÖZVETÍTŐ SZENVEDÉLYE

1

Épp egy évszázada, 1913-ban jelent meg a *Nyugat*ban Babits Mihály *Magyar irodalom* című írása, amelyben, amint rögtön az elején kimondja: „literatúránkat világirodalmi szemekkel akar(ja) vizsgálni." Érdemes idézni a folytatást is: „Nehéz feladat. Ezt a mi kis sötét fülkénket az emberi szellem nagy palotájában vendégek nem járják. Baedekkerek alig említik. Sok könyvet írtak már a magyar irodalomról: még senki sem írta meg róla a Fejezetet – abba a nagy könyvbe, amelynek *Világirodalom* a neve. Pedig tudós és magyar egyformán követelhetik ezt a fejezetet. A tudós: mert ha a világirodalom nem csupán gyűjtőnév – ha szerves valami, amit e szó jelöl –, maradhat-e bármely része hely és rang nélkül egy pontos rendszerben? A magyar: mert a nemzetek is adni akarnak, adni, beszélni, mint az egyes ember: és nemzetek szavai az irodalom. Mit ér a szó, ha senki sem hallja?"[1]

Tanulmányában Babits irodalmunk művelőinek és híveinek általános panaszát fogalmazza meg. A sajnálkozásnál azonban tovább is megy: megpróbálja körülírni azt a műtípust, amely a nem magyar olvasó számára érdekessé tehetné a magyar irodalmat. A lényeg azonban, Babitsnál is, másoknál is, majd mindenkinél a panaszkodáson van. Laczkó Géza például, hogy a *Nyugat*nál maradjunk, egy évvel korábban, 1912-ben közli *A magyar irodalom külföldön* című írását, két évtizeddel később pedig már tanulmánya címével kifejezi ingerültségét: *Miért nem kell Párizsnak a magyar irodalom?*

A sorba, vagyis a literatúránkat világirodalmi szemmel vizsgálók sorába, az ifjú Gara László is beáll. A *Nyugat* 1930. 10. számában közli *Magyar irodalom Franciaországban* című cikkét. Az alig huszonhat éves s akkor már évek óta Párizsban élő fiatalember írásában a fájó frusztrációs jelenségnek, el nem ismertségünknek, egy másik aspektusát pécézi ki: a minden alapot nélkülöző dicsekvést.

„Budapesti napilapokban egyre-másra jelennek meg cikkek a magyar írók külföldi sikereiről. Ami Franciaországot, jobban mondva Párist illeti, ujjongó, hasábos cikkeket látunk a magyar drámairodalom diadalútjáról. Beszámolókat olvastunk Zilahy Lajos és Tormay Cécile francia fordításban megjelent regényeiről, melyek előtt tisztelettel hajtott fejet az egész párisi kritika. Adyt szokás úgy emlegetni, mint a modern költészet világszerte elismert Herkulesét, Petőfit, mint a világirodalom egyik legnagyobb lírai lángelméjét, akit már az iskolában tanítanak. Sokan szívesen hiszik el nálunk, hogy a francia irodalmi kávéházak törzsvendégeinek nincs más dolguk, mint a magyar lélek félig európai, félig ázsiai titkait fürkészni, a magyar kultúra tragikus alternatíváit tanulmányozni."[2]

De a magasztaló, patetikus szövegre hamar jön a csattanós válasz. „Ez ellen a rokonszenves és megható elképzelés ellen semmi kifogásunk sincs azon az egyen kívül, hogy egy betű sem igaz belőle."[3] Gara végül egy esterházys mondattal próbálja helyretenni a dolgokat. „A helyzet ilyenformán szomorú, de nem kétségbeejtő."[4]

Szomorú? Cikke megjelenésekor Gara László már túl van két antológián. Az 1926-ban megjelent *Anthologie de la poésie hongroise contemporaine*-nek, amelyet Pogány Béla és Géo-Charles jegyez mint válogató, egyik kezdeményezője és (többek közt Jules Illyéssel – Illyés Gyulával) egyik fordítója, a rákövetkező évben publikált *Anthologie des conteurs hongrois d'aujourd'hui*nek viszont már szerkesztője és egyúttal, Marcel Largeaud-val, a társfordítója. 1930-ban és 1931-ben Gara három magyar regény fordítását publikálja, mindannyiszor Largeaud-val együttműködve. Az első regény Móricz Zsigmond Bovaryné-parafrázisa, *Az isten háta mögött*, a második Karinthy Frigyes műve, az *Utazás Capilláriába*, a harmadik pedig Márai Sándor cocteau-s regénye, a *Zendülők*. Mind a három, ahogyan a novellaantológia is, egy tekintélyes kiadó, a Rieder külföldi irodalmat bemutató sorozatában kapott helyet.[5]

Ebben az időszakban, vagyis a két világháború között, a Magyarország-kép Nyugat-Európában rendkívül kedvezőtlen. A magyarok Trianon-ressentiment-jának megvan Franciaországban a visszája: a magyarokra úgy tekintenek, mint a németek és oszt-

rákok hű szövetségesére, vagyis mint tényleges vagy potenciális ellenségre.[6] Ebben a kedvezőtlen közegben több magányos harcos is próbálkozik a magyar irodalom bevezetésével; míg és miközben Párizsban Gara László, addig Budapesten François Gachot és Aurélien Sauvageot. Sauvageot részt is vesz az 1930-as áttörési kísérletben; az ő fordításában jelenik meg (szintén tekintélyes kiadónál, a Stocknál) Babits Mihály regénye, a *Tímár Virgil fia*.

A helyzet tehát a következő: van egyfelől a világirodalom, másfelől a magyar irodalom, a magyar irodalom nem képezi a világirodalom részét, a magyar írók emiatt elégedetlenek, egyes elkötelezett irodalmárok jelentősnek ítélt könyveket idegen nyelvre – itt franciára – fordítanak, s minden követ megmozgatnak, hogy olyan kiadót találjanak, amely hajlandó kiadni magyarról franciára fordított könyveket. A magyar közvélemény abban a tudatban él, hogy a lefordított könyvek komoly visszhangot keltettek a másik fél – vagyis a francia – irodalmi életében. Vannak országok – Gara László a németeket és a cseheket említi –, amelyek anyagi támogatással segítik saját íróik megjelenését. A magyar kormányzat szintén tett némi erőfeszítést ebbe az irányba, de nem túl nagy lelkesedéssel. Így a közvetítő, vagyis Gara László, magára hagyatva, de szenvedélyesen harcolt azért a célért, amely a magyar irodalom egészének a vágya: irodalmunk nagy értékeinek másokkal való meg- és elismertetése.

„A magyar író legnagyobb boldogsága – mondja (nekem) 1982-ben Mészöly Miklós –, ha végigmegy a boulevard Saint-Michelen, és a könyvesbolt kirakatában ott látja könyvének francia kiadását." Mészöly nagyon pontosan jelöli meg a magyar írók ambícióját, a valós tét azonban ennél jóval bonyolultabb.

2

Ugyanis a mű lefordítása és publikálása csak a legelső – természetesen elengedhetetlen – szakasza a vágyott recepciónak. Máshonnét tekintve: a lefordított és kiadott szövegek nyilvánvalóan egy olyan korpuszt alkotnak, melynek megvan a maga jelentősége, de amely, adott esetben, minden további nélkül, megmaradhat a

Bibliothèque Nationale vagy bármely más könyvtár katalógusából való puszta jegyzéknek, tehát néma korpusznak. Ez az állítás vonatkozik például a párizsi Sorlot kiadónál 1944-ben megjelent két Kosztolányi-regényre[7], amelyek sohasem láttak terjesztőt, és érvényes a magyarországi szakosított kiadónál megjelent számos fordításra, így a Corvina által kiadott művek csaknem mindegyikére, köztük az 1967-ben publikált francia nyelvű *Esti Kornél*ra is.[8] Kosztolányinak tehát három olyan műve szerepel a bibliográfiában, amely – mai tudásunk szerint – sohasem jutott el ahhoz a közönséghez, amelynek szánták.

Ha általánosabb szinten vizsgáljuk az idegen nyelvre fordított irodalmi művek problematikáját, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a szövegek recepciója általában három szinten megy (jobban mondva: mehetne) végbe. Az első, a sine qua non, természetesen a szöveg lefordítása és közzététele. Ez önmagában is problematikus, később még visszatérek rá. A második szint mindaz, ami a szöveghez kívülről kapcsolódik, vagyis Gérard Genette szavával az epitextus. Előszó egy közismert írótárs tollából (mint Thomas Manné a *Néró* német kiadásához), azután a könyvről írott kritikák, beszámolók, tanulmányok, a szerzővel készített interjúk, vagy újabban: a vásárlók észrevételei, amilyeneket manapság a könyvkereskedők és kiadók honlapján találunk. Az epitextus fontos, mondhatnám: nélkülözhetetlen, de nyilvánvalóan még nem a befejező szint. Hiszen az igazi recepció csak a harmadik szinten valósul (vagy valósulhatna) meg, azzal, hogy a szöveg betagozódik valamiféle intertextusba, vagy másként: abba a dialógusba, amely a kánonba bekerült művek között s a művekről folyik. A harmadik szint tehát a kanonizáció, amikor a szöveg, ideális esetben, bekerül immár egy tágabb fogású, mondhatni európai kánonba. Vagy Babits szavával, abba a régióba, ahol a művek térrel és idővel nem törődve beszédbe elegyednek egymással.

Visszatérve az első szint problematikájához, itt mindenekelőtt az a kérdés merül föl, hogy lehet-e, érdemes-e egyáltalán fordítani. Ismeretes az a felfogás, ezt képviseli például Szegedy-Maszák Mihály, amely szerint nincsen, nem lehetséges jó fordítás. „A költé-

szet lényegénél fogva fordíthatatlan és ugyancsak lényegénél fogva mindig fordítás."[9] Többé-kevésbé hasonló véleményen vannak a tanulmányában idézett szerzők, így Walter Benjamin, Paul de Man, Hans-Georg Gadamer. A fordíthatóság (vagy fordíthatatlanság) a műfajtól is függ; az iménti idézetben elsősorban a költészetről esik szó, s hasonlóképpen látja problematikusnak Gara László 1930-as írásában a lírai művek átültetését. „Versekkel ma nehezen tudnók a francia publikumot megközelíteni."[10] Ennek egyik oka, mondja, irodalmi, pontosabban a versformákkal kapcsolatos, a másik, hogy nincs érdeklődés a nem francia költészet iránt, még a céhbeliek között sem. Marad tehát a regény, s Gara fel is sorolja azt az ötöt, melynek esélye lehetne Párizsban: *Édes Anna*, *Légy jó mindhalálig!*, *Kivilágos kivirradtig*, *Gólyakalifa*, *Pál utcai fiúk*. Láttuk, hogy a fordítók (vagy a kiadók?) akkor nem ezeket választották.

Ami a fordíthatóságot illeti, én magam inkább Northrop Fry felfogását osztom, aki szerint lehetséges, amint a nemzeti bibliafordítások is bizonyítják, a szöveg lényegét más nyelvekbe átvinni, másképp ugyanis megmagyarázhatatlan volna a kereszténységnek a Könyvön, vagyis a Szentíráson alapuló elterjedése.[11] De a fordíthatóság hívei mások is, így például Kertész Imre, aki azt hangoztatja a *Mentés másként* címet viselő naplójában, s épp Szegedy-Maszák tanulmányára reflektálva, hogy ő maga fordításokból, kizárólag fordításokból ismerte meg a világirodalmat, és hogy magyarra fordított szövegek, Thomas Mann és Albert Camus írásai, határozták meg tulajdonképpen regényírói választásait.[12]

Témánkhoz visszatérve: amint az Henri Toulouze-féle, s még inkább a Sophie Aude által összeállított bibliográfiákból[13] kitűnik, a franciául megjelent magyar művek száma és változatossága imponáló. Vannak persze gazdagabb és vannak szerényebb periódusok; jelentős e szempontból a 19. század vége, azután a már említett 1930–31-es lendület, később az 1956-os forradalmat követő öt-hat esztendő, s végül az 1989-es fordulat utáni, máig tartó periódus. Az első szint tehát figyelemre méltó. De a recepció – kevés kivétellel – itt megáll, az epitextus alig létező, a harmadik szintet pedig gyakorlatilag egyetlen lefordított mű sem éri el.

3

Gara Lászlót 1952-ben (vagy talán 1953-ban) ismertem meg. Párizsban élt már 1924 óta, ott alapított családot, ott volt lakása az Invalidusok dómjának közelében, a rue Surcouf 29. szám alatt. 1945 után a magyar állam szolgálatába lépett, az MTI párizsi tudósítója lett. 1952-ben szabadságra jött haza, vissza, a családjához már nem engedték, Budapesten kellett maradnia. Apámnak és anyámnak régi ismeretsége volt Gara, feltehetőleg még a húszas évekből, Párizsból. Gyakran megfordult nálunk, többnyire unokatestvére, az Ifjúsági (később Móra) Kiadónál szerkesztő Rácz Edit társaságában. Két mozzanat maradt meg bennem ebből az időszakból. Az egyik Mozart *Don Giovanni*-lemezfelvételének a lejátszása meghívott közönség előtt, a Rákóczi gimnáziumban, ahol apám akkoriban igazgató volt. Az ötvenes-hatvanas években divatosak voltak az ilyen összejövetelek, ahol ritkaságokat lehetett lemezről hallani; ilyen volt az a számtalan lemezből álló teljes opera, melyet Gara hozott magával Párizsból. A másik történet arról szólt, hogy az MTI vezérigazgatója, aki egyúttal az MLSZ-nek is elnöke volt, arra kérte, hozzon neki egy műpéniszt Párizsból.

Az elmúlt években különféle folyóiratokban, illetve kötetben közzétett levelezésekből (Illyés Gyula,[14] Kassák Lajos, Weöres Sándor, Déry Tibor, Ottlik Géza, Mészöly Miklós etc.) az tűnik ki, hogy Gara a kényszerből Budapesten töltött három év alatt nem került bele a magyar irodalmi élet körforgásába, az idézett írókkal – az egy Illyés Gyulát kivéve – csak a hatvanas évek elején került kapcsolatba, s alakított ki azután baráti viszonyt. Holott a Móra Kiadó révén, mely műfordítóként vagy meseíróként számos jelentős írót foglalkoztatott, erre feltehetőleg már akkor alkalma lett volna.

Garát első párizsi utam során, 1960 szeptemberében láttam viszont. Szobája a rue Surcoufban mesésen rendetlen volt, mindenütt könyvek és főként gépiratok; készült, amint már az első öt percben megtudtam, a nagy *Antológia*. Egy Virág Benedek-fordítást nyomott rögtön a kezembe, nézzem meg, mondjam el, mi a véleményem a fordításról, aztán majd megvitatjuk, mit kell vál-

toztatni rajta. Dúltan és szenvedélyesen beszélt a készülő antológiáról, sorolta a magyarokat, akik dolgoznak neki, azután a francia költőket, akik francia verset alkotnak a számukra készült, többékevésbé nyers alapfordításból.

1954 óta megint Párizsban élt, 1956-ban szakított a hivatalos Magyarországgal, s mint hamarosan megtudtam, egyik kezdeményezője és motorja volt azoknak a különféle akcióknak, amelyek a forradalmi tevékenységükért elítélt és bebörtönzött írók kiszabadításán fáradoztak. Visszatérve erre az első találkozóra: a Surcoufból hamarosan útra keltünk a Saint-Germain felé, ahol, mint mondta, találkozói lesznek. A kávéházban fehér bort rendelt, kifejtette, hogy a nürnbergi per érvénytelen, mert a bíróság szovjet tagja éppoly bűnös, mint akik felett ítélkezik, azután hogy nem véletlen, ha a magyarok sakkoznak, mert intelligenciájukat abban a világban másra nemigen használhatják, s végül megismertetett legfőbb munkatársával, Sipos Gyulával. Másik fő munkatársát, Karátson Endrét már ismertem, a harmadikkal, Nyéki Lajossal az Alliance Française-ben találkoztam, amikor beiratkoztam nyelvtanfolyamra.

A Surcoufból mindig kávéházba mentünk. Ha magyar íróval találkozott, elküldött, jobb lesz, mondta, ha nem látnak velem együtt, ha valaki jelenti, bajod lehet belőle. Gyanakvása egyetlen kivételt tett, az ő társaságában ismerkedtem meg, ez már egy évvel később történt, Mészöly Miklóssal. Garával a társalgás mindig ugyanegy téma körül zajlott, vagy az antológiáról beszélt, vagy azokról az írókról, akiknek párizsi megjelenését szervezte és megvalósította. Regényfordításai mind a 20. századi irodalomból jönnek, a líráról viszont átfogó képet akart adni, s aztán adott is, a *Halotti beszéd*től egészen az akkori harmincasokig, Szécsi Margitig és Csoóri Sándorig. Ez volt, a magyar költészet volt Gara László szenvedélye, ha a szenvedélyt úgy értem, ahogyan Balzac sugallja. „A szenvedély emberei belegabalyodnak egy gondolatba – mondja Vautrin –, s azután soha többé nem tudnak tőle szabadulni." Vagy Kierkegaard szavával: „A hit csoda – mondja a *Félelem és reszketés*ben –, mert az, ami minden emberi életet egyenlővé tesz, az a szenvedély, és a hit – szenvedély." Gara hitt abban, hogy a magyar

költészet csoda, és hogy az ő feladata, jobb szóval: hivatása ennek a csodának az európai irodalomban való felmutatása; innen a szenvedély, amely éltette és mozgatta, s amelynek hatása alól környezetében szinte senki sem vonhatta ki magát.

4

A magyar irodalom érdekében kifejtett gyakorlatilag egyszemélyes munkálkodása 1956 és 1966 között csak a lengyel emigrációéhoz mérhető. Gara László tevékenysége egyszerre három síkon folyt. Az első a könyvkiadók, néhány könyvkiadó jóindulatának, mondhatni barátságának a megnyerése. Ez sikerült neki: a komoly tekintélyű Seuil kiadó jelentette meg 1956 után Déry Tibor, Ottlik Géza, Mészöly, Szabó Magda regényeit, s azután 1962-ben a nagy antológiát; a még tekintélyesebb Gallimard adta ki Németh László *Iszonyát* és Illyés Gyula *Kegyencét*, a Seghers pedig nagyhírű költészeti sorozatában József Attilát, Illyés Gyulát, később pedig Ady Endrét.

A második, az elsőnél nyilván jóval nehezebb sík az írók érdeklődésének fölkeltése, barátságának megszerzése. Ezen a téren Gara László felülmúlhatatlannak bizonyult. Mintegy negyven francia költőt vett rá arra, Pierre Emmanueltől Jean Grosjeanig, André Frénaud-tól és Guillevictől Jean Follainig és Pierre Seghersig, hogy a magyar munkatársai által készített anyag alapján a magyar verseket francia verssé adaptálják. A lista a francia kánon felől tekintve is jelentős, a 20. századi francia líra kiemelkedő alakjai az adaptálók, akik mindannyian elfogadják Gara fordítási stratégiáját, vagyis hogy a saját gyakorlatuktól eltérően többnyire formahűen adják vissza a magyar verseket. A termés bámulatos, ugyanis egy-egy versnek gyakran több adaptációja is készült, vagyis az antológiában megjelent fordítások csak a kisebb részét jelentik a nagy műnek, a többi a hagyatékban lelhető fel. Kivéve Vörösmarty *A vén cigány*ának fordításait, összesen tizenötöt, melyeket, az *Antológiát* megelőzően Gara külön kötetben is közreadott.[15]

A harmadik sík a fordítandó irodalmi szövegek kiválasztása. E tekintetben Gara László célkitűzése különös változáson ment át.

Bár élete utolsó évtizedében közreműködött, közvetlenül vagy csak közvetve, a korszak fontos magyar regényeinek francia kiadásában, figyelme egyre inkább a líra felé fordult. Az *Antológia* egyik érdekes sajátossága, hogy rendkívül tág fogású. Mintegy a magyar líra folyamatosságát kívánja érzékeltetni azzal, hogy belefoglal olyan, a magyar kánonnak is csak a peremén fellelhető költőket, mint Apáti Ferenc, Kecskeméti Végh Mihály, Nyéki-Vörös Mátyás, Beniczky Péter, vagy a 18. századból Petrőczi Kata Szidónia, Amadé László, Baróti Szabó Dávid, Ányos Pál, Dayka Gábor, a *Nyugat* köréből Kemény Simon, Lesznai Anna stb. Az 1950-es évek azóta szinte elfeledett magyar költői közül pedig kiváló franciákkal, így Claude Roy-val Kónya Lajost, Alain Bosquet-val Benjámin Lászlót, Jean Rousselot-val Kuczka Pétert fordíttat. A válogatásba sokan szeretnének beleszólni, s feltehetőleg sokan bele is szólnak; jellegzetes e tekintetben Ottlik Géza egyik Garához intézett levele, amelyben – feltételezve, hogy a Párizsban élő nem ismerheti jól a kortárs költészetet, hosszan sorolja, kiket és miért kell belevenni az *Antológiá*ba.[16] De az akkori huszonévesek, az Ottliktól javasolt Tandori Dezső, Tóth Judit és Székely Magda végül nem kerültek be a kötetbe.

Gara László néhány 1956-ban emigrált fiatal magyar irodalmár és francia költőbarátai segítségével hozza létre a fő művének szánt *Anthologie*-t. A fentebb vázolt recepciómodell első szintje tehát teljesnek mondható, míg a francia költők bekapcsolása nemcsak az adaptáció, de egyúttal az értelmezés munkájába is, megfelel a harmadik szint követelményeinek, megteremtődik, ha sajátos módon is, a dialógus a magyar költők, a költői szövegek és a korabeli francia líra között. Mondhatni, hogy a francia líra kánonja megnyílik a magyar költészet előtt. Egyetlen ember, Gara László szenvedélye hozza létre ezt a találkozást.

A második szint azonban kimarad. A Seuilnél megjelent nagy könyv (Babits szavával: a Fejezet) inkább a magyar, mintsem a francia irodalmi térben indít meg mozgásokat, inkább magyarul jelennek meg róla kritikák, méltatások, s marad hosszú ideig beszédtéma az 1960-as években. Az *Antológia* azután az idők során el is tűnt a forgalomból; ma már nem szerepel az Éditions du Seuil

katalógusában, mint ahogyan Ottlik, Mészöly és Szabó Magda regényei sincsenek benne.

A Gara-jelenséget a lengyel emigráció tevékenységével érdemes összevetni. A lengyelek biztos bázisa a Párizs közeli Maison-Laffitte-ban 1947 és 2000 közt megjelenő folyóirat, a Jerzy Giedroyc szerkesztette *Kultura*, amely magas színvonalú irodalmi, eszmei és politikai fórumot biztosított az emigrációban élő íróknak. Ugyanakkor Párizsban Konstantin Jelenski ugyanazt a hangyaszorgalmú munkát végzi, mint Gara: kiadókkal, kritikusokkal, írókkal, folyóiratokkal, fordítókkal fog össze, hogy teret biztosítson honfitársainak. Jelenskiék fáradozásai sikerrel jártak, Witold Gombrowicz és Czeslav Milosz minden kétséget kizáróan bekerült az európai kánonba. Gombrowicz a naplójával és regényeivel, Milosz pedig elsősorban nagyszerű esszéivel.

5

Gara László mindent elsöprő szenvedélye megbabonázta a francia költőket, s talán bizonyos fokig még francia kiadóját is. Ugyanakkor hihetetlen lendülete konfliktusokat is gerjesztett. Jellegzetes az a történet, amely Párizsban a hatvanas évek elején róla keringett. Egy versfordítást várt levélben, s ötpercenként szaladt le a házmesterhez, megjött-e már végre a postás. De valahogy elszalasztotta, közben a házmester is elment hazulról, a postás pedig francia szokás szerint becsúsztatta a leveleket az ajtó alatt a portásfülkébe. Gara a fülkeajtó kisablakán keresztül bámulta sóvárogva a neki címzett, várva várt levelet. A házmester csak nem jött. Próbálta az ajtó alatti résen kipiszkálni a fordítást tartalmazó levelet, nem sikerült. Telt-múlt az idő. Végül nem bírt magával, öklével bezúzta a kisablakot, benyúlt, kinyitotta az ajtót, és – győzelem! – magához vette az annyira áhított levelet.

Az anekdota, melynek valóságtartalma legalábbis kétes, meglehetősen pontos portrét rajzol a hatvanas évek elejének Garájáról. Minden figyelmét, teljes erejét az *Antológia* szolgálatába állította, az akadályokat nem tűrte, a nagy mű mindennél fontosabb volt

számára. Apró-cseprő ügyeken összekapott munkatársaival; ilyenkor goromba levelet írt, a címzettek hasonló gorombaságokkal válaszoltak, Gara pedig stencilezett formában terjesztette, vagyis másoknak is megmutatta az általa küldött és kapott leveleket. Karátson Endre, akinek Gara házassági tanúja volt, önéletrajzi regényében részletesen beszámol két-három ilyen összetűzésről. A legérdekesebb azzal az előadással kapcsolatos, melyet Karátson a Keleti Nyelvek Főiskoláján tartott, Aurélien Sauvageot professzor védnöksége alatt[17] a francia nyelvű magyar költői antológiákról. Előadásában Karátson az 1926-os Pogány-antológiáról való elmaraszta lé véleményét Sauvageot hajdani bírálatának idézésével illusztrálta. Gara hozzászólásában durván lehordta a vetélytárs Sauvageot-t, mire az ülésen elnöklő Pierre Chesnais hasonlóan durva hangnemben Gara antológiájáról mondott elmarasztaló véleményt. Karátson három nap múlva szemrehányásokkal teljes goromba levelet kapott Garától, amelyben azt írja róla, hogy „az antiszemita Sauvageot talpnyalója".[18] A folytatás: válasz, viszonválasz, még egy viszonválasz és így tovább.

A történetben – a hiúság, a kicsinyesség, a féltékenység megnyilvánulásain túl – tulajdonképpen a fordítási stratégia miként je a legérdekesebb. Gara felfogása, melyet az *Antológia* létrehozásában közreműködő franciák átvettek, a formai hűséget (szótagszám, rímek stb.) mindenek fölé helyezi, ugyanis ez fogja lehetővé tenni, hogy „az eredeti mű lehellete (souffle) átmenjen egyik nyelvből a másikba".[19] Gara a magyar műfordítók módszerét veszi át, s alkalmazza egy olyan nyelvben, amely addig inkább másféle módszerrel élt. Ahogyan Karátson írja, „a franciák csak ritkán próbálkoznak formahűséggel, ők a szemantikai megfelelést, a költői képvilág minél pontosabb tolmácsolását tartják fontosnak, hangsúly vagy mérték, szótagszám és rím fordítását szándékosan mellőzik, az eredeti hangzatra legfeljebb prózaritmussal utalnak".[20] Azután még hozzáteszi: „Azt tartottam ugyanis, ma is azt tartom, hogy a költői fordítás elsődleges feladata a versek megszerettetése, a cél tehát az, hogy a befogadók a szövegeket élvezettel olvassák, ez az élvezet pedig nem független a maguk ízlésigényétől."[21]

A SIROKI ALSÓVÁR, KIÁLLÍTÓTÉR

A SIROKI ALSÓVÁR HELYREÁLLÍTÁSA

6

Gara László az *Antológia* utószavában (*La traduction de la poésie hongroise et ses problèmes*) fejti ki felfogását a versfordításról. Mintája, mint mondja, a magyar költő-fordítók eljárása, vagyis elsősorban a vers külső formájának megőrzése és visszaadása. A műhelymunkát először Petőfi Sándor *Fa leszek* című versén mutatja be; Jean Rousselot két változatot is jegyez, az egyik tíz szótagos sorokból épül, a második alexandrinusokból, Robert Sabatier ugyancsak két változatot készített, mint ahogy Lucien Feuillade is, mindegyik más versformát alkalmaz. Gara másik példája a *Buda halálá*nak négysoros előhangja; itt a fordításnak huszonkét variációját olvashatjuk. Különféle formai megoldásokat látunk, a költő-adaptátorok keresik az eredeti szöveg francia formai megfelelőjét, szabad versben csak egy-kettő fordít. Ami azt is jelenti, hogy a fordítók többsége visszanyúl a Rimbaud előtti költészet formai megoldásaihoz, ellentétbe kerülve így a francia lírában már közel egy évszázada domináns szabad verses megoldással.

Maga az *Antológia*, s az *Antológia* számára készült, de végül abból kimaradt fordítások így együtt bámulatosan gazdag korpuszt adnak, s a magyar irodalom történetének fontos fejezetét alkotják. Gara László működésének utolsó korszaka egyértelműen azt a korabeli magyar felfogást idézi, amely szerint irodalmunk legerősebb vonulata a lírai költészet. Rímelve ekként arra a nézetre, a Martin Heideggerére például, mely szerint a valódi irodalom, az a fajta irodalom, amely képes a létezést megnevezni, nem lehet más, csak a lírai költészet maga. Így, ellentmondva harminc évvel azelőtti racionális megközelítésének, amely szerint a líra lefordítása szinte lehetetlen, mert a publikumot nem lehet vele megközelíteni, Gara végül is minden energiáját és tehetségét, a teljes szenvedélyét, ennek a lehetetlen vállalkozásnak szentelte.

Sikerrel? Vagy kudarcot vallott, mert a lehetetlent kísértette meg? Az *Antológia* ötvenéves. A múlt. De azóta két újabb francia költőgeneráció folytatja, vagy ha akarjuk: kezdi újra a magyar líra francia adaptációját. A példa, úgy látszik, ragadós.

Szávai János

Jegyzetek

[1] Babits Mihály: *Magyar irodalom.* In: *Esszék, tanulmányok I.* Budapest, Szépirodalmi, 1978. 359.

[2] Gara László: *Magyar irodalom Franciaországban, Nyugat,* 1930. 10. sz. 867.

[3] Uo.

[4] Uo.

[5] Az 1913-ban alapított Riedert kifejezetten baloldali kiadóként tartják számon. Legfontosabb szerzői Paul Nizan, Jean-Richard Bloch. A Rieder alapította az *Europe* folyóiratot. 1939-ben beolvadt a Presse Universitaire de France kiadóba.

[6] Ld. e témáról Yves de Daruvár: *Trianoni magyar sors,* Bp., Püski, 1999.

[7] *Néron le poète sanglant,* ford. Elisabeth Kovács, préface d'A. Dauphin-Meunier, Paris, Sorlot, 1944 és *Absolve domine,* ford. E. Beaufort, Paris, Sorlot, 1944.

[8] *Le Double, récit funanbulesque de Kornél Esti,* fordította Komoly Péter, Budapest, Corvina, 1967.

[9] Szegedy-Maszák Mihály: *Fordítás és kánon.* In: *Irodalmi kánonok,* Debrecen, Alföld Könyvek, 1998.

[10] Gara László i. m.

[11] Frye Northrop: *Kettős tükör. Biblia és irodalom,* Budapest, Európa, 1996.

[12] Kertész Imre: *Mentés másként,* Budapest, Magvető, 2011. 166–167.

[13] Henri Toulouze et Erzsébet Hanus: *Bibliographie de la Hongrie en traduction française,* Paris, Institut Hongrois, 2002. Sophie Aude: *Trente années de littérature hongroise en traduction française 1979–2009.* Budapest, Fondation du Livre Hongrois, 2010.

[14] Kulin Borbála, Józan Ildikó (szerk.): *„Hadúr megfizet érte, reméljük!". Illyés Gyula és Gara László levelezése,* Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

[15] *Quinze poètes français présentent (et traduisent) Le Vieux tzigane,* Paris, Le Pont traversé, 1962.

[16] Ottlik Géza levelei Gara Lászlóhoz. *Jelenkor,* 2003. 1. sz.

[17] Karátson Endre: *Otthonok II.* Pécs, Jelenkor, 2007. 162–165.

[18] I. m. 164.

[19] Gara Ladislas: *La traduction de la poésie hongroise et ses problèmes.* In: *Anthologie* , 460.

[20] Karátson i. m. 163.

[21] Uo.

APÁM EMLÉKÉRE

2. rész

Vállalható

Kiért, miért? Magamért, egy élhető életért. Egy kődarab is létezni akar a mindenség támadóerejével szemben, egy önmagát egyben tartó erővel. Az emberiség történetében a többletlátás az összetartó erő. Az élet élvezésére születünk, de a biztonságos folytatásért küzdenünk kell.

Egyetemesen jó

Nem tudjuk elgondolni az egyetemesen jót. Beszélhetünk egy erőfajtáról, mely létrejön, összegeződik, beindul és beindít egy átalakulást. De az ember önellenessége borzasztóan nyilvánvaló. Mindent mindig manipulálunk, gyorsulva a vég felé.

Határtalan

Lehet-e olyan képességünk, mely önmaga képtelenségét látja? Többnek kellene lennie önmagánál! Valami mindig kimászik önmagából, önmaga fölé emelkedik, szemlélve az alul hagyottat. Önmaga fölé szálló madár, legmagasabb porszem a homokkupacon. A madár nem ér véget a tollainál, semminek sincs sehol határa, minden a mindenséggel méri magát. A porszem is vonzza a glóbuszt és az univerzumot. Az ember sem bújhat ki saját bőréből, mert bőrének nincs határa. Az önmagáról tudó tudatműködés nem képtelenség! Kicsit ijesztő ez az egyszerűség, ez az egy-mindenség-szerűség.

Kérdésben a válasz

Élvezem azt a kellemes erőáramlást, ami átfut rajtam, minden gyorsulással és terhelődéssel szemben. Élvezem az egyedit és általánost, a natúrát és a jelet, egy időben. Érint, vagy nem érint engem valami? Kérdésben a válasz: mozgásfolyamat az életünk. Első tehetetlenségünkben csak ordítunk, szorongunk. Kérdezni csak emberek között tanulunk meg. Először parancsolnak, és mi engedelmeskedünk. Aztán már kérdeznek is. A közeg egyre tágul: család, falu, nép, kultúra, civilizáció, univerzum. Létünk életté tudatosul, észrevesszük a kérdésekben a számonkérést. Észrevesszük a kihelyezett parancsolót, istent, társadalmat, hatalmat, valóságot. Mindez természetes folyamat, minden serdülőben, nemzedékben, csoportban, népben, nemzetben, földrészen ismétlődik, csak egyre gyorsabban, egyre embertelenebbül.

Kellemes áramlás

Átélésünkben a kellemes áramlás másodperce! Sűrű összérzékelés. Létezésünk e kellemes állapota továbbélésünk bázisa lehet. Kizárjuk a pusztító erőfajtákat, ha csak percekre is, s ezalatt életadó erőket hívunk magunkhoz. Pozitívumok és negatívumok egyszerűvé válnak e pár percben. Hamisság, hazugság távozik, öt érzékszervünk minden érzése éltető realitássá válik.

Gyerekeknek

Reggel-este, fény és sötétség, születés és halál, éhség és jóllakottság, játék és tanulás, ismétlődnek a dolgok és én is ismétlem a dolgokat. Tele vagyok ellenállással a világ követeléseivel szemben. Mi az bennem, ami mindig és mindenben mást kíván, mint amit parancsolnak? Mindig többet látunk, mint amennyit megélhetünk. Mindig mást akarunk, mint amit éppen most kellene tenni. Mi mindenhez kell igazodnunk, mi mindenhez kell mérnünk mindazt, amit majd cselekedni fogunk?

Banalitások

A Biblia azt mondja: a tudás fájának gyümölcséből tilos enni. Konfucius szerint mindent tudni annyi, mint semmit sem tudni. A világ az én képzetem, mondja Bacon. Nietzsche szerint minden hazugság. Ahol a hatalom, ott az igazság, a római birodalom szerint. Sartre szerint a lét abszurd. Más se kell az egész világból, csak a pipa meg egy pohár bor, így beszél a mulatós. Micsoda egyszerűség.

Csodálkozás

Mit tegyen az, aki már semmin sem csodálkozik? Csodálkozzon mindenen. A semmi a határtalanságba vesző minden. A határoltságok sokasága is kimerítő, nem csak a határtalan. A határoltságok határain való túllátás, a láthatatlan látásának állapota energiaigényes, de jó. A megértés határait tudni nem jó!

Hangulat

A rossz hangulat túlzó, önrobbantó, világ-feketítő. Ha forrását tagadjuk, összezsugorodik és elszalad. Legrosszabb esetben minimalizálódik. Előbb-utóbb megtaláljuk a forrást, az okot. Megfelelő viszonyba állíthatjuk a rosszat életünk pillanatnyi és távlati érték-rendszerében. A jó hangulattal ugyanígy kell bánnunk. A felismert rossz–jó fogalmát ne tudományosan kezeljük, inkább egyszerűen, rugalmasan, jelentésszerűen. Magyarázzuk meg a kisgyereknek, hogy nem mumus ül a virágcsokorban, csak a szoba sötét.

Katasztrófa

A vállalhatatlanságig szűkül az élet, ha a távlatok és egyetemességek tudatát növeljük. Minden egyén és közösség számára szűkül. Csak az emberérdekű, minőségi sűrítések tehetik az életet vállalhatóvá. Szép ez az elmélet, mely célként tűzi ki a minőségi

sűrítést. A gyakorlatban a meglévő erők fölény-játéka folyik, az egyetemes emberérdek figyelembevétele nélkül. Csak a szükségszerű, nagyméretű katasztrófáktól függően jelentkezik majd a minőségi sűrítés.

Önfeláldozás

Minden ember szeretne azonosulni a világmindenséggel, a sorssal, a történésekkel. Én csak a valóság misztikumát szeretem, nem gondolom, hogy szent ez az azonosulás. Gyűlölöm az önfeláldozást, a sok élet árán létrejött megváltásokat. Csak azokat az erőfeszítéseket értékelem, melyekben a megváltottakkal együtt a megváltók is élvezik az eredményeket. Ne kényszerítsünk másokat önfeláldozásra. Ilyen áron nem lehet babérkoszorúkat osztogatni.

Nullpont

Mosolygok, ez a nullpontom, amiből kiindulok és ahová visszatérek. Hallgatni szeretnék, de az nem élet. Senkire nem haragszom, és senkit nem imádok. Gondolkodnom kell, amíg élek. Úgy élek, mint aki egyszerre lebeg a Földön kívül és ül a konyhában, reggelizve. Magamnak summázom a dolgokat, figyelem, mennyire vagyok ura a mindenségnek.

Öndiagnózis

Nem hatnak rám erősítően vissza a legobjektívebb egyértelműségek sem. Ismerem kényszer és szabadság egységét és határtalanságát. Nincs az a káosz, melyben nincs egy kis továbbéltető rend. Jó, hogy vannak jelek, jelentések, erők, ha csak engem éltetnek, akkor is. A végső értelemnek is éltetőnek kell lennie. Tudom, érzékeny vagyok, feszült, végletes, életpálya feletti, de emberközpontú a mikro-makro világ univerzumában.

Stílustalanul

A semmi a határtalanul minden: amit nem látok-érzek-értek-tudok, attól az még van, velem vagy nélkülem. Nem csalom magam semmivel, semmiben, tudom, hogy a törődés irányultság, erők hatalma, erőkkel való gazdálkodás. Valamire gondolni, valamit érezni szükségszerűség. Válogatnom kell, mire irányuljanak ezek az erők a nagy erőrendszerben.

Írássűrítés

Az emberi nem írja a maga történetét, öntörvényűen vagy objektíven, ösztönös erők áradatával vagy elidegenülten. Ma már mindenki sűrítve éli-írja egyetlen, egyedi, egyéni életét, mely emberiségnyi vonatkozásban pusztító erő lehet. A nemtörődöm, csak egyéni biztonságra törekvő, önző törődés komikussá teszi tragédiánkat.

66. születésnap

Most annyi idős vagyok, mint apám, amikor együtt filozofáltunk, a nyolcvanas évek elején. 1977-ben dolgoztam ki saját jelrendszeremet, ami inkább vizuális volt, mint elvont. 1980–82-ben összeültünk, megbeszéltük az ő és az én fogalmaimat, közös és különböző jelrendszerünket. Felajánlottam segítségemet, köszönte. Majd a halálom után, mondta. Élt még tizenöt évet, de már hozzá sem nyúlt munkájához. Tanítványai nem voltak, nem osztotta meg senkivel elméleteit. Én vagyok az egyetlen tanítvány.

(Folytatjuk.)

VÁRNAGY ILDIKÓ

1% METAFIZIKA
Szabados György emlékére

ORBIS PICTUS
Részletek

Fogantatás

A városban nők s férfiak mulattak.
Felettük szálltam, mint álom-gomoly.
Meleg páráik vontak, rámtapadtak,
így lettem méhben föld-fia, fogoly.

Születés

Ha gyermek születik: vörös az ablak.
A lét túlpartján meghalt valaki
s már itt sikolt. És utána-csobognak
gyász, rémület viasz-patakjai.

Ifjukor

Képzelt kalandba, vad vágtába veszti
élte színmézét a fiúgyerek.
S a lány, mikor legszebb: kincsét kevesli,
könnye az ujjak rácsa közt pereg.

A munka

Tehén-far mögött eke váj a rögbe,
szakadt gyökér és vak szörny kél elő.
Könyvlap fordul, s a regében örökre
nótáz a jókedvű szántóvető.

A tipró talp

„Nincs Isten" – szól az ember a salakban –
„csak változó lét, mely körüllobog."
És a változó rálép: „Igazad van,
törpe, reszkess, én óriás vagyok!"

Echo

Csengő visszhang gyűrűz, majd lágyan elhal.
Minden vágyadra ujjongva felel.
Honába, semmiség partjára elcsal,
szél-kordé, köd-láb, levegő-kebel.

A költő

Éltemben nyúlként bújdosom a pusztán,
vadállat-éhség, puskatűz terel.
Művemben élek, szárnyas rőt oroszlán,
megvívok érted, sose hagylak el.

Emlékezés

1

Mikor ébredtél: én hajnalod voltam.
Mikor aludtál: lettem éjszakád.
Dongód lennék enyves szegfű-csokorban,
szakadt szárnyam fájdalmát hallanád.

2

Csillámló ezüst éjek habja ringat
hozzád, halotthoz mindig közelebb;
de végső fagy kioltja lázainkat,
a jégmezőn elcsúszom, mint az eb.

3

Vigasztal végtelen találkozásunk,
mégsem vakít a villogó remény:
más égre más szivárványt sző az álmunk,
te már nem léssz és én már nem én.

Elhagyottan

Mily égtájon keressem holt anyámat?
Az ablakban halottak holdja süt.
A hiány kóborol, odútlan állat.
Fénybe-fagyott üresség mindenütt.

Útközben

Tüzes sötétséget iszom pohárból,
hideg sárból dagasztom kenyerem;
tündöklő fény, messziről rám vigyázol,
ki e világ homályát elnyelem.

A közelgő halál

Habok fölött, felhők alatt a térben
egy hangos árnyék kerepel, röpül
s ha egyszer lejjebb száll: majd eljön értem;
virág-börtön, mért nem karolsz körül?

Forduló

Ezer évig árnnyal tömtem a zsákot,
hogy tótükörtől hegyfodrot vegyek.
Már csak egy pinty-láb árnyéka hiányzott,
s az egészet kiöntöttem. Minek?

A nem-hervadó kert

Örök-ifjak a lányok és a rózsák,
évadjaik mord sziklái alól
kinyúlnak s indáikkal telerójják;
az aggságról csak naptár rongya szól.

A forrás

Világon túl, hol lélekzet se lobban,
fakúl a szín és némúl a zene:
ott a szerelem éled szakadatlan,
és áll a számok teljes üteme.

Prae-existentia

Isten gondol öröktől fogva téged,
elméjében léted mint szikla áll.
Mi ehhez mérve habfodornyi élted?
és mit változtat rajtad a halál?

Existentia

Felébredek: nem az vagyok, ki voltam.
Elalszom: holnap megint más leszek.
De élve, holtan, utcán, kriptaboltban
én emlékezem és én feledek.

Post-existentia

Nem nyughatsz addig, se halva, se élve,
míg át nem szőtted árnyad és szined
a szerelem végtelen szőttesébe,
a béke aztán lesz csak a tied.

Bucsuzó

1

Mit adhatok? Majdnem semmit: tanácsot.
Ezernyi sors közül nem léphetek
sorsodba, míg rád örvény torka tátog,
hogy magad ellen is megvédjelek.

2

Mit vágyad kér: lopd és rabold magadnak;
mit lényed kér: bőven terítve van.
Csupán a káprázatok szomjuhoznak,
a valóság nem eped szomjasan.

3

Bármennyire gonoszságod, balgaságod
nem is súrolja tiszta mélyedet.
Ha szövevényed és kérged lehámlott,
kiáll, mint pőre szirt, a szeretet.

Weöres Sándor
Válogatta: Kodolányi Gyula

(Weöres Sándor: Versek a hagyatékból. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és utószót írta: Steinert Ágota, Budapest, Saxum Kft.,1999. 198–221.)

Weöres Sándor száz éve, Domokos Mátyás nyolcvanöt esztendeje született. (A szerk.)

VAKVÉLETLEN?

Az esemény jön és elsuhan
s az emléknek száz ideje van
Weöres Sándor: Rongyszőnyeg, 84.

A *Természetmagyarázat és Psziché* című, 1952-ben Zürichben megjelent könyv előszavában Carl Gustav Jung, Thomas Mann szerint „Freud okos, de kissé hűtlen tanítványa" a következőket írta a *szinkronicitás* általa megfigyelt és elemzett jelenségéről: „Mint pszichiáter és pszichoterapeuta gyakran kerültem érintkezésbe a kérdéses jelenségekkel, és megbizonyosodtam róla, milyen sokat jelentenek az ember belső tapasztalata számára. Bizony, többnyire olyan dolgokról van szó, amelyekről a meggondolatlan gúnyolódástól való félelmünkben nem szoktunk beszélni. És újra meg újra elcsudálkoztam azon, hány embernek voltak ilyenféle tapasztalatai, és milyen gondosan eltitkolták a megmagyarázhatatlant."

De érdemes tovább is idézni Jungot, hogy még világosabban lássuk a ráció fényével megvilágíthatatlant: „újra meg újra olyan összefüggésekre bukkantam, amelyeket már nem tudtam a véletlen-csoportképződéssel vagy halmozódással megmagyarázni. Tudniillik olyan »koincidenciákról« volt szó, amelyek úgy kapcsolódtak értelemszerűen egymáshoz, hogy véletlen találkozásuk akkora valószínűtlenséget mutatott, amelyet megmérhetetlen nagysággal kellett volna kifejezni."

Őrzök magamban én is hasonló jellegű, megmagyarázhatatlannak tetsző s éppen ezért a fölényes viccelődés céltáblájául kínálkozó belső tapasztalatokat, s azt is tudom róluk: létük érvényességét nem tudja kikezdeni, hogy keletkezésükre, létrejöttükre nem képes magyarázattal szolgálni a tünemények mögött kiváltó okokat kereső emberi értelem. Az egyik ilyen fantasztikus belső

tapasztalatom Weöres Sándorral kapcsolatos: egy rejtelmes egybeesés egy közönséges hétköznapi pillanatban. De hát ahogyan ő írta, még 1935-ben, egyik versében: „Van néha olyan pillanat, / mely kilóg az időből." – Nos, az a pillanat a nyolcvanas évek elejéről, aminek a történetét el akarom beszélni, felejthetetlen elevenséggel szó szerint úgy él bennem, mint ahogyan az idézett vers folytatásában olvasható: „Mint fürdőző combját ha hal / súrolta s tovalibbent / így néha megérezheted / önnön-magadban Istent: / / fél-emlék a jelenben is / és később, mint az álom. / S az öröklétet ízleled / még innen a halálon." (*Örök pillanat*)

Weöres Sándorral kapcsolatos misztikus élményemet nem rejtettem véka alá, hanem egy novemberi estén, majdnem egy esztendővel a költő halála után, az ő hiperérzékeny lényére emlékezve, elmondtam Hubay Miklósnak, aki fel is jegyezte *Végtelen napjaim* naplójába a most következő, csudálatos és megmagyarázhatatlan történetet.

A nyolcvanas évek elején a Lukács kórház C épületébe kellett járnom fizikoterápiás kezelésre, s az egyik kezelés után, a Frankel Leó utcán igyekezve a Margit híd budai hídfőjénél lévő villamosmegálló felé, a kórház régimódi sárga főépülete előtt hirtelen eszembe jutott, hogy hiszen ebben az épületben fekszik betegen Weöres Sándor! Milyen jó lenne őt váratlanul meglátogatni, bekukkantani hozzá egy pillanatra, s megkérdezni: hogy van, nincs-e valamire szüksége? De a hirtelen, elemien természetes gondolatot gyorsan elvetette bennem a józan ész cenzúrája: nem tudom, hol, melyik szobában fekszik, s meg nem kérdezhetem a portán, mert késő délelőtt van, s talán még véget sem ért a nagyvizit – nem fognak fölengedni hozzá. Hazamentem. – Másnap este fölhívott telefonon Károlyi Amy, szemrehányó hangon: hallotta, hogy bekukkantottam Sándorhoz, de Sándornak rosszul esett, hogy egy pillanatra sem időztem el a betegágyánál. „Maga csak úgy átsuhant a szobán!" Megdermedtem, s dadogva elkezdtem mentegetőzni, hogy én nem is jártam benn a kórházban, csak arrafelé, s most, hogy ez szóba kerül, csak most jut eszembe, hogy szerettem volna felmenni hozzá, de nem mertem, mert biztosan fönnakadtam volna a portán. S ekkor jutott eszembe az *igazi* kérdés, ami

indokolja, hogy ezzel az emlékkel előhozakodjak: – De hát honnan vette ezt Sándor? – Honnan tudta, hogy ezen a szürke őszi délelőttön csakugyan „áll odaki" valaki, s hogy ez az illető a *Tapéta és árnyék* parafrázisával szólva, nem „festve van" a lázas képzelet által, hanem „igazi", akihez neki valóságos köze lehet? – Sándor *mindent* tud. Nincsen ebben semmi csudálatos, mert ő ilyen.

Mi volt ez? Mi történt? Okságilag össze nem függő egyidejűség, amit Schopenhauer *Parerga és Paralipomená*ja szerint „véletlennek" neveznek? Vagy másképpen szólva „idő és tér pszichikusan meghatározott relativitása" (Jung: *A pszichológia szelleme)*, amelyben a véletlen egybeesés „két különböző pszichikus állapot egyidejűségén alapul", amikor is „az egyik a normális, valószínű (azaz kauzálisan kellőképp magyarázható), a másik az elsőből kauzálisan le nemvezethető állapot, nevezetesen a kritikus élmény". – Annak, hogy az ilyen élményekkel kapcsolatban (s az enyémben sem) nem a széplelkű képzelgés fest lila ködképeket, a jelenség realitását illetően a 20. század közepe óta kísérletes bizonyítékai is vannak, J. B. Rhine amerikai kutató ESP-kísérletei révén. (*Extra Sensory Perception.* Boston, 1938, illetőleg *An introduction to the Work of Extrasensory Perception.* Transact of the New York Acad. of Science. 1950.)

Magatartásunkat a megmagyarázhatatlannal szemben, Weöres-emlékem kapcsán Hubay Miklós így summázta naplójában: „tíz körömmel védjük mindennapi életünket a csodákkal szemben". – Miért? Jung szerint „az ember megszokta, hogy feltételezze a véletlenről, miszerint az természetszerűleg megközelíthető oksági magyarázattal, s csupán azért »véletlen« vagy »koincidencia«, mert az oksági kapcsolat nincs vagy egyelőre még nincs felfedve. Mivel az ember megrögzötten hisz az oksági törvény abszolút érvényességében, a véletlennek ilyenforma magyarázatát kielégítőnek tartja. Ha viszont az okság elve csak relatív érvényű, akkor ebből az a következtetés adódik, hogy ha a véletlenek nagyobbik részét meg is lehet kauzálisan magyarázni, mégiscsak kell lennie bizonyos maradéknak, amely akauzális." A mágikus létmagyarázat elcsökevényesedésével fordított arányban elhatalmasodó racionális-kauzális jelenségértelmező ösztön (vagy neurózis) elszigeteli a civilizált ember

tudatát mindentől, amit a köznapi nyelv „csodának" mond, a belátó rugalmassága legfeljebb odáig terjed, hogy bizonyos szkepszissel kijelentse, amit (ha emlékezetem nem csal) Valéry szellemesen így mondott: „az események anyja a szükség, az apja ismeretlen".

Holott a képzelet költészetének a jogosultságát a líránál határozottabban érvényesítő kvantummechanikai diszciplína mind erőteljesebben arra figyelmeztet mostanság, hogy nem minden jelenség fér bele az arisztotelészi logika vasketrecébe. Jung is erre hivatkozik, amikor azt írja, hogy „a szinkronicitás semmivel sem rejtélyesebb vagy titokzatosabb, mint a fizika diszkontinuitásai. Csak a kauzalitás mindenhatóságáról vallott megcsontosodott meggyőződés gördít elfogadása elé nehézségeket, és elképzelhetetlennek tartja, hogy ok nélküli események előfordulhassanak vagy létezhessenek. Ha azonban ilyenek léteznek, akkor *teremtő aktusokként* (Jung kiemelése – DM) kell felfognunk őket a creatio continuus értelmében (vagyis nemcsak szukcesszív teremtő aktusok sorára, hanem az egyetlen teremtő aktus örökkévaló jelenlétére is gondolnunk kell; jegyzi meg lábjegyzetben Jung – DM.); másrészt pedig minden kortól jelenvaló, tehát sporadikusan ismétlődő elrendezettség értelmében, mely semmiféle megállapítható antecedentiára nem vezethető vissza."

Jung nem misztikus elme, ezért okfejtése végén arra figyelmeztet, hogy „természetesen óvakodnunk kell attól, hogy minden olyan történést, amelynek oka ismeretlen, mint ok nélkülit értelmezzük. E felfogás csak akkor indokolt, ha el sem lehet gondolni valamiféle okot." Jung szerint az akauzális természetű események és jelenségek indokolják, hogy „tér, idő és kauzalitás mellé még egy új kategóriát bevezessünk". Vagy visszataláljunk ahhoz, ami a „teljes fényű ősi létből" való kibutulásunk előtt egyszer már megvolt bennünk. A Weöres Sándor-i költészet Létérzékelésének és Létértelmezésének legsúlyosabb üzenete ez, aminek teljesen hiábavalóan ugyan, mert ez nem elhatározás kérdése, versben és prózában számtalanszor hangot adott. Abban a kevésbé ismert sorában is, amelynek vallomása így hangzik: „Barátaim az állatok, / s az emberfeletti áramok."

Ezek „az emberfeletti áramok" az első, „bölcsőfia-álomtól" az „irgalom legyen veled" végső pillanatáig állandóan körülfolyták lé-

nyét, s ennek érzékeltetésére úgy érzem, el kell még mondanom valamit, aminek tanúja voltam a költő halála előtti hetekben, amikor már az Országos Elme- és Ideggyógyintézet egyik pavilonjában feküdt, eszméletlenül és magatehetetlenül. Délelőtt volt ekkor is, Károlyi Amyt, a költő-feleséget vittem be hozzá autóval, s a félhomályos betegszoba látványához csak fokozatosan alkalmazkodott a szemem. Ezért időbe telt, míg észrevettem, hogy az ajtótól jobbra, a szoba sarkához illesztett vajszínű betegágy körül a két fal jó embermagasságig ki van tapétázva színes ceruzával készített ákombákom rajzokkal. Ezek a rajzok valósággal körülölelték az ágyat és a benne fekvő eszméletlen költőt. – Mik ezek a rajzok? – kérdeztem. Kiderült, hogy az ápolónők rendre elmesélték odahaza a gyerekeiknek, hogy a *Bóbita* verseinek a híres-nevezetes költője, Weöres Sándor bácsi a betegük. Ez a hír szétterjedt abban az iskolában is, ahová a gyerekek jártak, s anélkül hogy erre bárki is biztatta volna őket, maguktól elkezdték küldözgetni a kórházba a rajzaikat, a rájuk vésett üzenetekkel együtt: „jobulást kívánva Vörös Sanyi bácsinak, kezicsókolom", s osztály megjelöléssel együtt aláírásaikkal hitelesítették a küldeményt.

Azt gondolom, az „emberfölötti áramok" hátán érkeztek ezek a rajzok, gyerekszívek színes névjegyei, amelyekből legalább kéttucatnyit számoltam össze.

Vajon mi lett velük? Hova tűntek a „szétágazó időben"?

Ekkor láttam, így láttam őt utoljára – Weöres Sándort. „Élve", mondanám reflexszerűen, de hát ki tudja és ki mondhatja meg, hogy hol volt ő már akkor, némán, melyik lételemben? – *Enigma* című visszaemlékezésében (*Holmi*, 1990. március) Károlyi Amy feljegyzett még egy halálontúli koincidenciát: „Barátai, az elköltözött fekete cicák mai nemzetsége összegyűlt a proszektúra körül. Gyászbrigád. Csupa részvét és félénkség. Léptemre szétrebbentek, mint a feketerigók."

Domokos Mátyás
Válogatta: Sebestyén Ilona

(Domokos Mátyás: A porlepte énekes. Weöres Sándorról. Bp., Nap Kiadó, 2002. 188–193.)

A MEGÉLT IDŐ

Ágh '75

Ágh István 75 éves. Ez ma semmi esetre sem öregség, de tiszteletre méltó kor. Költőnek különösen.

Ágh Istvánt már gyerekkorában megkísértette a költészet. Egy évtizedekkel ezelőtt írt versében maga idéz zsengéiből. A szövegeken okkal lehet mosolyogni, de a kora ötvenes évek atmoszférájának hatásán túl kétségtelen tehetség is mutatkozik bennük. Így talán joggal mondhatjuk: a megmaradt füzetecske annak bizonyítéka, hogy Ágh költői életútja hat évtizede kezdődött. Költészete így hatvan év krónikája is: nem akármilyen koré.

Tudom, a ma uralkodó teóriák szerint nem illendő költői életműben a kort, a történelmet keresni. De a magyar költőt és így a költészetét mégis nagyon erősen köti a kora és történelme. Ágh István életének hetvenöt, költészetének hatvan éve a megélt idő, így korszakok és korszakváltások tükre. Még abban is, ahogyan az évek során érzékelhetően mind távolabb húzódott a történelem nyers élményeitől.

Pedig gyerekkorától kezdődően jutott neki belőlük bőven. A háború, a Vörös Hadsereg győzelmével Magyarországra szakadt véres és erőszakos „béke" Iszkázon és a Somló vidékén is egyéni és családi tragédiák sorát hozta, a nyomában következő diktatúra helyi és regionális rémségei, ideértve az 1956-os Kossuth téri sortűzben elszenvedett sebesülést is, olyan üzenet volt, amit nem lehetett félreérteni.

Ez az elszenvedett, a személyes sorsot, a költő belső életét is meghatározó történelem nemcsak a nemzet mindennapjait határozta meg, hanem, külön-külön, a közösség minden egyes tagjának életét is. Itt élni nemcsak a hétköznapok, hanem a lélek és a szellem nyílt és rejtett megnyomorítottságát jelentette. És ilyen feltételek között kellett boldognak lenni, élni az egyetlen élet adta eséllyel. Ha Széchenyi szerint korában minden magyar enthuziaszta, vagyis – Kemény Zsigmond szavával élve – rajongó volt, a 20. század magyarjai, ha nem tudtak is róla, születetett és kényszerű egzisztencialisták lettek. A legtöbbet erről a költők tudnak, köztük Ágh István is.

Annak a közegnek, amelyben első élményeit szerezte, amely útjára bocsátotta, kivételesen nehéz sors jutott. A gyermekkor gondjai között is megvalósuló paraszti idilljét a mezőgazdaság kollektivizálása, a nagy-

üzemek létrehozása törte meg. Ez nemcsak szociológiai vagy politikai tény, nemcsak a pártállam ideológiája, és ostobán fölösleges durvasága nyomán milliók által elszenvedett többletkínzatással okozott sebeket, de tágabb értelemben is korszakváltást jelentett. A világ változott, nem csak Magyarországon, nem csak a keleti blokkban, nem csak Európában. Maga a hatalmi-politikai *rendszer* csak a kiszolgáltatottságot tette keservesebbé, megalázóbbá, de az idehaza elszenvedett változások egy hatalmas sodrású civilizációs korszakváltás részei is voltak.

Nézzük bárhonnan: minden ilyen átalakulás drámai változásokat hoz. Nagyon sok áldozatot követel, rendkívüli értékeket tipor maga alá. Olyasmit, aminek a hiányában támadó bizonytalanság, személyes és közösségi hiányérzet, a sokféle lelki folyamat tagadhatatlanul olyan költői téma lehet, ami a művészi absztrakció távlatában a 20. század egyetemes élménye.

Az volt már, közvetlen valóságában és távlataiban a kevéssel Ágh István előtt induló nemzedék számára is. Ha az ő generációja, csupán néhány évvel fiatalabban, csupán erről akar szólni, inkább csak az idősebb testvérek utóvédje lehetett volna. Sokan bele is roppantak ebbe. Ágh István azonban kivételes képességgel emelkedett felül azon a gondon, hogy Juhász Ferenc, Nagy László vagy Csoóri Sándor már elírták előle legkézenfekvőbb témáját: a parasztéletforma mint történelmi képlet és mint szociológiai valóság végnapjainak lírai történetét.

Tetejébe az ő költői indulása már egy másik, egyértelműségét vesztett, képlékenyen kegyetlen korszakhoz kötődött. A hatvanas évek elejének-derekának konszolidációja idejére a magyar társadalom már túl volt a nagy megrázkódtatásokon: a legkeményebb diktatúrán, a szorítás enyhülésén, a forradalmon és a restauráció heveny szakaszán. Költői kibontakozása idejére 1956 forradalmának heroizmusa és lassan szürkülő tragédiája elvette a nagy álmokhoz szükséges érzelmi tereket. Az ekkor induló költőknek csak a rettenet utáni siratóénekek és elégiák világa maradt. Ezt fölismerni, ezt kifejezni kivételes, igazán sikeresen kevesek által megoldott szellemi feladat volt.

Ágh István teljesítette. Eljutott e keserves világ kifejezhetőségéig. Mégsem a pusztulás krónikása lett. Sokkal inkább a veszteségé – ami nem ugyanaz. Nagyon hamar ráébredt, hogy miként lehet a hiányon keresztül elmondani a gazdagságot, hogy – egy későbbi kötetcímére utaljak – miként lehet meghallani *a kidöntött fák suttogását*.

Hetvenötödik születésnapja alkalmat ad arra, hogy ne egyes verseire, még csak ne is a köteteire, hanem az életmű egészére figyeljünk. Arra az

ívre, amelyik ma is fölfelé mutat. Ágh *Összegyűjtött verseit* olvasva szembeötlő, hogy látásmódja milyen határozott változásokon keresztül őrizte meg egységét, hogy egymásból észrevétlenül kinövő, de jól elkülöníthető szakaszai vannak. Valamennyit jellemzi a kiforrott, egyéni versbeszéd, a formai kiegyensúlyozottság, természetesség. És ami legalább ilyen fontos: a korszakos jelentőségű, új poétikai paradigmákat hozó költőtársak mellett is meg tudta találni a maga sajátos hangját, érvényes látásmódját. Már korai versei, első kötetei ezt mutatják. Máig hitelesen tanúskodva keletkezésük idejéről, és sejtetve az életmű további alakulásának irányát: hagyományos versbeszédének letisztultságában eleve ott van a változásra, megújulásra való képesség.

Ágh költészetének pillérei indulása óta biztosan állnak. Ilyen a természethez kötődés kivételes ereje, már-már panteisztikus jellege. Nem olyan légies finomsággal, mint mondjuk Áprily Lajos verseiben, nem is olyan biztonságot és otthont kereső oldottsággal, mint ahogyan például Szepesi Attila teszi. Ágh nem a természet felé fordul, ő abból indul: a paraszti életformával összefüggő otthoniassággal kötődik ide.

Azzal az ősi, áhítatos és reális biztonsággal, amely öntudatlanul a kozmikus rendhez csatolja a természetben élő embert. Praktikusan elsősorban azt, aki ténylegesen a föld közelében él. Ágh természetélményének lényege, hogy ő maga is mint természeti lény létezik, ebből a közegből kinőve a puszta tény növekszik szellemi élménnyé. Ez a metafizikai tágasságú természetelvűség máig alapvető gondolkodásában, költészetében, és túlmutat közvetlen valóságán. Olyasmi, ami nem tűr árulást, ami nem enged választást hűség és hűtlenség között. Le kell szögeznünk rögtön: ez a hűség nem szellemi röghöz kötöttség. A magyar irodalmat bizonyos dichotomikus megrögzöttséggel szokás népi és urbánus ágakra osztani, ami irodalomszociológiai, még inkább zsurnálpolitológiai értelemben még igaz is lehet. Szellemileg azonban semmiként. Irodalmunknak lehet két pólusa, de legnagyobb hatású és legmaradandóbb értékeinkben mindkettő megjelenik. Ami azt jelenti, hogy irodalmi értelemben egy pólusok szerinti felosztásnak alig van több értelme, mint ha íróinkat-költőinket aszerint állítanánk szembe, hogy melyik mondható piknikusnak és melyik aszténiásnak.

Ágh István paraszti közegbe születése, neveltetése okán a szokványos besorolás szerint népinek mondható. Tájékozódása, életmódja, mindennapi léte azonban már a nagyvároshoz köti. Nem is kötheti máshoz: annak a világnak, ami felnevelte, a szülőfalujában is örökre vége szakadt. Így eleve arra kényszerült, hogy mindkét pólusra figyeljen. Költészete ezért nem

népi (ahogyan bukolikája dacára nem volt az Horatius vagy Berzsenyi), és nem is urbánus (mert városi-értelmiségi kötöttsége sem szakítja el a bukolikus örökségtől). Versvilága, ahol igazán otthon lehet, megőrzi a paraszti világ naiv teljességét, és magába foglalja a modernizmus nyitottságát. Így lesz már a kezdetektől – ahogyan azt Domokos Mátyás oly szépen föltárta – az elioti értelemben vett klasszikus modernség követője.

Ezen nem változtat, hogy korai verseit a mindmáig megőrzött első személyű megszólalás, a magyar költői tradíciót folytató páros rímek használata, a jambikus lejtés jellemezte. Olyan alapelemek ezek, amelyek mai, még mindig alakuló, megújuló költészetében is fellelhetők. De képi világa, asszociatív, eredeti képeinek ereje, fogalmisága a hagyomány újragondolását mutatja. Költészetében, ahogyan mindennapjaiban, a hagyományhoz való hűség a megtagadás nélküli elszakadás tényétől vált fontossá.

Az otthonosság élményéből kinövő idegenségérzet persze felfogható az életmódváltás természetes következményének – de ha ettől a puszta életrajzi ténytől eltekintünk: nem ez a 20. századi ember alapélménye? Nem ez, az otthontalanság, a világba vetettség, a szabadság kiszolgáltatottsága a nagy egzisztencialisták panasza is? Nem ettől egyetemes Bartók *Cantata profana*ja, Juhász Ferenc *Szarvassá változott fiú*inak a titkok kapujában való kiáltozása, Nagy László *Zöld Angyal*a és *Búcsúzó lovacská*ja és Ágh István *Harangszó a tengerészért*je? Ágh, ugyanúgy, mint Ligeti vagy Pendereczky zenéje, József Attila, Szabó Lőrinc, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, vagy Vas István és annyian mások, erről a valóságvesztésről szól. Végső soron valamennyien ugyanazzal a 20. századi alapélménnyel néznek szembe. Sokféleképpen szólnak, sokféle determináció határozza meg, hogy miként. Csak a hely és az idő véletlene dönti el, hogy aztán ez mikor milyen képekben, milyen mitologikus formában, milyen szociokulturális háttérrel jelenik meg.

Valamilyen háttere mindenkinek van. *Valamilyen* gyermekkora mindenkinek volt. Valahova születni nem érdem és nem dicsőség, hanem adottság. Mindenki maga dönti el, mit kezd ezzel az útravalóval, mennyit őriz meg és mit épít belőle. Ez, mondhatnánk, alkotmányos alapjog. Ágh István is él vele: örökségét máig őrzi. De újjáteremtve, kitágítva, a vadon nőtt alanyba nemes vesszőt oltva. Eltávolodik gyerekkori élményvilágának közvetlenségétől, de a sejtjei őrzik eme édeni világ emlékezetét. A hetvenes évektől egyre határozottabban átalakuló, az ezredforduló körül ismét megújuló versbeszédben, a megélt diszharmónia élményében, gondolatokban és formákban élnek az induláskor kapott értékek. Mert van, amit nem lehet elfelejteni: a nyelvét vesztett emigráns is anyanyelvén számol

és álmodik. De az anyanyelv nemcsak a verbális közlések, hanem a nyelv előtti és a nyelv alatti élmények hordozója is.

A Biblia szerint az édenből való kiűzetés oka az, hogy az ember megkóstolta a tudás fájának gyümölcsét. Ez a történet nemcsak ismerős mindannyiunknak, de többé-kevésbé valamennyien meg is éltük. Ágh István is világlátásának, műveltségének, szerelmeinek, barátságainak, tudásának kitágulásával kerül mind távolabb gyerekkorának édenétől, ha úgy tetszik: *ifjúsága zöld vadonától.*

Miközben az őt körülvevő világ sokszorosan átalakul, a költő belső világa is egyre változik. Jellemző, hogy kötetről kötetre egyre több lesz a portréverse, egyre nagyobb lesz a műveltségélményét kifejező versek aránya, szaporodnak „hommage" típusú költeményei. Az ezekben is megmutatkozó egyre több ismeret, tapasztalat és egyre átfogóbb tudás mind távolabb vezeti a gyermek- és ifjúkor otthonosság- és bizonyosságélményétől. A közvetlen valóság helyett inkább a szellemi valóságba gyökerezik – ami nem adhatja meg neki sem a korábbi biztonságérzetet. Elbizonytalanodása okaként joggal jelölhetné meg a zavaros és méltatlan külső világot. A tágabb 20. századot vagy éppen a kádári Magyarország világát, a „nagy herélés" birodalmát. De nem ezt teszi. Nagyobb biztonságot, egyúttal több szabadságot kínál neki, hogy elvállalja a maga sorsát. Azt, hogy kimondja: a „kinti ködnél sűrűbb belső homály". Merthogy ami kint van: csupán körülmény. Amire lehet, de fölösleges hivatkozni, mert nem magyaráz meg semmit, és nem ment föl a személyes felelősség alól.

Lehetne gyötrődni ezen a helyzeten. De lehet másként is nézni rá. Ha a gyermekkor édene elveszett is, az édeni lét emléke megmarad. A költészet sokféle színe, a versekbe mentett és teremtett világ gazdagsága, a szülők, testvérek, a szerelem, a család, a világ, a térben és időben egyetemes kultúra, az ősmítoszoktól a kortársakig terjedő szellemi impulzustömeg, az emlékezés, a reflektív és meditatív gondolkozás megannyi rétege, villanása a szokásos módon elmondhatatlan. De az összegyűjtött versek kilencszáz oldalába már ez is belefér. Ágh István versei a költészet jogát is bizonyítják: nincs ennél gazdaságosabb kommunikációs forma.

Ágh költészetének van egy különös, nagyon materiális és nagyon spirituális valóságrétege, amely költőt és költészetet egyaránt hordoz. Közvetve már esett is szó erről. Bármit látott is maga a Somló, bármi történt is Iszkázon, a szülőföldön, a Kemenesaljáig, a Balaton-felvidékig terjedő térségben, ez az a jellegzetes pannon táj, amelyet olyan sokan megénekeltek, Berzsenyitől Hamvas Béláig, Takáts Gyuláig. Meg is festették, ahogy Egry József, az a festő, aki időskori művészete magaslatain úgy ábrázolta

az enyhülést adó szépséget, hogy egyre kevesebbet mutatott annak tárgyi és mind többet metafizikai valóságából.

Ezt teszi mai költészetében, a mulandóság melankóliáját átérezve, Ágh István is. Egy (vélhetően Takáts Gyulának ajánlott) versében meg is idézte a festőt: „Fényt vetni, mint egy Egry-képen" – írta. A vers éppen a *Fohász az öregkorért* címet kapta. És éppen címzettjének „hetvenöt éves motívumaira" íródott…

Most Ágh István is ennyi idős. Ha úgy tetszik, az öregkorért mondott egykori fohász meghallgatásra talált. Ez adja a hátterét annak, hogy arcátlanul fohászkodjunk tovább: nem öregkorért, hanem kései fiatalságért.

Isten éltessen, Ágh Pista!

(Ágh István: Összegyűjtött versek. 1–2. Bp., Nap Kiadó, 2013. 460 és 456 o.)

GRÓH GÁSPÁR

ÉRTÉKÁLLÓ IRODALOMÉRTELMEZÉS

Görömbei András könyve

Önmagában is sokrétű fogalmakat kapcsol együvé az irodalomtörténész új könyvének címe: *Irodalom, nemzet, harmadik út*. A Nap Kiadó *Magyar esszék* sorozatában megjelent kötetnek ugyanott két előzménye is van: az *Irodalom és nemzeti önismeret* (2003) és az *Azonosságtudat, nemzet, irodalom* (2008). Szembeötlő, hogy a három kötet címében azonos három fogalom: az irodalomé és a nemzeté. S ezekhez társul az önismeret, majd az azonosságtudat, végül a harmadik út. Az irodalomtörténész számára szakmailag természetesen az irodalom a legfontosabb. Ám azt kellett munkálkodásának évtizedei alatt, sőt azt megelőzően már diákkorában megtapasztalnia, hogy anyanyelvének irodalma igen jelentős mértékben a nemzetről, a nemzet sorsáról szól. S ennek magyarázata is szinte gyermekkori emlék lehet: a magyarság sorsa legalább ötszáz éve tragédiákkal terhes, azok által deformált. Itt vagy a törökhöz, vagy a Habsburgokhoz húzott az ember, vagy kuruc volt, vagy labanc, vagy polgár, vagy bolsevik, ahelyett hogy elsősorban magyar lehetett volna. Forradalmak, diktatúrák, szélárnyékhelyzetben korlátozott országépítések követték egymást, s az irodalom nemcsak művészet volt, hanem nemzetmegtartó, építő erő is.

A múlt század régebbi évtizedeiben tudtuk ezt szinte még mindannyian, ám jött az ezredvég, az új századelő, jött 1990 fordulata, az irodalom-

ban még ezt megelőzve vagy egy évtizeddel a posztmodern sajátos hazai változata, amely radikálisan jelentette ki, hogy az irodalomnak ez a fajta szerepe korszerűtlen, már nincsen rá szükség, majd kezdte kétségbe vonni a klasszikus, főként a 20. századi irodalmi örökséget, azt állítván, hogy az már nem, vagy csak kevéssé képes megszólítani a szűkebb jelenkor olvasóit, beleértve természetesen az újabb nemzedékek alkotóit is. Így szorult háttérbe hosszabb időre Ady, Móricz, Illyés Gyula, Németh László, Nagy László, Sánta Ferenc s még annyian mások. A „nemzeti", a „népi", ha szitokszó talán nem is lett, de lesajnáló minősítést tartalmazott.

Görömbei András az immár több mint négy évtizedes tudósi, kritikusi és egyetemi tanári pálya során kezdettől fogva értékőrzőként, az értékteremtést felmutatva szolgálta a nemzeti irodalom ügyét. Említett kötethármasa egyfajta összegzésként is felfogható, ám a pályaív természetes állomása. Mintegy húsz kötete jelent meg eddig, esszék, tanulmányok, kritikák mellett monográfiák Sinka Istvánról, Sütő Andrásról, Nagy Lászlóról, Csoóri Sándorról, Nagy Gáspárról, a csehszlovákiai magyar irodalomról. Kifejezetten azokkal a 20. századi szerzőkkel foglalkozott, akiknél az esztétikai és a nemzeti kérdések következetesen összekapcsolódtak. Szemléleti horizontja azonban az egész magyar irodalmat áttekintette. Mindenre figyelve választotta ki azokat a szerzőket, azokat az áramlatokat, amelyeket a legfontosabbnak tartott.

Görömbei András az a fajta tudós és tanár, mint ezt egy korábbi vallomása is tanúsítja, aki írásaiban, tanári munkájában a szakszerű beszédmódból kikapcsolta a személyességet. Legújabb írásaiban, amikor megemlékezik valakiről, elemeiben már megmutatkozik a vallomás is, utalva arra a nevelődési folyamatra, amelynek során az erkölcsi, az esztétikai érzék, a világszemlélet hosszú évek során formálódik. Például így: „Sánta Ferenc műveivel egyetemista koromban ismerkedtem meg. Máig él bennem ennek a találkozásnak a varázsa. A hatvanas évek közepén egyszerre kitágult körülöttem a világ. A *Himnusz minden időben*, a *Virágzó világfa* és a *Harc a fehér báránnyal* meg a *Tűzkút* – Nagy László, Juhász Ferenc és Weöres Sándor könyvei mellett Sánta Ferenc novellái és regényei ragadtak magukkal feledhetetlenül." Tudhatjuk azt is, korábbi interjúkból, hogy Görömbei irodalomértésének formálódásában meghatározó szerepe volt tanárainak, a győri bencés gimnáziumban Bánhegyi Jóbnak, a debreceni egyetemen Barta Jánosnak, az írók közül Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, s Nagy László mellett olyan monográfiahőseinek, mint Sütő András, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár. Élete legnagyobb szellemi élményének Németh Lászlót tartja, s biztos vagyok abban, hogy ezért egyetlen, Görömbei által elemzett író sem sértődhet meg.

Ha Németh László meghatározó élmény, akkor szinte természetes, hogy ebben az új könyvben, annyi érlelődés után a könyv címlapjára kerül a harmadik út fogalma, sőt a kötet első, meghatározó ciklusának is ez a címe. A három könyv címeit összeillesztve: az anyanyelv és irodalma nemzeti önismeretet ad. Enélkül aligha lehet megőrzésre, a változások befogadására képes azonosságtudatunk. A harmadik út fogalmát a harmincas években Németh László alkotta meg. A nemzeti létnek abban a helyzetében, amely a történelmi Magyarország erőszakos felszámolása, azaz Trianon után jött létre, élesen vetődtek fel a nemzeti lét alapkérdései. A megoldatlan, de már halaszthatatlannak mutatkozó belső társadalmi kérdések mellett a lehetséges és a várható európai jövő baljós jeleivel is számot kellett vetni. Görömbei András könyvének első harmadában tágan, a múltra és a jelenre is értelmezve használja a harmadik út fogalmát. *A magyar népi irodalom* című, a Mindentudás Egyetemén tartott előadásának írott változatában szakszerűen és közérthetően foglalja összse a mozgalomnak, a műveknek és a máig tartó hatásnak, az utóéletnek a történetét. Aforisztikusan tömör mondatokban összegzi a lényeget: „A népi írók legfontosabb törekvése az *új, európai mintájú nemzettudat* megteremtése volt." – „...a magyar társadalmat úgy akarták megváltoztatni, szociálisan igazságossá tenni, hogy közben nem feledkeztek meg a magyarság súlyos nemzeti problémáiról. Ezért volt a népi irodalomnak erős *társadalmi érdeklődése* mellett *határozott nemzeti jellege*." – „A *népiség* olyan politikai és szellemi program, amelyik az ország nemzeti és szociális gondjainak a megoldására demokratikus társadalomrendező elv alapján törekszik." – „Az új nemzedék a társadalmi változás elkerülhetetlenségének gondolatát tudatosította a magyarságban, bevitte a közgondolkodásba a változtatás igényét." – „A népi írók történelemszemléletének fontos eleme volt az a felismerés, hogy történelmünk során valamely külső és idegen hatalomra való támaszkodás sohasem segítette elő a nemzeti fejlődést." – „...a népi irodalom nem esztétikai kategória, hanem eszmei."

Görömbei András okfejtéséből s más tanulmányaiból nyilvánvaló, hogy a népi írók mozgalmát korhoz kötöttnek, hatásukat, mozgalom hiányában is folytonosnak tartja, a népi irodalom, a népiség fogalmát pedig a nemzetivel erősen rokon értelműnek. Tanulmányának alcíme ugyan kérdőjeleket használ: „Népi irodalom? Nemzeti irodalom?", de az azonosítás megtörténik abban az értelemben, hogy a népi irodalom a nemzeti irodalom szerves, nélkülözhetetlen része. S nemcsak a történetiségben, hanem az új évszázadban is.

Egyre indokoltabban, mert a magyarság veszélyeztetett helyzete Trianon óta újra és újra felerősödik. Nemrég jelentek meg teljességükben Németh Lászlónak az 1956-os forradalom kapcsán készült korabeli írásai. Görömbei András elemzése ismételten fölhívja ezekre a figyelmet, igazolva azt is, hogy Németh László az akkori helyzetet tisztán látó kivételek közé tartozott. Elemzései az 1943-as szárszói beszéd lényeglátásának a szintjén voltak. Németh László nem a szocialista eszméket, hanem a bolsevizmust, annak gyakorlatát ítélte el, mert az totális diktatúrát, a nemzeti függetlenség teljes hiányát jelentette. Ám nem voltak illúziói a berendezkedni kezdő Kádár-korszak kapcsán sem. Nálunk az a sajnálatos helyzet, hogy a szocializmus fogalma azonosult a „létező szocializmus", vagyis a Kádár-kor gyakorlatával. S bár ez a rendszer az évtizedek során a gyilkos diktatúrától haladt a szocialista „demokrácián" át a csőd felé, félrevezető a „létező" jelző előtte, ugyanis a nyugati világban a szociáldemokrácia több formája létezett és létezik, de egyik sem a bolsevizmusból kiindulva vált szelídebbé. A harmadik út nemzeti jellegű, azaz magyar szocializmust képzelt el, s ez volt 1956 alapvető követelése is, azzal a legelemibb jelszóval, hogy „menjenek a ruszkik haza!"

Ha 2012-ben egy könyv címlapján az szerepel, hogy *irodalom, nemzet, harmadik út*, akkor az kiáltás is. A múlt elemzése mellett helyet kap e könyvben a legközvetlenebb múlt s a jelen. Görömbei András ifjúkora óta a nemzetiségi magyar irodalmak következetes, annak idején veszélyeket, tiltásokat is vállaló kutatója. 1990 után lehetősége nyílt arra, hogy különböző szervezetekben, legutóbb és leghatásosabban a Magyar Tudományos Akadémián képviselje a kisebbségi magyarság ügyét, segítse a kutatásokat, a valóságos helyzet bemutatását, megoldási javaslatok készítését. Nélkülözhetetlen ez a munka, hiszen lassan egy évszázada lesz Trianonnak, a sebek mégsem gyógyultak be, s megoldást sem a régió, sem Európa nem kínál. Közben a magyarság lélekszáma az egész Kárpát-medencében fogyatkozik. Antall József 1990-ben még azt mondta, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke kíván lenni. A köztudatban rögzült ez a talán már akkor is túlzó szám, de a valóság ma már csak 13 millió, s ez egyelőre megállíthatatlanul tovább fog csökkenni. A legerősebben a szomszédos államok magyar lakosságánál.

Áttekintve a közösséget formáló értékeket az 1945 utáni magyar irodalomban, Görömbei három fő tendenciát emelt ki. Ezek: „a személyiség autonómiájának, szabadságának védelme, a szétdarabolt, szétszórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása és a nemzetellenes történelmi tudat korrekciója". Az ő példái az 1956 utáni évtizedekre

vonatkoznak. Érdemes azonban továbbvinni ezt a fontos gondolatot, s lényegében meg is teszik ezt a kötet más írásai, irodalmi művek kapcsán elsősorban a Csoóri Sándorral, Nagy Gáspárral foglalkozók. A nyolcvanas években az „ellenzéki" értelmiségiek számára nyilvánvaló volt, hogy Magyarország beteg. Beteg lelkületű, s gazdaságában is egyre inkább sorvad. Ezt a beteg lelkületet művekben legteljesebben alighanem éppen Csoóri és Nagy Gáspár fejezték ki. Áttételesen pedig az a tendencia, amelyik szerint az irodalomnak nem szükséges a közösség ügyeivel foglalkoznia. A lelki szabadság 1990 után sem jöhetett el, sőt másfajta betegségek terjedtek járványszerűen. S szinte végzetessé tette őket a létbizonytalanság. A „létező" polgári demokrácia a gyarapodás helyett romlást hozott a többség számára. S nem képes segíteni az irodalom sem, hiszen a globalizmus polgárinak már aligha nevezhető világa redukálta a szellemi életet, lefokozta a humán műveltséget, nem tart igényt az irodalom személyiség- és közösségformáló képességére. A bolsevikok mintájára az állam elsorvadásáról, feleslegességéről ábrándoznak, s ezt kiegészítik azzal, hogy a nemzet is egyre feleslegesebb minőség, a soknyelvűség is csak gátja az egységességnek. Irány a legmodernebb falanszter? Nem, mondom én is, mindegyre meg kell próbálni folytatni a küzdelmet, védve a személyiség autonómiáját, helyreállítani a magyarság szellemi összetartozásának tudatát, egészséges történelmi tudatot formálni magunkban és utódainkban.

Görömbei András meghatározása szerint: „Irodalmunk a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása." S ez annyira így van, hogy „Az irodalomból a szellem, erkölcs, érzés, fantázia fénye sugárzik még azokra is, akik nem olvasnak." Aki hitetlenkedne, az emlékezzen arra, hogy a magyar társadalom szellemében, közérzetében benne van valamilyen módon nyolcszáz év magyar irodalma, több ezer év népköltészete. S aki csupán nyolc osztályt végez el, az is szert tesz – bár csekélyke – irodalmi ismeretre. Aki annyit sem, az is hallott mondókákat, mesét, dalokat. Még egy igen fontos dolgot hangsúlyoz Görömbei András ebben a tanulmányban. Heidegger a nyelvet a lét házának nevezte. Eszerint „A magyar nyelv a magyar lét háza." Hozzáteszem, hogy ennek a háznak talán a legfontosabb lakója, őrzője és gazdagítója a magyar irodalom. Mondhatnánk persze, hogy a nyelvek sokaságában megszülető világirodalom nyilvánvalóan még hatalmasabb érték. Igaz lehet, de a legtöbb ember az anyanyelvén – esetleg még egy másik nyelven – ismeri meg a világot, így formálódnak személyiségének lényegi vonásai. Az egyes nyelvek irodalma pedig a számos azonos és rokon vonás ellenére sem uniformizálható. Mindegyikben vannak

nyelvi-gondolkodásbeli-nemzeti jellegzetességek. Ezért olyan lényeges a következő állítás: „A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelyiknek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak." (Az idézetek lelőhelye: *Közösséget formáló értékek 20. századi irodalmunkban.*) Mindebből az is következik, hogy a mindenkori magyar irodalomnak nem kell feltétlenül arra törekednie, hogy más nyelvekre lefordítva sikert arasson. Hiú ábránd arra gondolni, hogy Homérosztól máig mondjuk ötven nyelv tízezer, a nemzeti kánonokban klasszikusként számon tartott alkotója között akár csak száz magyar művész olyan mértékű figyelmet kelthet, hogy legalább a szakma olvasni fogja. Nálunk elég jó a világirodalom ismerete, de aki nem annak a kutatója, az legfeljebb néhány tucatnyi alkotót tart számon, azokat is korlátozott olvasottsággal. Kérdezzünk meg akár bölcsész végzettségűeket, hogy meg tudnak-e említeni egy-két svéd, lengyel, román, újgörög alkotót, s lássuk be, hogy az írók, s még határozottabban a költők művészetének létezési tere elsősorban anyanyelvi közösségük. S ha ott nagyon jók és amellett szerencsések is, akkor is csak reménykedhetnek a nemzetközi hírnévben. S bizony többnyire azt is azért érhetik el, mert művük valamiképpen mégiscsak híradás a világnak erről a tájáról, a magyarságról.

Nem a nagyvilággal kell elsősorban hadakoznunk, hanem önmagunkkal és magyarjainkkal. Törekedj ismeretekre – írta Kölcsey Ferenc a *Parainesis*ben. Ez a mű sajnos már aligha fér bele a közoktatás tanterveibe. A közelmúltban minden hivatalos személy egyetértett abban, hogy a diákok túlterheltek, hogy az irodalom tárgy egyre csökkenő tananyaga elvégezhetetlen. Csak helyeselhető, hogy növelték a testnevelési foglalkozások óraszámát. Ám miközben az erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozzák a tanügyi szakértők, mintha elfeledkeznének arról, hogy az irodalom az egyik leghatékonyabb erkölcsi nevelő. A személyiséget, az önismeretet, a nemzettudatot formálja, mélyíti a valóságismeretet. Szélsőségesen fogalmazva: rámutat arra, hogy az élet elviselhetetlen, s arra is, hogy mégiscsak csodálatos. Elvezethet a Pokolba, de a Kánaánba is. Megmutat minden utat, és segít kiválasztani mindenki számára azt, amelyet érdemes lesz bejárnia. Görömbei András életművének, amelynek egyfajta summája ez a kötet, alighanem ez a legfőbb tanulsága.

(Görömbei András: Irodalom, nemzet, harmadik út. Esszék, tanulmányok, 2008–2012. Magyar esszék sorozat. Budapest, Nap Kiadó, 2012. 304 oldal.)

Vasy Géza

A PATRIOTIZMUS SZENVEDÉLYE

Jacques Chirac memoárjairól

Egy egész politikusgenerációt ölt meg, mondta róla Alain Minc, a felkapott párizsi közgazdász, Sarkozy politikai tanácsadója. Politikai dúvad – írták róla az újságírók. A portrékat író esszéista, Denis Jeambar egy vitaműsorban[1] meg is nevezte a két legnagyobb áldozatát: Valéry Giscard d'Estaing és Edouard Balladur. Két kihívójától örökre elvette az életteret, akik másod- vagy harmadrendű politikai szerepkörbe száműzve éltek. Eszményképe és politikai mentora, Georges Pompidou elnök, aki a fiatal Chiracot a kormányába hívta, nemhiába nevezte „buldózeremnek". Más kérdés, hogy a „nagyvad", a „politikai ragadozó" jelző általában dicséret a francia politikai nyelv szótárában.

A globalizált világ többnyire még mindig neoliberális elveket valló médiája szeret nivellálni, azaz – ha alkalma nyílik rá – minden politikust meghemperget a sárban. A „küldetéses" személyiségeket lélektani esetnek tekintik, és analízisre küldenék, ahol ők – az alkalmi médiasztárok, a politikai vezércikkírók – botcsinálta Freud doktorként elemzik a „demokratikus" átlagból kinövő politikusokat. Tocqueville és Ortega óta tudjuk, illetve az elmúlt húsz év során megtapasztalhattuk, hogy a demokrácia éppúgy nivellálhat, éppolyan hatékonyan fabrikál átlagot a jobb sorsra érdemes emberből, mint a bolsevizmus, vagy a szocializmussá „szelídült" kommunizmus. A francia elnöki pozíció azonban még az amerikainál is tágabb teret enged a kivételes képességű személyiség megjelenésének, érvényesülésének, és az alkotmányosan felajánlott szerep hasonlatossá teheti a 19. századi nagy regények hőseihez. Felnőhet szerepéhez menetközben is. A pozíció birtokában az emberi tulajdonságok és képességek olyan kivételes érvényesítését érheti el, amelyre a hétköznapokban őrlődő, adósságokat és kötöttségeket hátán cipelő polgár nem tud kigyöngyözni magából. Ezért is érdekelnek az elnöki szerepkört betöltő személyek és reflexióik a gyakorolt hatalmuk természetéről.

A francia elnök személyében egyszerre testesíti meg a köztársaság kultuszát és az erős, napóleoni ihletésű végrehajtó hatalmat. Karizmája megjelenhet a hideg, megközelíthetetlen mozdulatlanságban – a szfinx Mitterrand – vagy a minden ködből kibukkanó, tévesztár Sarkozy szerepfelfogásában. Jacques Chirac valahol középen található kettejük között: maga volt a perpetuum mobile az elnöki szerepkör megszerzéséig, de utána többnyire feltűnés nélkül és kellő méltósággal egy helyben tartotta a meg-meglazuló fegyelmű falkáját. A belpolitikáját kevés nagy ívű reformmal jellemzi, amit

ma kortársai az államadósság sarába szügyig süllyedve, sokan a szemére hánynak. A nyugdíjas korosztály többségének körében viszont ma is népszerű a hajdani oroszlán. Annak idején ritkán mordult egy-egy öblöset, hogy hátratessékelje a dögkeselyűket, akik vigyázó szemeiket nem Párizsra, hanem az áldozatra, az adózó középosztályra vetették. Második elnöki mandátuma során Chirac inkább a nemzetközi politikában jeleskedett, e területen vívta ki az államférfiak elismerését. Napjainkban egyre több jel – kiszivárgó orvosi vélemény – utal arra, hogy 2005-től elhatalmasodó betegsége kárhoztatta utolsó éveiben a pusztán falkaőrző szerepre.

A 2007 tavaszán leköszönő és a stafétabotját Nicolas Sarkozynek átadó Jacques Chirac politikai pályája egészen kivételes: harmincöt évesen már államtitkár, majd országgyűlési képviselő. Később különböző tárcák megbízható államtitkára, illetve minisztere Pompidou elnök kormányaiban. 1977-től 1995 májusáig Párizs nagyhatalmú polgármestere. Két ízben volt miniszterelnök, 1995 és 2007 között államfő. Sarkozy – akivel nem ápolt felhőtlen viszonyt – írja róla a 2006-ban magyar nyelven is megjelent *Vallomások* című könyvében: „...mélységesen csodálom Jacques Chirac képességeit. Csodálom szívósságát, temérdek energiáját, jellemszilárdságát a bajban, képességét, hogy meg tudja nyerni az embereket. Ezekkel a jellemvonásokkal ritkán találkozik az ember."

2009 novemberében megjelent könyvében[2] Chirac mintegy ötszáz oldalon vezeti át az olvasóját a gyermekkori eszmélésétől az 1995 májusában történt elnöki beiktatásáig. 2011 nyarán megjelent hatszáz oldalnyi emlékiratának második kötetében[3] kétciklusos elnöki mandátumának eseményeiről adott számot, hozzáfűzve politikai testamentumát is. Hazájában szokásjoggá vált, hogy a nyugalomba vonult elnöknek emlékirat vagy más írott formában, egyedül vagy munkatársakkal, de számot kell adnia hivatali működéséről.

Minden jel arra utal, a szerzőnek nagy feladvány lehetett az emlékek megörökítésének formája, hiszen úgy kellett egyénítenie a mondanivalóját, hogy közben be is lépjen az elődöktől elindított, bejáratott partok között hömpölygő emlékfolyamba. Nem volt közömbös számára, hogy Eduard Balladur – barátja, majd ellenfele az 1995-ös elnöki választásokon – már megírta a saját verzióját *Két év a Matignonban* címmel.[4] Miniszterelnöke titkárságának vezetője, az írói vénával megáldott Bruno Le Maire is közölt már róla szuggesztív miniportrékat Edgar Faure-díjas könyvében. Az elnöki palota lakója – président résident – elődeihez hasonlóan ápolta a művészeti ágak valamelyikében való jártasság imázsát. A művészet legyen kacér delnő, intimitásban osztozó élettárs vagy rokokó kokott, de alaphivatkozás a francia elnöki emlékiratokban.

A politikától visszavonult Chirac nagy élménytömbökre osztva meséli el emlékeit, magyarázza tetteit, de ez a diszkontinuitás nem zavaró – köszönhetően kitűnő szerkesztőjének, Jean-Luc Barrénak. A második, elnöki éveinek tetteit vagy annak elmaradását indokoló visszatérő refrénje a francia lélek sajátosságaira való hivatkozás. Második kötete 93. oldaláról fordítom: „A franciák óhajtják a nagy reformokat, sőt türelmetlenek kivárni azok megvalósulását, de váratlanul allergiásak lesznek, ha valaki közelről vagy távolról olyat tesz, amely módosítana kényelmükön és érdekeiken." Arról valóban nem ő tehetett, hogy elődeinél jobban meg kellett küzdenie a jóléti tömegtársadalomban elkényelmesedő, az elszemtelenedő média által felheccelt, álmaikban is jogaikat követelő polgártársai ellenállásával. Az ő elnöksége idején az 1968 májusában kiszabadult dzsinn már a lelkek ura, és nem lehet már úgy írni memoárt, mint ahogy a mintaértékű elől, Charles de Gaulle tábornok tette.

Jacques Chirac memoárjait becsukva elmondható, hogy de Gaulle *Emlékirataink* eredetisége, esztétikai szintje és erkölcsi magassága továbbra is megismételhetetlennek tűnő kihívás utódai számára. Az általa alapított V. Köztársaság küldetéses tudattal megáldott tábornok-elnöke minden tekintetben rendhagyó volt. Viszonyítási alap annak, aki francia elnökként szegre akasztva a politikát, emlékiratokra adja a fejét. A pártok által szimbolikusra zsugorított elnöki szerepet otthagyva a múlt század ötvenes éveinek elején, vidéki magányában maga írta emlékiratait. Nem alkalmazott írnokokat, mint Winston Churchill. A könyveiből áradó erő Aiszkhüloszt juttatja eszünkbe a görög tragédiaírók sorából.

A második elnök, a de Gaulle-t 1969-ben váltó Georges Pompidou csak memoártöredéket hagyott maga után. Elhatalmasodó betegsége és korai halála pazar, visszavonulása után megírandó memoároktól, esszéktől fosztott meg minket. Bizonyság rá a fia által kiadott kötet, amelyben remek portrékat találunk kortárs politikusokról. Szatirikus novellájában élményszámba menő karikatúráját adja a 68-as párizsi „felfordulásnak" és benne a fantom Döbrögit kereső Szajna-parti Ludas Matyinak, Daniel Cohn-Benditnek. Egyébként Pompidou elnök halálával a fiatal Chirac a politikai eszményképét vesztette el.

A harmadik elnök – Valéry Giscard d'Estaing – is szépírói vénával megáldott ember és kitűnő stiliszta. Néhány éve különös témájú regényével kavarta fel port és adott találgatásra okot a médiának.[5] Megközelítésünk szempontjából ő atipikus jelenség: *Hatalom és élet* című magyarul is olvasható könyve előszavában bevallotta, hogy nem akart emlékiratot írni. Hatalomtechnikai küzdelmeiről tőle keveset tudunk meg. Külö-

RÉGÉSZETI FELTÁRÁS AZ M6-OS AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN

KORA BRONZKORI FÉRFICSONTVÁZ ÓFEHÉRTÓ HATÁRÁBAN

nösen külpolitikai szempontból eredményes elnöksége idején gyakran volt keresetten egyedi, néha excentrikus. Könyveire és nyilatkozataira is jellemző ez a beállítottság. Emlékiratoknak például az elnökségét dokumentáló, ötszáznegyven méternyi polcot megtöltő iratanyagot tartja. Az életrajzíróira bízott mindent, hiszen szerinte a hajdani emberek megítélése nem annyira azok hibáin vagy erényein múlik, hanem életrajzíróik tehetségén és jóindulatán.

Az 1981-ben megválasztott első baloldali elnök, François Mitterrand elnökségének kaleidoszkóp változatosságú megörökítése van. A trianoni békediktátumért bocsánatot kérő államférfi a legváltozatosabb írói eszközökkel értelmezte és elemeztette a francia politika világát és karrierjének hajtűkanyarjait. Az elnöki tisztséget mindmáig a leghosszabb ideig, 1981-től 1995-ig betöltő elnök mindennapjait közgazdász munkatársa, Jacques Attali három monumentális, kétezer-egyszáz oldalnyi krónikában örökítette meg. Mitterrand még ellenzéki vezetőként, két kötetben is kiadta reflexióit *La paille et le grain* (*Szalma és búzaszem*), és *L'abeille et l'architecte* (*A méh és az építész*) címmel. Emlékiratokat azonban ő sem írt. Inkább beszélgetőtársakat vett igénybe könyveihez. Akkor volt igazán elemében, ha könyv hosszúságú interjút adhatott, vagy beszélgetőkönyvben ő volt az egyik, de természetesen többet beszélő partner. Ebből a típusból az *Ici et maintenant* (*Itt és most*), illetve a halála után megjelent *Memoires interrompus* (*Megszakított emlékezések*) című könyvek emelhetőek ki.

Ilyen előzmények után érhető igazán a memoáríró Chiracot érő kihívás. Frusztrálhatta, hogy ő „csak" elnök. Ezért hangsúlyozza a második kötet utolsó *Visszatérés az eredetekhez* című fejezetében, hogy mennyi mindent tett a „primitív" kultúrák megismertetéséért. E kétkötetes memoár a hetvenes éveinek végét taposó volt elnöknek sorrendben a hetedik és a nyolcadik könyve, de csak ezekben tárja ki szélesre magánéletének ablakait. Az előzőek a közéletről, a politikáról szólnak, az ország jövőjéről kialakított elképzeléseit fogják csokorba, vagy pártalapító küzdelmeit és beszédeit tartalmazzák. A memoárjait nem egyedül írta, igénybe vette Jean-Luc Barré író, szerkesztő segítségét, akivel kedvére játszhatott alkotói négykezest. Az első kötet címe egy kiragadott mondat az idős Goethe Eckermann-nal folytatott beszélgetéséből. Az emlékiratok szerkesztéséből és nyelvezetéből arra lehet következtetni, hogy a politika boszorkánykonyhájában kevésbé járatos olvasóközönséget célozták meg. Az olvasókkal kötött önéletírói paktumnak meglett az eredménye: már az első kötete példátlan közönségsikert aratott. Négy hónappal a megjelenése után több mint 430 000 példányt kelt el belőle.[6] Hosszú sorok képződtek, ha dedikált

a vidéki városokban vagy a Szajna partján. Töretlen népszerűsége némileg ellensúlyozza betegséggel küszködő mindennapjait és a 2011 decemberében ellene kihirdetett jogerős bírói ítéletet.

Chirac szenvedélyesen szerette hazáját. Fáradhatatlanul járta a vidéket, könnyen talált szót az ott élőkkel. Évődött is vele a fővárosi sajtó, miszerint szívesebben trécsel állattenyésztőkkel a tehenek faránál, mint szalonhörcsögökre hunyorogjon a párizsi állófogadásokon. Tudta, hogy a nemzeti egység sérülékeny, és nem szabad indokolatlan vagy külföldről sugallt „reformokkal" kikezdeni. Az olajválság idején, 1975-ben miniszterelnökként lépett fel a megszorító intézkedések ellen.

Memoárja is bizonyság: választási kampányok idején hihetetlen energiával tudott küzdeni pártja jelöltjeinek népszerűsítéséért. Ilyenkor volt igazán elemében. Innen a „nagyvad" díszítő jelző. Belefeledkező lelkesedése, a politikai megsemmisülést kísértő dupla vagy semmi vakmerősége újdonságnak hatott a tradicionális választók szemében. Mégsem érzett soha kísértést, hogy a köztársasági intézmények határait átlépje. Ezért tudta súlyosabb zökkenők nélkül kitölteni jobboldali miniszterelnökként az addig ismeretlen „politikai társbérletet" (cohabitation) a baloldali François Mitterrand elnökkel 1986 és 1988 között és gyakorolta elnökként a szocialista miniszterelnökkel, Lionel Jospinnel 1997 és 2002 között.

Szimpatikus az a tulajdonsága, hogy őszintén csodálta ellenfeleit, és néha hatásuk alá is került. Nem volt doktrinér, mindig kész volt átlépni a hagyományos ideológiai határokat a megoldandó közfeladat érdekében. Kertelés nélkül közli az olvasóval, hogy sosem volt jobboldali a szó klaszszikus értelmében. Megvetette elődje, Giscard arisztokratikus allűrjeit, például azt, hogy a chambordi kastély vadasparkjában elnöki vadászatokat rendezett királyok, államférfiak számára. Megválasztása után betiltotta az elnöki vadászatokat.[7] Habitusában puritán, meggyőződése alapján szociál-radikális politikusnak nevezhető.

Több elemzője is mérlegelte, hogy mennyire autonóm a gondolkodása. Taktikusnak kiváló volt, de stratégának csak átlagos. Távlatos vízióival csak a nemzetközi porondon állt elő. Inkább a tér embere, mintsem az időé. E kifogások ellen az elnöki működését taglaló második kötetében védekezett, nem elég meggyőzően. Az őt ért kritikák dandárja az elnöki tevékenységére vonatkozik, hiszen a hatalom csúcsán hatványozottan hatnak a hibák, a szokássá jegecesedett attitűdök.

Befolyásolható volt. Tanácsadóit nem mindig válogatta körültekintően. Makacssága gyakran zsákutcákba vitte. Néha törzsválasztóit is meglepte ellentmondásos magatartásával. 1972-től 1974-ig, mezőgazdasági és vidék-

fejlesztési miniszterként brutális hangnemben és sikerrel védte a francia őstermelők érdekeit német kollégájával szemben. 1986 és 1988 között viszont már ultraliberális politikájával riasztott el sok szavazót. Ezért magát is okolhatja, hogy Mitterrand megszerezhette második elnöki mandátumát. Erre vonatkozó önigazoló érvei nem meggyőzőek. Franciaországgal való kapcsolata sem volt intellektuálisan felépítve. Nem tudott erős gyökeret ereszteni. Corrèze, nagyszülei imádott földje, amelyet évtizedekig képviselt és szolgált, ahol szerették, mert befolyásos párizsi atyafiként sok mindent kijárt érdekükben, nos, Corrèze átpártolt a szocialistákhoz! Elnökké választásáig a „francia székelyföld" a szocialista François Hollande-nak lett a fellegvára.

Az elnökség mandátumáig befutott politikai pályája során különösen két teljesítményére lehet büszke Chirac. Mindkettő tanítanivaló. Az első az a bravúr, ahogy a jobbközép, illetve a szocialisták jelöltjével egyszerre mérkőzve 1977-ben megszerezte a párizsi polgármesteri széket. A másik a Tömörülés a Köztársaságért (RPR) nevű párt megalapítása 1976. december 5-én. Kevés politikus képes pártot alapítani és e pártot kézben tartani – demokratikus keretek között. Előbb vakmerő és rizikós húzásaival megtörte a néhai de Gaulle harcostársainak, a történelmi gaullistáknak („a bárónak") a befolyását, majd egy d'Egletons nevű kisvárosban, szűkebb hazájában létrehozta a saját gaullista pártját. Az ott elmondott híres beszédét függelékként közli az első kötet végén.

A párizsi polgármesteri hivatal anyagi lehetőségei, hűséges munkatársainak szellemi kapacitása és a kedvező médiahátszél tette lehetővé, hogy gondosan felépítse saját pártját. Az emlékiratokban erről hallgat, de a hierarchikus felépítésű és engedelmes aktivistákkal rendelkező, fegyelmezett Francia Kommunista Pártról veszi a mintát. Polgármestersége idején a híres Országos Államigazgatási Főiskola (ENA) végzős hallgatóiból kezdte felépíteni új pártja vezérkarát. Aktivistáiért oroszlánként harcolt, kampányolt a választások idején, de engedelmességet és kitartó küzdelmet várt tőlük. Az eredmény nem váratott magára. A demokratikus centralizmus, amely nálunk a kezdetben durva, később alattomos kommunista hatalmi technika jellemzője, Chirac pártjában jól és hitelesen működő gyakorlattá vált. Nagy küzdelem várt rá. Kommunista, trockista, maoista felségterületre kellett behatolnia csapatával, hogy a választók szélesebb köréhez tudja eljuttatni üzenetét: a társadalmi mozgalmak körébe, a szakszervezeteknek a baloldal által kisajátított világába és az egyetemek campusaiba.

Jacques Chirac memoárjának második kötetében a tőle megszokott oldott, közvetlen hangnemben ad számot 1995 és 2007 között kitöltött két

elnöki mandátumának éveiről. Ha a kampányprogramjának megvalósulására kíváncsi az olvasó, ajánlott átlapozni Chirac egyetlen magyar nyelvre lefordított könyvét.[8] E karcsú kötetben, még párizsi polgármesterként felsorolja, hogy elnökké választása esetén mit szeretne megvalósítani. Emlékiratainak második kötete is bizonyság rá, hogy nem sokat tudott életbe léptetni terveiből. Második elnöki mandátumának idején megbicsaklik az a lendület, amely még az első kötetben magával ragadta az olvasót. A reformoktól való ódzkodását visszaemlékezéseikben párt- és kormánytársai is felróják neki. Az elnök „nem tudja, mit akar – fakad ki dühében Villepin miniszterelnök 2006 tavaszán. – Egyetlen célja mindig az újraválasztása volt. Most, hogy ennek vége szakadt, nem tudja, mit tegyen. Beleütközik olyan dolgokba, amelyeket nem ért."[9] Valóban elmulasztotta annak az égetően szükséges, ám húsba vágó gazdasági-társadalmi változásnak az elindítását, amely Schröder német kancellárnak sikerült, és amelynek nyomán a német állam jobban állja napjainkban a pénzügyi befektetők és a jelentkező új óriások, azaz Kína, India, Brazília gazdasági kihívásait, mint Franciaország. Voltak ugyan nagy napjai, amikor a néhai grandeur visszfénye megcsillan a memoár lapjain: szembefordult az amerikai elnökkel az Irak megtámadását megelőző hónapokban, és Franciaország az ENSZ-ben elítélte a háborút. Nem akart semmilyen érdeket sérteni, és ezzel csak tetézte hazája gazdasági kiszolgáltatottságát a pénzügyi piacoknak. Van némi igazság utódja, Sarkozy szavaiban: „Mitterrand megválasztatta magát, hogy élvezhesse a hatalmat. Chirac csendesen szieszt̀azott a hatalom csúcsán. Én azért jöttem, hogy cselekedjek!"[10]

Annak idején az újságírók gyakran alábecsülték az elnököt. Egyszerű és nyílt sisakos gladiátort láttak benne, aki a magas műveltség és a velejáró rafinéria labirintusában könnyen eltéved. Emlékirata a bizonyság rá, hogy az egyszerűség csupán maszk volt, és személyisége összetett mivoltát rejtegette. Mivel született harcos volt, érthetetlen, hogy nem használta ki első elnöki győzelme felhajtóerejét: nem írt ki nyomban országgyűlési választásokat, megerősítve így támogatottságát. Néhány alvezére és maroknyi elégedetlenkedő centrista parlamenti gyalogosa ezért tehette meg, hogy időnként hamis hangon kísérje Chirac tenorját. Szerencsétlen időszakában, azaz 1997–2002 között ennek ellenére kézben tudta tartani pártját. Az is érhetetlen, és könyveiben nem ad meggyőző magyarázatot rá, hogy 2002-es újraválasztása után, amikor is utcahosszal győzte le a radikális jobboldali Le Pent, miért nem használta ki óriási támogatottságát, hogy megmozdítsa az áporodó közállapotokat, és az ország számára már nélkülözhetetlen reformokat beindítsa. Igaz viszont, hogy mandátuma utolsó

két évét meghatározta váratlanul jött betegsége. Feltehetően magas vérnyomása miatt kisebb fokú agyvérzést szenvedett 2005 szeptemberében, és a baleset kihatott aktivitására. Sajnos ma már súlyos emlékezetkieséssel küzd, és ezért alig mutatkozhat a nyilvánosság előtt. Talán az utolsó utáni pillanatban fejezte be visszaemlékezéseit Jean-Luc Barréval.[11]

Az oroszlán kitűnő harcos volt, hangja csak úgy visszhangzott a szavannán. Elejtette a legnagyobb vadat, de erejét, figyelmét a gyülekező hiénák kötötték le. Stratégiai képessége inkább külföldön érvényesült. De Gaulle tábornok mellett kétségkívül a legismertebb és a legelismertebb francia elnök a világon, de belföldre többnyire már csak a taktikára futotta az ereje: „rien ne va plus!"

Az adottságaihoz képest jóval többre volt hivatott.

(Jacques Chirac: Chaque pas doit être un but Mémoires 1, Paris, NiL éditions. 2009. 505 o.; Jacques Chirac: Le Temps Présidentiel Mémoires 2, Paris, NiL éditions. 2011. 624 o.)

S. Király Béla

Jegyzetek

[1] www.lcp.fr/emissions/politique-matin/vod/141489-la-matinale-du-jeudi-22-novembre-2012

[2] Jacques Chirac: *Chaque pas doit être un but* (*Lépések egy cél érdekében*). Mémoires 1 Nil, 2009.

[3] Jacques Chirac: *Le Temps Présidentiel* (*Az elnökségem ideje*). Mémoires 2 Nil, 2011.

[4] Eduard Balladur: *Deux ans à Matignon*. Paris, Plon, 1995.

[5] Valéry Giscard d'Estaing: *La Princesse et le Président* (*A hercegnő és az elnök*). Paris, Éditions de Fallois – XO, 2009. A regény alanyai maga a szerző és Diana hercegnő. Hogy a bemutatott romantikának mennyi a valós alapja, arról bővebben a *Le Figaro* szeptember 21-i számában értesülhetünk.

[6] Lásd a *Le Figaro* 2010. február 11-i számának 37. oldalát.

[7] Bővebben erről a *Le Monde* 2009. dec. 19. számában.

[8] Jacques Chirac: *Egy új Franciaországért*. Budapest, Mundus, 1997.

[9] Bruno le Maire: *Des hommes d'État Paris*, Grasset, 2008, 306.

[10] Franz-Oliver Giesbert: *M. Le Président. Scènes de la vie politique 2005–2011*. Paris, Flammarion, 2011, 148.

[11] A volt elnök elhatalmasodó betegségéről kimerítően a *Paris Normandie*. fr. weboldalon olvashatunk.

A JOGI JELENSÉGEK MULTIDISZCIPLINÁRIS VIZSGÁLATA

Szmodis Jenő könyvéről

Sokan rámutattak már arra, hogy a jog eredetét, belső természetét, fejlődését és működését érdemes más tudományterületek oldaláról is megvizsgálni. Így a szakirodalomban ismert a jog filozófiai (ezen belül ontológiai, ismeretelméleti, etikai és logikai), kultúrtörténeti, szociológiai, pszichológiai, gazdasági, irodalmi és még néhány további szempontú elemzése. Az újabb és újabb megközelítések mindig is jelentősen előbbre vitték és jelenleg is előbbre viszik a jog alapvető jegyeinek feltárására irányuló kutatást. Érdekes azonban, hogy olyan mű, amely szintetizálta volna a különböző tudományterületek művelőinek azon megállapításait, melyek a jogi jelenségekkel kapcsolatosak vagy kapcsolatba hozhatók, eddig még nem jelent meg. Ezt a hiányt pótolja Szmodis Jenő új könyve, mely ráadásul nem csak a korábbi interdiszciplináris kutatási eredményeket szedi közös csokorba, hanem teljesen új megközelítési módokat is bevon a jogbölcseleti diskurzusba, jelentősen tovább tágítva ezáltal a vizsgálódás horizontját.

Az a tény, hogy eddig ilyen mű nem készült, valószínűleg azzal magyarázható, hogy a jogtudomány művelői általában egy-egy szűk terület kutatásával foglalkoznak. Így rendkívül kevés azok száma, akik igazán nagy távlatokban tudnak gondolkodni, és képesek figyelemmel kísérni a más tudományterületeken elért kutatási eredményeket. Szmodis ezen kevesek közé tartozik, s könyvéből jól látható, hogy a széles körű műveltségen, olvasottságon, a mélyben meghúzódó összefüggéseket felismerő éleslátáson túl igen jó asszociatív és rendszerező készséggel is rendelkezik.

A szerző első monografikus munkája, *A jog realitása* (Budapest, Kairosz Kiadó, 2005.) sem nélkülözte a multidiszciplináris szemléletet, csakhogy ott a társtudományok segítségül hívása mindig egy-egy konkrét szakprobléma részkérdésének megoldása során került előtérbe. Jelen munkában a jogtudomány mint olyan multidiszciplináris tudomány áll előttünk, amely szükségképpen tekintettel kell hogy legyen más tudományok szemléletére és kutatási eredményeire. A szerző történelemfilozófiai nézőpontja ebben a kötetben is érvényesül, nem kis részben hasznosítva a *Kultúra és sors* (Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. E munka folytatását képezi a szerző *A görögökről Nietzsche és Spengler nyomán* című, nemrég megjelent kötete. Budapest, Argumentum, 2012.) című művének fontos következtetéseit. A kötet

három nagyobb egysége közül az első a multidiszciplináris jogi tanulmányok elvi, metodológiai kérdéseit vizsgálja. A második nagyobb egység a már meglévő és bevett jogelméleti irányzatokat és területeket ismerteti kritikai módon, míg a harmadik rész alaposan tárgyal olyan tudományterületeket és azoknak jogfilozófiai vonatkozásait, amelyeknek a jogelmélettel való összefüggéseit nem vagy csak igen kevesen ismerték fel eddig.

A műben a legnagyobb újdonságot megítélésem szerint az jelenti, hogy a szerző a humánetológia megállapításait is bevonja a jogbölcseleti kérdések vizsgálatába. Mint írja, „a humánetológiai megfontolások két irányban is segíthetik a jog jelenségének jobb megértését. Egyrészt a jognak mint *szabályrendnek* a *kialakulása* oldaláról szolgálhatnak olyan értékes adalékokkal, amelyeknek a figyelembevétele nélkül a jogelmélet csupán találgatásokra, spekulációkra, esetleg ideologikus toposzokra hagyatkozhat. [...] A humánetológia megfigyelései másfelől az *egyes jogintézmények* vonatkozásában is számos újdonsággal szolgálhatnak. Az olyan jogintézményeknek ugyanis, mint a tulajdon, a csere, a házasság, a monogámia, a család, a nő státusza, és általában a csoporton belüli státuszok (pl. állampolgárság), a természet által kódolt »előképei« vannak" (46.).

Az ember humánetológiai tulajdonságai közé tartozik például a magántulajdon iránti vágy, a szociális vonzódás, az empátia és az altruizmus, a szövetségek szövetségeinek kialakítására való készség, a saját csoport és az idegen csoport megkülönböztetése, az egyezkedő viselkedés, az imitációs készség, a rábeszélhetőség, az igen alacsony parancsmegtagadási készség, a konstrukciós és a szabálykövetési készség. A szerző az emberi viselkedés e legmélyebb jellemzői alapján meggyőzően mutat rá számos elterjedt jog- és állambölcseleti nézet tévességére és egyes ideológiák hamisságára. A társadalmi szerződéselméletek például – az ember alapvető szociális hajlamát figyelmen kívül hagyva – tévesen feltételezik azt, hogy az állam előtti társadalmakat elsősorban a vad agresszió jellemezte. A szövetségek szövetségeinek kialakítására vonatkozó humánetológiai tulajdonság egyértelműen jelzi, hogy az állam létének jogosultságát kétségbe vonó anarchisták egy sosem létezett természeti állapot felé kívánják irányítani a társadalmat. A saját és az idegen csoport éles megkülönböztetésének hajlama és képessége azt mutatja, hogy téves az a liberális nézet, amely az evolúciós gyökerű nacionalizmust 19. századi eredetűnek és mulandónak véli. Az ún. parancselméleteknek, melyek szerint a hatalomgyakorló parancsát elsősorban a kilátásba helyezett szankció emeli joggá, teljesen ellentmond az ember utánzási, szabálykövetési és alacsony parancsmegtagadási készsége.

Nagyon helyesen látja Szmodis, hogy azok a jogrendek és politikai rendszerek, melyek nem veszik tudomásul az ember humánetológiai tulajdonságait és a társadalomszerveződés genetikusan kódolt jellemzőit, szükségszerűen bukásra vannak ítélve: ezt a leginkább a téves antropológiai felfogáson és a társadalom működésének hamis interpretációján nyugvó kommunizmus bukása mutatja, de erre utal a vadkapitalizmus bizonyos mértékű megszelídülése is.

Amint tehát a szerző hangsúlyozza, csak az a jogrend lehet tartós és működhet hatékonyan, amely figyelembe veszi az ember humánetológiai vonásait. S a pozitív jog mellett (felett) létező (létezhető) ún. „helyes jog"-ot kutató jogbölcseleti irányzatok képviselői számára is igen jelentős segítséget nyújthatnak a humánetológiai kutatások eredményei.

A történelemfilozófia alapvető kérdéseit taglalva Szmodis úgy látja, hogy téves Karl R. Popper azon nézete, amely szerint az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja. Sokkal inkább Elliot Aronsonnak van igaza, aki úgy véli, hogy az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény. Az emberi történelem menetét alapvetően nem a tudás bővülése határozza meg. Ahogy Szmodis írja, „az *értelem* a személyiség fontos, de *vékony rétege*, amelyet kiegészít az erkölcs, az *érzelmek* és a *tudattalan* tartalmak mélysége" (184.). S amint Karl Löwith megállapítja, „az emberi természet nem változik lényegesen".

A mély és meglehetősen összetett jogbölcseleti gondolatokat is mindvégig közérthetően megfogalmazó, élvezetes stílusban megírt mű a további kutatási perspektívák felvázolásával zárul. A szerző igen jó ötleteket ad a jogtudomány művelői számára. A könyv engem – szűkebb kutatási területemnél fogva – elsősorban arra döbbentett rá, hogy a szakirodalomban mennyire hiányzik a római jog fejlődésének multidiszciplináris megközelítése. Egyesek azt hangoztatják, hogy a római jog terén már nem lehet újat mondani. Ez azonban természetesen nem igaz. A római joggal kapcsolatban is elmondható Szent Pál univerzális jellegű és ma is érvényes megállapítása: „tudásunk még csak töredékes" (1Kor 13,9). Ahhoz pedig, hogy a jelenlegi tudásunk tovább bővüljön, véleményem szerint érdemes megfogadnunk Szmodis Jenő tanácsait.

(Szmodis Jenő: Multidiszciplináris jogi tanulmányok. Jogról az evolúciótól a kultúráig. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012. 234 o.)

Sáry Pál

A VATIKÁN ÁLLOMÁSA

A közelmúltban, XVI. Benedek pápa lemondása és I. Ferenc pápa megválasztása révén nemcsak a kereszténység, de szinte az egész világ érdeklődése Róma felé fordult. Kapcsolódjunk ehhez műszaki érdekességekkel, melyek talán kevéssé ismertek. Hiszen az egész világ egyedülálló különlegessége, hogy egy önálló városállamban, melynek egész területe mindössze 44 hektár, pályaudvar épült. Ennek mindössze két fő vágánya és ezekhez csatlakozó rakodóvágánya van. A kitérők néhány váltója kézzel állítható. Ez a Vatikán állomása.

A vonal csatlakozása az olasz vasúti hálózathoz sem hosszú, mindössze 862 méter. A Roma San Pietro állomáson ágazik ki a Roma–Viterbo vasútvonalból. A szárnyvonal így a Roma Trastevere állomáson keresztül kapcsolódik az olaszországi vasúthálózathoz: az óramutató járásával ellenkező irányban haladva Róma városát délről, majd délkeletről megkerülve szinte közvetlenül jut a forgalom a délre (Nápoly felé) és északra (Firenze felé) vezető vasúti fővonalakba, míg a Trastevere állomáson irányváltással az ország nyugati tengerpartja mentén levő fővonal érhető el, mely Livornón át Genova felé irányul.

A vatikáni szárnyvonal az olasz állam és a Szentszék között 1929. február 11-én megkötött Lateráni egyezmény eredményeként épült. Ezzel az egyezménnyel több mint fél évszázad után Olaszország elismerte a Vatikán önálló államiságát, feloldódott annak elzártsága. Az egyezmény 6. pontja értelmében, XI. Pius pápa (1922–1939) határozott kívánságára az olasz államvasút a Vatikán állam határain átlépő vasútvonalat és annak végén állomást épített.

Az új vonal Vatikán pályaudvara és egyben végállomása közvetlenül a Szent Péter-székesegyház mögött e célra kiegyenlített területen épült fel. A pályaudvar épületét Giuseppe Momo, a Vatikán építésze tervezte, akinek korábbi műve a Vatikán szemináriumépülete. A kétszintes állomásépület középső kiemelkedő tömbjéhez kétoldalt rövid épületszárnyak csatlakoznak. Az egyik a forgalmi szolgálat, a másik a felügyelő őrség részére épült. A kompozíció a historizmus hagyományaira emlékeztet, de szerény és dísztelen. A székesegyház felőli, tehát belső oldalon kétoszlopos bejárat vezet az épületbe, a vágány felőli oldalon védőtető – nevezhetnénk perontetőnek is – épült.

A két vágány mögött a Vatikán kertjei terülnek el, kis támfal egyenlíti ki a szintkülönbséget. A vágány részére a kertek falán kaput ütöttek,

A VATIKÁN ÁLLOMÁS BEJÁRATA A VATIKÁN HATÁRÁT KÉPEZŐ FALON ÁTTÖRT KAPUVAL

A kép valószínűleg az 1934. évi hatósági bejárás alkalmával közlekedő mozdonyt mutatja. A kapu jobb oldalán a nehéz acéllemez szerkezetű falba tolt szárny éle jól látszik. (Kubinszky Mihály gyűjteményéből)

melynek két vasszárnyát vonat áthaladása esetén nyitják ki. A kapunyílás boltívét mind a két oldalon XI. Pius pápa címere díszíti. A kapuszárnyak együtt 35,5 tonna nehézlemezelt acélszerkezetűek, nyitással a falba tolódnak. Az államhatárt képező bejárat nyitása motorikus meghajtással egy percet vesz igénybe. A vágányok a Vatikánban egy a kert alá nyúló kis alagútban végződnek, melyre a rakodóvágányhoz való csatlakozás miatt volt szükség. A vonal végpontjai között – 38 méterrel a tengerszint felett – ugyan csak kevés szintkülönbség van, de a Gelsomino-völgy áthidalása mégis komoly építési munkát kívánt. A kapun – és ezzel az államhatáron – a vonal jobb ívben halad át, majd 143 m hosszú, kőből épített viadukttal hidalja át a Gelsomino-völgyet és a Via Aureliát is. A viadukt kilenc boltívének mindegyik nyílása 15,3 méteres támaszközű. Végül a vonal egy bal ívben haladó szakaszt követően csatlakozik a San Pietro állomásba. A vonal alépítményének készítése 70 ezer m^3 földmunkát igényelt.

A vonal építéséhez a lateráni egyezmény megkötése után már egy évvel hozzáfogtak. 1934. április 2-án következett el a műtanrendőri bejárás,

ez alkalommal már mozdony is járt a vonalon. A létesítmény országhatárt átlépő nemzetközi jellege miatt a használatba vételi engedélyt azonban csak szeptember 12-én adták ki, a hivatalos megnyitás pedig még néhány héttel később, október 2-án történt. A vonal építését kezdeményező XI. Pius pápa soha nem használta a Vatikán vasútját. Igaz, a régi pápai szalonkocsi, melyet még a Risorgimento idején használhattak az olasz vasutak, ekkor már a római múzeumban állt. Úgymond ő egy tervbe vett önálló vatikáni vasúttársaság megalakulására várt, de ennek megvalósítására nem került sor. A vatikáni vonal forgalmát kezdettől máig az olasz vasutak (FS) bonyolították le. Menetrendszerű személyforgalma nem volt. Néhány jelentős reprezentatív vonatról meg kell emlékezni: 1959. április 11-én X. Pius pápa holttestét a vatikáni pályaudvarról szállították Velencébe. Ezt követően elsőnek XXIII. János pápa 1962. október 4-én innen indult különvonattal Assisibe. Ezt már a világ televíziói is közvetítették. VI. Pál és XVI. Benedek pápák ugyancsak használták itáliai utazásaikhoz a vatikáni állomást. 1999-ben a cseh állam ajándékaként ide érkezett a 24 méter magas fenyőfa, melyet a Szent Péter téren állítottak fel karácsonyfának. Ennek a vonatnak kísérete a karácsonyfával együtt a cseh államfő szalonkocsiján utazott. A 2000-es jubileumi szent évben (Anno Santo) zarándokok érkeztek a vatikáni vasútvonalon Rómába. Igen jelentős volt évtizedeken át az áruforgalom, olyannyira, hogy az épület díszes előcsarnokának egy részét az Ufficio Merci (Áruhivatal) részére nemsokára leválasztották. A forgalom jelentőségére utal az is, hogy 2000-ben a 36 kg-os felépítményt az olasz állam területén megerősítették. De a falon belül ma is az eredeti fekszik. Ekkor már évek óta a régi gőzmozdonyok helyett dízelmotoros mozdonyok vontatták a vonatokat, főleg az áruszállító teherkocsikat. A vonalat nem villamosították. A legutóbbi években az áruforgalom is megcsappant, jelentős mértékben a közúti forgalom látja el. Ezért is kérdéses, hogy meddig tartják még fent a vonalat és az állomást.

A Lateráni egyezményben nem a csatlakozó vonal és a kis pályaudvar építése volt a pápai államnak a műszaki felzárkózásra utaló modernizálása egyetlen jele és következménye. Talán jelentősebb a Vatikán Rádió építése, mely azóta is az evangelizáció jegyében álló fontos eszköz, adásai sok nyelven szólítják a hívőket. Szinte egyidejűleg a vasútvonal építésének megindításával kezdődtek a rádió adásai 1931-ben. Az 1950-es „Anno Santo"-ban pedig a holland hívek adományaként érkezett – a Vatikán állomásra – a rádió korszerűsítésének terjedelmes anyaga. Ehhez meg lehet itt jegyezni, hogy 1949 óta a Vatikáni Rádió

A SZENT PÉTER-SZÉKESEGYHÁZ KUPOLÁJÁBÓL 1963-BAN KÉSZÍTETT FELVÉTEL A VATIKÁN ÁLLOMÁSRÓL
(Kubinszky Mihály gyűjteményéből)

rendszeresen sugároz magyar nyelven is, de az első magyar nyelvű híradás már 1939-ben elhangzott, amikor az 1938. évi budapesti eucharisztikus kongresszus révén hazánkban jól ismert Pacelli bíborost XII. Pius pápává választották.

Kubinszky Mihály

Irodalom

Elisabetta Collenza: *Le stazioni ferroviarie a Roma.* Officina Edizioni, 1996.
Franco Castiglioni: *La stazione del Vaticano. I treni,* No 334, 2012.

„AZ EGÉSZ NEM OSZTHATÓ EGÉSZE"

Gyarmathy Lívia az egyetlen magyar filmrendező, akinek két Európa-díjas dokumentumfilmje van.

Az egyiket 1989-ben kapta a Böszörményi Gézával együtt rendezett *Recsk 1950–53* című filmjéért, a másikat 2003-ban *A mi gólyánk*ért. Nehéz lenne két különbözőbb filmet találni. Nem is értettem először, hogy miért foglalkozik fáradhatatlanul, majd egy esztendőn át egy dokumentumfilmes egy gólyával. Egy természetfilmes az más, annak az a dolga, hogy megfigyeljen, akár el is röpülhet vele, ha tud. Aztán persze kiderült, hogy nemcsak a gólyáról szól a film, hanem rólunk, emberekről is. Az emberi arcunkról. Arról, amit a szenzációhajhász médiában nemigen mutatnak meg. Ott az ember csak gyilkol, robbant, családot irt, gázol és cserbenhagyja áldozatát. Hogy egy falu népe ősztől tavaszig összefog egy gólya gyógyulásáért, hogy az autók lelassítanak, amíg lépked az úton, annak nincs hírértéke. Talán ezért is a magas elismerés, az Európa-díj, a ma nem divatos humánus szemléletért, az emberi természet rejtőzködő értékeinek felmutatásáért.

Most, hogy a magyar filmgyártás már évek óta „Átalakítás miatt zárva", előtte pedig botrányoktól és nem remekművektől volt hangos, egyedi, mégis példaértékű, ahogyan Gyarmathy Lívia reagált az egész filmszakmát sújtó, bénító helyzetre.

Az utóbbi években, sőt inkább évtizedben a rendező – súlyos betegséggel küzdve – az elhíresült XII. kerületi turulszobor kálváriájáról forgatta *A tér* című filmjét. Mivel a szobornak otthont adó tér sarkán lakik, egyszerűen nem tudott ellenállni a lehetőségnek, hogy ugyan a kutya sem

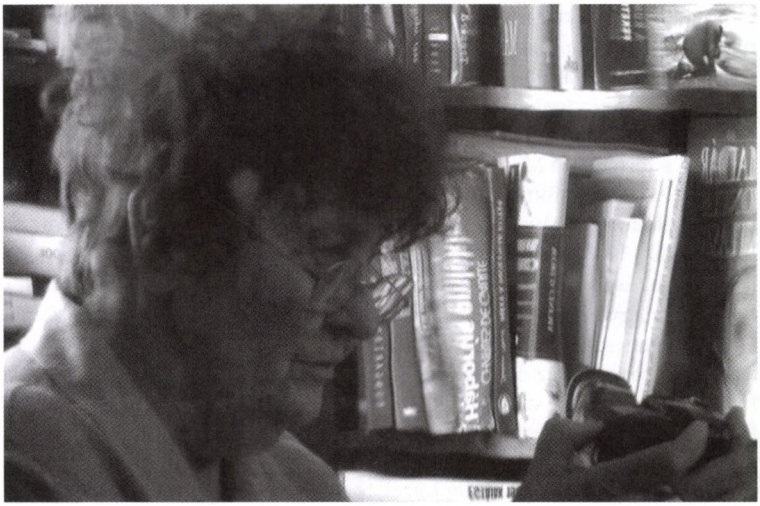

GYARMATHY LÍVIA

JELENET A TURUL C. FILMBŐL

támogatta ötletét, mégis, legalább egy kis kamerával ne kövesse az eseményeket, megint csak fáradhatatlanul, konok kitartással.

Mivel a turul a magyar eredetmondák mitologikus madara, az önálló magyar nemzeti identitás és a nemzeti összetartozás jelképe – a honvédség címerében ma is benne van –, az évszázadok során több száz szobrot emeltek neki a történelmi Magyarország területén. Hányatott sorsú szobrok voltak ezek, mintegy tükrözve a magyar történelem zivataros századait. Volt olyan, például a Munkácson felállított, amit nem elég, hogy Trianon után lebontottak, 1945 után beolvasztották s vörös csillagokat készítettek belőle a szovjet katonai emlékművekre. De ma sem könnyű turulnak lenni. A Felvidék magyarlakta területein 2005-ben mind a hét turulszobrot ellopták.

Szoborsorsok – mikor mire van kereslet. Ennek ellenére, ma is közel 200 turulszobor áll az országban, csak a fővárosban 13 található. Mégis, a főváros XII. kerülete vezetőinek ötlete, hogy a Böszörményi út és az Istenhegyi út sarkán található kis téren turulszobrot állítanak a II. világháború katonai és polgári áldozatainak, 2003-ban lőporos hordónak bizonyult a rendkívül megosztott politikai közéletben.

Vajon tudta, vagy csak érezte a rendező, hogy olyan lesz ennek a szobornak a története, mint az állatorvosi beteg ló, a sérülékeny magyar demokrácia minden anomáliája megmutatkozik benne? Mindenesetre az első kapavágástól nyomon követte a szobor viharos történetét, amelynek felállítását a Demszky Gábor vezette Fővárosi Önkormányzat megvétózta; mondván tudatlanság vagy cinizmus a 21. században turulszobrot állítani, hiszen az 1920-as, 30-as években működő Turul Szövetség szervezte az első zsidóüldözéseket. A szobrot, amelynek hivatalos építési engedélye nem volt, 2005. október 22-én több ezer fős ünneplő közönség előtt a kerület polgármestere avatja fel, erős biztonsági intézkedések mellett. A rendezőnek módja van a szomszéd ház tetején várakozó mesterlövészek megörökítésére is. A rendőrök alig bontják le a mobil kordonokat, már rakhatják is újra össze, mert egy hét múlva az SZDSZ tart tiltakozást, mondván: a turulszobor a törvénytelenség szimbólumává vált. „Fiatalember, ne beszéljen butaságokat" – mondja egy idősebb hölgy Gusztos Péternek, de kisebb szócsatákon túl nem fajul el a rendezvény. 2006 nyarán aztán „Vérzik a Turul", ismeretlenek vörös festékkel szórják be, és: „Öld a magyart" és „Éljen Fico!" feliratokkal „díszítik". Már szoborőrt is rendelnek ki, akinek szerencsére van ideje vastag könyvek olvasására is. Egy éjjel fiatalok wc-papírral tekerik be a szobrot, de egy járőrkocsi jobb belátásra bírja őket. Telik-múlik az idő, a járókelők megszokják, megszeretik, használják a szobrot.

JELENET A TURUL C. FILMBŐL

A rendező érzékenyen, de nem didaktikusan követi nyomon a birtokbavételt. Fényképezkedők, önkéntes virággyomlálók, a meleg elől enyhülést keresők, hajléktalanok, akik mindig otthon vannak a köztéren, később hóembert építők tűnnek fel s tova. Nagymamák magyarázzák unokáiknak, mi is az a hatalmas madár. Persze minderre csak a gesztusokból következtetünk, hiszen az egyszemélyes stáb hangot nem rögzít, zenével, zörejekkel lesz erősebb a kép. Az események egy részét pedig televíziós felvételekről látjuk vagy a rádióból értesülünk róluk. 2008-ban bírósági tárgyalás zajlik a szobor sorsáról. A hangulat felfokozott, a biztonsági őrök még a szatyrokban lévő tojást is elkobozzák a belépőktől. Pedig „a tojás az alkotmányos véleménynyilvánítás eszköze" – kapunk leckét a demokráciáról egy harsány jobbikostól. Humorban, szelíd iróniában sem szűkölködik a film, fő erénye azonban az a következetesen végigvitt szemlélet, amit a mottóként is használt André Gide-idézet foglal össze: „Figyelj arra, aki keresi az igazságot, és őrizkedj attól, aki hirdeti: megtalálta." Nyugvópontra csak akkor jut az ügy, amikor Pokorni Zoltán lesz a kerület polgármestere, s bejelenti, hogy a civil áldozatoknak új emlékmű készül, s a turul a katonai áldozatok emlékműve lesz. Meg aztán addigra az ügyből presztízskérdést csináló SZDSZ is felszámolja önmagát, s a végletesen megosztott társadalom vagy inkább a politikai elit – elit? – már új szimbolikus tartalmakon hadakozik. 2012-ben például a Horthy-szobrot meggyalázó ügyvéd és Nyírő József hamvai körül

zajlanak hangos médiapolémiák, ugyanakkor a népszavazás, hogy viselje-e Gyömrőn továbbra is Horthy nevét a városi park, érdektelenségbe fulladt.

„Az élet él és élni akar…" – ezt sugallják a film befejező, pátoszmentes, mégis lélekkel teli képei. Tíz év hosszú szünetekkel fölvett történéseiből Böszörményi Zsuzsa és Kai Salminen szerkesztői közreműködésével lett feszes, érdekfeszítő történet. Mert egy történet ez, ami a szimbólumok megosztó hatalmán és a politika zsibvásárán túl az alkotó emberről is szól. A film nemcsak humánus, az igazságot csak kereső szemlélete miatt lesz rendkívül megkapó, de attól is, ahogy a rendező is a film főszereplőjévé válik. Az idős, a tárgyakkal szinte fizikai küzdelmet vívó asszony lankadatlan figyelme, kíváncsisága egy alkotói magatartás apoteózisává válik. Persze ez is visszafogottan, helyenként szinte önironikusan. A rendező a nyolcadik évtizedében, betegségekkel harcolva készítette ezt a különös, az ember és a politikum, az ember és a tér, az ember és az otthon, a saját tér viszonyáról nagyon egyszerűen, halkan de visszhangzóan szóló filmet. Ahogy cipeli a virágokat, hogy helyet csináljon a kamerának, ahogy hallgatja a híreket, ahogy a fáradtságtól olykor csetlik-botlik a szobában, de a figyelme töretlen, szemlélete, magatartása Kosztolányi *Számadását* idézi. „Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét, / szemedben éles fény legyen a részvét, / úgy közeledj a szenvedők felé, // s ne a törtet tekintsd és csonka részét, / de az egész nem osztható egészét"…

Tóth Klára

NÉPSZÁMLÁLÁS – REAKCIÓK ÉS ELEMZÉSEK

2013. március 28-án a Központi Statisztikai Hivatal sajtótájékoztatót tartott a 2011. évi népszámlálás végleges adatairól. Az összesítés számtalan elgondolkodtató jelenséget fogalmazott meg a számok nyelvén, a népesség fogyásától kezdve a csökkenő gyerekszámig; de talán egyik megállapítás sem váltott ki akkora visszhangot, mint a vallási hovatartozásra adott válaszok összesítése. Ez a kérdés lényegében a teljes, kissé átpolitizált magyar sajtónak témát adott – jobb- és baloldali orgánumoknak egyaránt. Az adatok szerint ugyanis Magyarországon az utóbbi időben jelentősen csökkent a magukat vallásosnak tartók, főként egyházhoz tartozóknak a száma. E téren elsősorban a katolikus egyház tekinthető „vesztesnek", a tíz évvel korábbi adatokhoz képest a görög és római katolikusok száma 5,5 millióról 3,9 millióra csökkent; a reformátusoké 1,6 millióról 1,15 millióra, az evangélikusoké pedig 304 ezerről 214 ezerre apadt.

A kedvezőtlen adatokat sokan sokféleképpen értelmezték, ám alaposabb elemzés még nem született. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkársága néhány órán belül sajtóközleményt tett közzé, amelyben leszögezték, hogy a népszámlálási kérdésekre online válaszolók napokon keresztül nem tudták magukat katolikusként regisztrálni, csak római vagy görög katolikusként, és ez sokak számára megtévesztő lehetett. Ráadásul a korábbiakhoz képest változott a kérdésfeltevés is, ezért a 2011-es népszámlálási adatok e téren nem tekinthetők mérvadóknak.

E nyilatkozatban sok igazság van, hiszen a 2001-es népszámlálási kérdőív kérdése valóban az volt, hogy „Vallása, hitfelekezete?", 2011-ben viszont ezt így módosították: „Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?"; azonban a válaszadók számának drasztikus csökkenéséből akár a 2001-es adatok pontatlanságára is következtethetnénk: lehetséges, hogy akkor adtak többen irreális választ, nem pedig két évvel ezelőtt. Vagyis érthető a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia nyilatkozata, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a népszámlálási adatoknak akár a költségvetési támogatásra is kiható következménye lehet, ám arra vonatkozóan nincs pontos adatunk, hogy a rendszer hibája miatt hányan nem tudták vallásukat az első napokban online bejelölni, és azt sem tudjuk, hogy a pontosabb (ha tetszik, rigorózusabb) kérdésfeltevés mennyiben befolyásolta a végeredményt.

A Magyarországi Református Egyház honlapján Csepregi Botond Duráczky Bálint szociológus segítségével lényegesen árnyaltabb elemzést ad a református egyház tíz év alatt bekövetkezett 28,2 százalékos csökkenéséről. Már az írás címe is önvizsgálat: *Megszámláltattunk*. Ugyanakkor – más szakmabeliek észrevételéhez hasonlóan – ez az írás is a vallásosság csökkenése viszonylagosságára és a válaszadást megtagadók számának drasztikus növekedésére hívta fel a figyelmet: a magukat felekezeten kívülieknek tartók és a kérdésre nem válaszolók többmilliós tömeget jelentenek.

A három nagy történelmi egyházhoz tartozók számának jelentős csökkenéséhez képest valóban figyelemre méltó, hogy nemcsak a felekezetekhez nem tartozók száma emelkedett 14,5 százalékról 18,1 százalékra. Emellett több mint a duplájára nőtt azok száma is, akik egyáltalán nem kívántak válaszolni a feltett kérdésre; ugyanis a korábbi 10,8 százalékhoz képest 2011-ben arányuk 27,1 százalék volt a válaszadók között. E változásban szerepe lehetett annak is, hogy a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés a Gyucsány–Bajnai-kormány szándéka szerint nem szerepelt volna a népszámlálási íveken, s a kibontakozó „társadalmi vitában" sokan érveltek úgy, hogy a vallásosság magánügy (szemben mondjuk az élettársakra

vonatkozó kérdéssel, vagy azzal, hogy milyen közlekedési eszközt használnak munkába járáshoz).

Az azonban könnyen megmagyarázható, hogy miért nőtt a többi, kisebb vallási közösséghez tartozók száma – ezek a 2001-es 0,9 százalékhoz képest 2011-re 1,68 százalékot értek el: 2001-ben ugyanis a kisebb közösségek vezetői sok esetben a kérdés megválaszolásának bojkottjára szólítottak fel.

Érdekes körülmény, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia tiltakozásának „alaptalanságát" éppen a *168 Óra* online változata leplezte le, méghozzá Virágh Eszter, a népszámlálás szóvivője segítségével, aki a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés megváltoztatását azzal indokolta, hogy a technikai feltételek is megváltoztak: immáron online, a kérdezőbiztos jelenléte nélkül is be lehetett nyújtani az adatokat. Ez természetesen nem túlságosan meggyőző argumentáció, mint ahogyan az sem valószínű, hogy csupán a kérdés megváltoztatása miatt tűnt el 1 millió 600 ezer katolikus tíz év alatt. Az pedig, hogy az internetes adatlap hibáját egy nap alatt kijavították, önmagában szintén nem sokat jelent, hiszen azt kellene tudni, hogy hányan töltötték ki a kérdőívet az első napon.

A *Népszabadság*nak és a *Heti Világgazdaság*nak – kicsit eltérő szempontból – Máté-Tóth András értelmezte az adatokat. A napilapnak elsősorban a magyar társadalom „közösséghiányos" voltát emelte ki, és a modernizációval együtt járó elidegenedéssel, a magány és az elszigeteltség érzésének növekedésével magyarázta az elvallástalanodást; míg a hetilapnak nyilatkozva inkább azt hangsúlyozta, hogy a kifejezetten keresztény retorikával politizáló kormány a vallásokkal szemben érthető bizalmatlanságot támasztott a válaszadókban. Horányi Özséb, a Magyar Pax Romana vezetője viszont a szexuális és gazdasági visszaéléseket hozta összefüggésbe a katolikus egyháztól való eltávolodással.

A katolikus egyház tíz év alatt elvesztett 1 millió 600 ezer híve a kérdéssel foglalkozó sajtótermékek írásainak tükrében érdekes politikai jelenséggé változott. A KSH adatainak puszta ismertetése is alkalmassá vált arra, hogy politikai bunkóként sújtson le a kormányra és/vagy a történelmi egyházakra.

Messzemenő következtetéseket persze körültekintő szakember nem tesz a körülmények alapos mérlegelése nélkül. Összességében ugyanis a három nagy keresztény egyházhoz tartozók arányának csökkenése nem annyira drasztikus, mint az az első számokból látszik; a kérdésre nem válaszolók kiszűrésével mindhárom felekezetnél 10 százalék alatti a hanyatlás. Ez ugyan intő jel lehet, de a sok évtizedes európai tendenciák nagyon hasonlók. Ráadásul a 2001-es adatokhoz képest történt hazai változások azért sem értelmezhetők folyamatként, mert azt megelőzően csak 1949-

ből vannak adatok: a kommunizmus évtizedei alatt hivatalos statisztika nem készült a vallásosságról. A közvélemény-kutatási adatok néhány év múlva érdekesen fogják árnyalni a mostani, vallásosságról kirajzolt képet, de igazi következtetéseket csak 2021-ben lehet majd levonni.

Addig azonban a felekezethez tartozás magyarországi számait érdemes lesz egybevetni más jelenségekkel: fontos lenne ismerni a részletes területi eloszlást, az átlagéletkort, iskolai végzettséget stb., amelyről a KSH országos adatokat tartalmazó kötete csak általánosan és röviden szólt.

Nem utolsósorban az is várható, hogy a hazai vallásosság helyzetét a közeljövőben befolyásolni fogja számtalan egyéb körülmény is. Például az a tény, hogy a rendszerváltás után a korábbiakhoz képest szokatlanul nagy számú új templom épült, olyan sok, mint a magyar történelem csak igen kivételes időszakaiban. Ezek az épületek valószínűleg nem csupán a társadalmi reprezentáció eszközei, hanem egy-egy helyi közösség formálódásának, megerősödésének a színterei. És hasonlóan fontos szerepe lehet a vallásosság alakulásában minden olyan, egyházakhoz kapcsolódó intézménynek és vállalkozásnak is, amelyek a létező szocializmus évei után lassan, késéssel, döcögve, de a társadalmi élet normál színtereit töltik be ismét.

Fáy Zoltán

A SZERBSÉG TRIANONJA?

Magyar értelmiségi körökben visszatérő gondolat a szerbség nemzetközi politikai visszaszorítását – némi együttérzéssel – egy fokozatos szerb Trianonként felfogni. Hiszen az igaz, hogy a 20. század jugoszláv államalakulatai a szerbség „nemzeti nagylétének" diszkréten kimondatlan, olykor pedig nagyon is hangsúlyos kereteit jelentették. A szerbség mindenképpen így élte meg és az együttélő nemzetek és nemzetiségek is így érezhették, aminek nem kis szerepe lett azután a szövetségi állam felbomlásában. Ebben a magyar „érzelmi megértésben" párhuzamként szokott szerepelni Erdéllyel Koszovó, amely ortodox kolostoraival[1] a szerb

[1] Koszovó mintegy felére kiterjedő fennsík, Metohija neve görög eredetű és a kolostorokra utal, albán neve viszont Dukagjin, egy ősi albán nemesi család neve után. Mivel az albánok az ókori illírek utódai, feltételezhetjük, hogy a terület lakossága huzamos ideje vegyes etnikumú.

kultúra bölcsőjeként jelenik meg. Ma 90%-ban albánok lakják, Szerbiától így a középkori és kora újkori magyar államiság némileg miszticizált Tündérkertjével, de a maga korában valóban európai jelentőségű Erdélyi Fejedelemséggel némiképp analóg a sorsa.

Mennyire igaz ez a kép, vagy mennyire csak saját még mindig sajgó fájdalmunkhoz keresünk érzelmi sorstársakat ezzel a hasonlattal?

Nem érdemes belemenni abba a máig lezáratlan vitába, hogy eleve anakronisztikus ez az összehasonlítás. Hiszen a 19. század végi Európában a magyarországi nemzetiségek jogi helyzete kifejezetten kedvezőnek tartható a korabeli európai gyakorlathoz mérten, akár a francia vagy az egyesült királyságbéli viszonyokhoz képest. Ugyanakkor a Jugoszlávia felbomlását megelőző időszakban, a 20. század végén joggal elvárhatókhoz képest nem állt a helyzet kisebbségi jogosítványok terén a legjobban, sőt a kommunista politikai elit, hatalma megtartása és átmentése érdekében, pontosan ekkor szította fel a nemzeti türelmetlenség lángját és vont meg addig formálisan létező, de valóságosan nem gyakorolt jogokat.

Száz évvel korábban nem léteztek Európában kollektív kisebbségi jogok, még csak elméleti irodalma volt az ilyen normáknak, bár igény már akkor is formálódott a biztosításukra. Ebben az összehasonlításban talán mégis elegendő az a tény, ami a hadtörténetben nem képezi vita tárgyát. Noha a 19. századi Magyarországot leginkább fenyegető – végzetesnek bizonyult – veszély kétségtelenül a nemzetiségi kérdés volt, mégis a Monarchia haderejében egészen az I. világháború legvégéig a legmegbízhatóbb alakulatok nem csupán a magyar etnikumú, de egyáltalában a magyarországi feltöltésű, tehát akár a nemzetiségi katonákból álló egységek voltak. Ez pedig azt mutatja, hogy a liberális birodalomhoz a magyarországi felén a nemzetiségek mindvégig lojálisak voltak, szemben az Örökös Tartományok népeivel. Ugyanez a Jugoszláv Néphadsereg utolsó idejében nem így történt, a nem szerb katonák már egyáltalában nem érezték magukénak a „honvédelmi" erőfeszítéseket.

A délszláv háborúk európai értelemben egyedülállóak voltak abban a tekintetben, hogy igen gyakran szomszéd harcolt szomszéd ellen településen belül. Ez a háború sokkal személyesebb volt, mint azok, amikor más vidékekről származó katonák harcolnak egy területért. A nyílt háborút máig tartó leszámolások és bosszúállások követik a harcok során elkövetett kegyetlenségekért. Sokaknak ezért nincsen visszaút. A gyakorlatban a menekültek hazatelepítésére vonatkozó erőfeszítések ellenére egyébként is helyreállíthatatlan lakosságcsere zajlott le. A hazatelepült menekültek statisztikája szerint például a horvátországi Krajinába visszatelepültek

legszélesebb rétege 21%-kal a 65–74 évesek csoportja, de a valamennyi hazatelepülő elsöprő többsége 45 év feletti, vagyis már nem reproduktív korú személy. Ez azt is jelenti, hogy belátható időn belül nem lesz számottevő szerb népesség Szerbián és a Boszniai Szerb Köztársaság területén kívül[2]. A Trianon-sokkal összehasonlítva azt is le kell itt szögezni, hogy a négy évszázados török birodalmi lét után nem maradhatott olyan tárgyi és kulturális örökség a mai szerbekre, ami összevethető volna az erdélyi vagy felföldi hagyatékunk számosságával. Így – bizonyára vitatható és tökéletlen hasonlattal – egy átlag szerbiai szerb számára egy generáció múlva az eltelt két évtized területi veszteségei már olyasféle érzéseket keltenek majd, mint az, hogy Krassó–Szörény már nem Magyarország.

A szerbség történelme során domináns elemként csak a 20. századi jugoszláv államalakulatokban élt közösen. Ezért felmerülhet az is, menynyire erős bennük a közösségi érzés, és mennyire erősek a lokális tudatok – hasonlóan az illíriai és dalmát horvátokhoz. Természetesen létezik a modern közoktatásnak is köszönhetően egy romantikus közös nemzeti tudat, amelyben mára már összemosódott, közös hősökké váltak az egyébként egymást elszántan irtó királypárti csetnikek és kommunista partizánok, de mégis külön tudatuk van például a montenegróiaknak. Ez megjelenik abban is, hogy népszámláláskor Montenegróban statisztikailag külön etnikai csoportként rögzíthető a szerb, a montenegrói szerb, a szerb montenegrói és a montenegrói, az amúgy egyaránt szerb nyelvű és ortodox vallású domináns populációban. Montenegró önálló állammá válása tehát nem csupán gazdasági és lokális politikai érdekek eredménye, hanem egy még mozgásban, kialakulásban lévő csoportidentitás megnyilvánulása. Ennyire erős helyi identitásra nincsen példa magyar vonatkozásban.

Ami miatt legkevésbé érvényes a szerb és magyar Trianon-szindróma összehasonlítása, az a tudat, pontosabban tudathiány. A szerb oktatásban nem tanultak a magyar Trianonról, nem rendelkeznek erről ismerettel, nem tudnak róla, ami alapján bennük is felmerülhetne a párhuzam gondolata, ahogy nálunk. Sajnos teljesen általános, hogy a térségben egymás mellett élő népek nem tanulnak egymás történelméről, így nem is ismerik azt. A saját történelmi szempontokra koncentrálnak eléggé egyoldalúan a tankönyveink, és főleg az utódállamokban számtalan történeti mítoszt táp-

[2] Bosznia-Hercegovinából a háború előtti népességarányokhoz képest jelentősen nagyobb területet, a korábbi tartomány csaknem felét biztosította a daytoni status quo a szerbség számára.

lálnak, amelyek nem mindenkor jól adatoltak és hitelesen alátámasztottak, nem felelnek meg a korszerű történeti szemlélet igényeinek. Ez a jelenség meglehetősen általános, például az ausztriai iskolai történelemkönyvekben II. Rákóczi Ferencet mint egy rebellis lázadót említik, a magyar történeti szempontokat teljességgel mellőzve. A szerb oktatásban az I. világháború utáni területi nyereségekről úgy tudnak, hogy történelmi igazságtétel történt, ősi szerb területek tértek vissza az anyaországhoz, és szintén nem említik a magyar szempontokat. Sajnálatos, hogy a krajinai és boszniai szerb menekültek a Vajdaságban többségi helyzetbe kerülve gyakran kezdeményeznek erőszakos interetnikus támadásokat. Ez sem mutatja, hogy korábbi lakóhelyük kisebbségi léthelyzetéből olyan következtetést vontak volna le, amely által megértőbbek lennének mások kisebbségi helyzetével kapcsolatosan. Ehhez még sokat kell tanulni, és tanítani is térségünk népeit, hogy jobban ismerjék és megértsék egymást. Összességében elképzelhető, idővel felfedezik a szerbek is a párhuzamokat a mostani századfordulós történelmük és a magyar Trianon között, de elmondható, hogy egyelőre számukra nem így jelenik meg ez a sorsforduló.

Gyulai György

BIZÁNCTÓL BIZÁNCIG
avagy egy küldetéstudatos ország

A kitűnő rádiós szerkesztő és műsorvezető, „civilben" történész Gecse Géza néhány évvel ezelőtt alapos és rendkívül tanulságos könyvet adott ki *Bizánctól Bizáncig* címmel. A könyv – kiegészítve Putyin és Medvegyev elnöki ciklusának rövid jellemzésével – 2012-ben észtül is megjelent (*Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene mõttelaadi olemus*). Az észt kiadás több okból sem véletlen. Szerzőnknek anyai ágon észt gyökerei vannak, de ami talán ennél is lényegesebb: tapasztalataim szerint a posztszovjet térségben az észteknek volt-van a legtöbb – a sok évszázados kényszerű s többnyire alárendelt helyzetben megélt együttélésből származó – tapasztalata az orosz, illetve szovjet, majd megint orosz birodalomról. Egyikre-másikra a későbbiek során még kitérek, most elég legyen csak annyit megemlíteni, hogy az 1920-as tartui béke, illetve Észtország újbóli függetlenné válása (1991) ellenére még mindig vannak határviták Észtország és Oroszország között.

Gecse Géza könyve – ahogy arra az alcím is utal – az orosz birodalmi gondolat kialakulása és fejlődése alapján tekinti át Oroszország és a Szovjetunió történelmét. Én – nem lévén történész, de a Szovjetunióval és Oroszországgal kapcsolatban több évtizeden át megszerzett tapasztalatok birtokában – egy másik aspektusból csoportosítom Oroszország és a Szovjetunió történelmének eseményeit, ezen belül az orosz politikának a bel- és külvilághoz való viszonyát. Ez a másik aspektus a küldetéstudat, illetve annak eszmei háttere: az oroszság, az orosz kultúra mint egyetlen – világmegváltó – modell.

Néhány aktuálpolitikainak tűnő megjegyzés

A birodalmi eszme és gyakorlat hatalmas csorbát szenvedett a Szovjetunió széthullása után. (Ebben éppen az észtek, valamint a másik két baltikumi nép, a lettek és a litvánok játszottak nagy szerepet – ld. a daloló vagy éneklő forradalmat az 1980-as évek derekától a függetlenség újbóli kikiáltásig 1991. augusztus 20-án.) A Szovjetunió szétesésével a hatalmas területeken túl elveszítettek mintegy 100 millió lakost, a birodalom perifériáján lévő egykori szocialista országok pedig irányt váltottak, s most már egy másik unió tagjai.

Oroszország ezt a csorbát igyekszik minden lehetséges – és lehetetlen – eszközzel kiköszörülni. Néhány példa:

– Az 1992-ben megfogalmazott orosz stratégia szerint „A nukleáris fegyverzet... Moszkva világpolitikai tőkéjének központi eleme marad" (Gecse 2007:325). A kommunisták már Jelcin alatt a teljes szovjet térség visszaállítását követelték, de ezt Oroszország – tartva a világpolitikai konfliktusoktól – nem vállalta (i. m. 318).

– Az 1993 novemberében megfogalmazott új katonai doktrína szerint Oroszország befolyási övezetébe tartozik a volt Szovjetunió és egykori szövetségeseinek területe (i. m. 321). Ahogy az akkori külügyminiszter, Kozirjev fogalmazott: Oroszországnak „stratégiai érdekei vannak az összes egykori szovjet területen" (i. m. 322).

– Ugyancsak Kozirjev jelenti ki 1995 júliusában, hogy az orosz külpolitika egyik fő feladata az egykori szovjet köztársaságok újraintegrálása (i. m. 321).

– 2002-ben törvényt fogadnak el arról, hogy Oroszország érdekei védelmében preventív háborút indíthat szomszédai ellen. Ez régi orosz gyakorlat, s elegendő emlékeznünk 1939-re, amikor a Szovjetunió területi követelé-

sekkel lépett fel Finnországgal szemben, s mivel azok nem teljesültek, azonnal háborút indított (ez volt az ún. téli háború), amely a finnek erkölcsi s a szovjetek súlyos veszteségek árán kiszenvedett katonai győzelmével zárult.

Oroszországot a csorba kiküszöbölésében több tényező segíti. Itt és most csak hármat említek meg:

1) A világ, de legalábbis Európa energiafüggősége;

2) Az EU stratégiai deficitje;

3) Az EU vezető politikusainak történelmi hagyományokkal rendelkező „jóhiszeműsége".

Nézzük meg röviden, mit jelent mindez.

1) Oroszország hatalmas kőolaj- és gázkészletekkel rendelkezik. A világ gáz- és olajéhsége egyre nagyobb méreteket ölt, miközben a fosszilis energiahordozók mennyisége csökken. Kellő mennyiségű és minőségű alternatív energiahordozó hiányában a világ nagy része, azon belül az európai országok zöme egyre nagyobb mértékben kerül függő viszonyba – hogy kitől, valószínűleg csak kevesen tudják pontosan megmondani. Előttem mint laikus előtt két magyarázati lehetőség bontakozik ki: Oroszországtól és az arab világtól, vagy egy nemzetek fölötti „olajszervezettől", amely akár azt is képes megakadályozni, hogy az alternatív energiahordozók jelentős szerepet kapjanak. Egyúttal gondoljunk Putyin elnöknek még az előző elnöki ciklusában Münchenben tartott hidegháborús hangvételű beszédére, amelyet azzal az „ajánlással" zárt, hogy el kell gondolkodni azon, kinek a kezében van az olaj- és a gázcsap.

2) Az EU stratégiai deficitjén azt értem, hogy az uniónak lényeges kérdésekben (gazdaságpolitika, energiapolitika, külpolitika, kutatásfejlesztés, felsőoktatás) nincs érdemi összehangolt politikája. Amikor az EU felzárkóztatási programjára a költségvetésből 1%-ot fordítanak, akkor az unió kiszolgáltatottságát fokozzák. Akárcsak az a gyakorlat, hogy az egyes tagállamok különalkukat kötnek Oroszországgal például az energiahordozók ügyében. Ezt az eljárást a közös európai eszme elárulásának tartom, mint ahogy azt is, hogy az EU vezető államának egykori kancellárja évek óta a Gazprom vezetésében ül.

3) Az EU vezető tagállamainak, illetve az EU politikusainak „jóhiszeműsége" Oroszország iránt – remélhetőleg csak – azzal magyarázható, hogy a nyugat-európai országoknak nincsenek konkrét tapasztalatai a szovjet, illetve orosz politika hétköznapjairól. Az egykori Szovjetunió perifériáján lévő országoknak, még inkább a fé évszázados szovjet megszállásba kényszerített három balti államnak azonban rengeteg tapasztalata gyülemlett föl, ám ezeket a „mag-Európa" nem hajlandó meghallgatni, s

még kevésbé tudomásul venni. Két észt köztársasági elnök is, a legendás Lennart Meri és a jelenleg regnáló Toomas Hendrik Ilves számos tanulmányban, beszédben elemezte a helyzetet, s mutatott rá a tapasztalatok figyelmen kívül hagyásának várható következményeire. (Több írásuk magyarul is olvasható: Toomas Hendrik Ilves: *A nagy kínai fal*; Lennart Meri: *A szó hatalma* – mindkét kiadvány a Nyugat-magyarországi Egyetem Uralisztikai Tanszékének *hEUréka* című sorozatában jelent meg.)

Az orosz politikusok kitűnően elsajátították a nyugati demokráciák által használt terminológiát, s egy velük tárgyaló nyugat-európai politikus azt hallva úgy gondolja, hogy egy nyelven beszélnek. Ám nem tudja, hogy a Patyomkin-falu intézménye orosz szülemény, s nem más, mint a valóságot elrejtő kulissza.

A küldetéstudat, a kiválasztott nép mítoszának kialakulása és képviselete

Az orosz történelmen végigvonul a messianisztikus küldetéstudat. Ennek van alávetve a külpolitika, a meg-megújuló katonai doktrína s újabban a gazdaságpolitika. Érdemes áttekinteni a jelenség deklarált megnyilvánulásait. Az orosz küldetéstudat megfogalmazódásában két világrend – a Nyugat és a Kelet – ütköztetése figyelhető meg. Ennek számos – tartalmi és/vagy stiláris – eleme túlélte az évszázadokat, például a rothadó Nyugat-értékelés, amely a szocialista időszak egyik politikai epitethon ornansa volt.

Bizánc eleste (1453) után a pravoszlávia csak Oroszországban marad államvallás. A 15. század második felében III. Iván cárban és az orosz ortodox egyházvezetésben megszületik a küldetéstudat eszméje: Moszkva a harmadik Róma, amely – ellentétben az első Rómával, amely eretnekségei miatt, s a másodikkal, amely az elsővel kötött unió miatt veszett el – örökké állni fog (i. m. 22). A moszkvai uralkodók az ortodoxia, a pravoszlávia (az egyetlen igaz hit) valódi örökösei és gyakorlói.

A 19. század első felében kialakult „hivatalos népiség" egyik irányzata szerint az orosz társadalom fő mozgató ereje az ortodox hit és az önkényuralmi berendezkedés (szamogyerzsavije). „Oroszország útját a Gondviselés jelölte ki számára", Oroszország az új Izrael, ezért „Európának kell Oroszországtól tanulnia és nem fordítva" – írja a kor egyik újságírója, Buracsok (i. m. 54). (Itt már megjelenik a küldetéstudatból fakadó eszme megfogalmazása: az oroszok, az orosz kultúra mint egyetlen modell. Egy

1950-ben megjelent tanulmány szerzője, Beszkrovnij, kijelenti: „nem Nagy Péter tanult a németektől, hanem fordítva", mint ahogy Napóleon is „sokat tanult Szuvorov hadművészetéből" – i. m. 266.)

„A küldetéstudat – állapítja meg Gecse Géza – mind a hivatalos népiség, mind a szlavofilok, sőt a nyugatosok koncepciójának is szerves eleme" (i. m. 61).

Szergej Uvarov, aki 1822-ben, 36 évesen az Oroszországi Tudományos Akadémia elnöke, kijelenti: „a pravoszláv és önkényuralmi Oroszország magasabb rendű, mint a rothadó Nyugat" (i. m. 52).

Johann Gottfried von Herder – aki már a magyarok jövőjéről is sötét jóslásokba bocsátkozott (igaz, magyar forrásra hivatkozva) –, valamint Johann Gottlieb Fichte és Friedrich Schelling előadásait hallgatva fiatal orosz értelmiségiek – ahogy például Vlagyimir Odojevszkijnek egy 1844-es írásában olvashatni – arra a következtetésre jutottak, hogy „Oroszországnak mint a pravoszláv Kelet és a szláv néptörzs képviselőjének ...magasztos világtörténelmi jövője van", az orosz népnek „különleges küldetést kell teljesítenie a világban". Kijelentik, hogy „újak vagyunk és frissek; a régi Európa gaztetteihez nincs közünk" (i. m. 59–60).

Az író Fjodor Dosztojevszkij szerint „Oroszország világküldetése, hogy az ortodox hitet az egész emberiség közkincsévé tegye" (i. m. 126); „a racionális Nyugat válságából" pravoszláv vallásával „Oroszország jelentheti a kivezető utat" (i. m. 133).

Bakunyin – a forradalmi pánszlávizmus képviselője – azt hirdette, hogy az új, forradalmi Oroszország be fogja világítani egész Európát, s Moszkva lesz a felszabadított emberiség vezércsillaga (i. m. 68). A bolsevikok küldetéstudatukat nem a szláv népekre, hanem a világforradalomra alapozták (i. m. 201). Trockij és Zinovjev szerint csak a világforradalom mentheti meg a szocializmust az elfajulástól és a rothadástól (i. m. 211).

Zsirinovszkij a Nyugat összeesküvésének tartja a függetlenség kikiáltását Kijevben, Minszkben és Alma Atában. Az összeesküvés Ukrajnát Németország, a Távol-Keletet a japánok kezére játssza, Közép-Ázsiát pedig Iránnak és Afganisztánnak szolgáltatja ki (i. m. 311). A helyzetből a kivezető út: „Oroszország végrehajtja az utolsó nagy hadjáratát délre, kijut az Indiai-óceánra, hiszen az oroszok szövetségesei délen az arabok lehetnek, mindenekelőtt Irak" (i. m. 313).

Végül egy idézet Natalia Narocsnyickaja 2004-ben megjelent geopolitikai könyvéből: Oroszország külön világ, nem integrálható Európába, mert „a nagyobbat nem lehet a kisebbe integrálni" (i. m. 336).

Természetesen az orosz politikai-kulturális életben is voltak másként gondolkodók. A Csaadajev, Herzen, Belinszkij és Csernisevszkij képviselte irányzat szerint „tévedés, hogy Európa rothad, Oroszország pedig egészséges". Oroszország célja az lehet, hogy behozza lemaradását, ehhez reformokra van szükség (a társadalom átalakítására, a jobbágyság eltörlésére) (i. m. 62–63).

Csaadajev (*Filozófiai levelek egy hölgyhöz*, 1829; közölve 1836-ban) azt írja, hogy „Oroszország semmit nem adott a kulturált emberiségnek", „mindazt, amit átvett a Nyugattól, eltorzította". Az elmaradottság oka szerinte a Bizánctól átvett ortodoxia. Csaadajev javasolta a katolicizmus felvételét. Természetesen a válasz nem maradhatott el: tipikus orosz megoldásként a cár Csaadajevet elmebetegnek nyilvánította, a folyóirat főszerkesztőjét pedig száműzték (i. m. 59).

Bezobrazov (1872) úgy vélte, hogy Oroszországnak együtt kell működnie Nyugat-Európával. „Oroszország kultúrája azonos az európai kultúrával." (i. m. 120)

Ugyanebben az időben Sztronyin *A politika mint tudomány* című könyvében (1872) megállapítja, hogy Oroszország mind Európához, mind Észak-Európához képest elmaradott ország.

A küldetéstudat és a soknemzetiségű orosz állam belpolitikája

A küldetéstudat az országon belül az erőteljes oroszosítást szorgalmazza. Álljon itt erről is egy rövid áttekintés.

A 16. században megkezdődik Szibéria meghódítása. Jermak hadvezér a hódítással egyidejűleg irtja az őslakosságot (i. m. 26). (Ez a gyarmatosítások történetében nem egyedi jelenség, megtapasztalható például Dél-, Közép- és Észak-Amerika esetében is.) Majd egy 1951-ben írt tanulmány meg fogja állapítani, hogy „a meghódított népek számára az orosz fennhatóság nemcsak a kisebbik rossz volt, hanem maga a megtestesült szerencse" (i. m. 265).

A 19. század második felében több értelmiségi is kifejtette az oroszosítás szükséges voltát. „A lengyelek és a kirgiz vagy baskír hordák között nem szabad különbséget tenni. Beolvasztásuk a cél" (Katkov i. m. 90). A Baltikumban a németek asszimilálják a lett és az észt lakosságot. A „balti német ugatást" akkor lehet megszüntetni, ha „az orosz nyelvet vezetik be hivatalos nyelvként a német helyett. A Baltikum különállását [értsd viszonylagos autonómiáját – PyJ] pedig el kell törölni" (Katkov i. m. 98). A

Baltikumban a német nyelv használatát sikerült az 1880-as években háttérbe szorítani (i. m. 153).

Nemzetként csak azokat a népeket lehet elismerni, amelyek valaha már rendelkeztek államisággal, írja ugyanebben az időben Danyilevszkij. A finnek autonómiaigényeit elutasítja, „mivel soha nem voltak önállóak, nincs joguk politikai függetlenségre" (i. m. 108). Az inorogyeceknek [azaz a nem orosz őslakosságnak – PyJ] „nem lehet joguk a politikai önállósághoz, a függetlenséghez", „létezésükkel az államalkotó orosz nemzet virágzását kell megalapozniuk" (i. m. 175).

Dosztojevszkij oroszosítani kívánt minden oroszországi nemzetiséget (i. m. 133).

A 19. század második felében betiltották az ukrán nyelvű könyvkiadást, megszüntették az ukrán iskolákat. Megszüntették a litván és a fehérorosz nyelv tanítását is (i. m. 89).

Konsztantyin Pobedonoszcev egyetemi tanár, egyebek között a Szent Szinódus főügyésze, meghirdeti a belső oroszosítást célul kitűző pánorosz izolacionizmust (i. m. 150). Az ortodox egyház segítségével kívánja az országot teljesen orosszá tenni (i. m. 153). Ez az elképzelés valósult meg Ilminszkij kazányi professzor tevékenysége révén, aki a Volga–Kámavidék finnugor és törökségi népei számára képzett tanítókat és pópákat, hogy anyanyelvükön térítsék e népeket a pravoszláv hitre. Ilminszkij működése idején tanult a kazanyi egyetemen Vlagyimir Uljanov, akit később Leninként ismert meg a világ, s aki Ilminszkij jó tanítványának bizonyult.

Érdemes kitérni Lenin feljegyzéseire a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban. Megállapítja, hogy a törvény „nem tudja megvédeni a más nemzetiségű oroszországi lakosságot a tősgyökeres orosz, a soviniszta nagyorosz – lényegében erőszakos gazember – támadásától, mint amilyen a tipikus orosz bürokrata" (i. m. 204). Annak ellenére, hogy számos nemzetiség területi autonómiát kapott, számukra nemzetiségi iskolákat hoztak létre, s harcot kezdtek az „orosz nagyhatalmi sovinizmus ellen" – 1930-ig az orosz nacionalista megnyilvánulásokért, valamint az antiszemitizmusért börtönbe lehetett kerülni (i. m. 204).

Az októberi forradalom idején a lakosságnak 43%-a volt orosz, a bolsevik párt központi bizottságában az oroszok aránya 50–55% volt, 1939-ben pedig már 70% (i. m. 308).

Az 1930-as évektől a politika visszatért az államnacionalista trendhez. Felszámoltak négy muzulmán szovjet autonóm közigazgatási egységet (a Kalmük ASZK-t, a Krími Tatár ASZK-t, a Csenges-Ingus és a Karacsaj Autonóm Területet), lakosságukat pedig deportálták (i. m. 217). 1937–38-ban

számos őslakos nép értelmiségét kivégezték (miközben nem kímélték az orosz értelmiség színe-javát sem). Megkezdődött az etnikai genocídium, a Szovjetunió nemzeti sajátosságainak megsemmisítése (i. m. 308).

A múlt átértékelése gyakori művelet az orosz történetírásban (is). 1950-től a cári seregek elleni szabadságharcok megszűntek szabadságharcoknak lenni, mivel Oroszország volt a felszabadító például a Kaukázusban az iráni és a török banditák kegyetlen, önkényeskedő elnyomása alól (i. m. 266).

Hruscsov alatt némileg szünetelt a szovjet elit eloroszosítása, az apparátusba bekerültek ukránok és fehéroroszok is. 1970-ben a Politikai Bizottság 11 tagja közül három volt ukrán, egy fehérorosz (i. m. 309), de a Központi Bizottság minden titkára orosz volt (i. m. 310). A mintegy másfélszáz őslakos népről azonban szó sem esik.

Zsirinovszkij szerint egységes, erős orosz államra van szükség, amely nem osztható „ukrajnákra, belorussziákra, tatársztánokra, jakutiákra..." (i. m. 313). További szemelvények megnyilatkozásaiból:

– „Úgy kell eljárnunk a kisebbségekkel, ahogy azt Amerika az indiánokkal, Németország a zsidókkal tette. Igaz, a kaukázusi és az ázsiai délvidéktől meg kellene szabadítani Oroszországot;

– Ha a Baltikum kiválna, akkor a nukleáris hulladékot az ő határuk mellé kell telepíteni;

– Finnország ugyanúgy ősi orosz föld, mint Alaszka.

– Mi sohasem voltunk hívei Sztálinnak, de a nemzetiségi kérdés megítélésében neki volt igaza" (i. m. 311).

A Primakov-doktrína (a volt orosz külügyminiszterről van szó) kimondja, hogy „egyre nagyobb szükség van a nemzeti kisebbségek jogainak védelmére". A kijelentés nem a mintegy másfélszáz oroszországi őslakos népre és kisebbségre vonatkozik, hanem – amint az a folytatásból kiderül – az észtországi és lettországi orosz kisebbségre, mert a doktrína szerint ezekben az országokban „diszkriminációs politika folyik az orosz ajkú lakossággal szemben" (i. m. 332). Egyébként Zorin, Putyin első elnöki ciklusának idején a nemzetiségi ügyek tárca nélküli minisztere, 2002-ben megjelent könyvében lefekteti az új orosz nemzetiségi politika alapjait. Eszerint az etno-territoriális rendszerről át kell térni a kulturális autonómia rendszerére, ami azonnal megszüntetné az őslakosság és nemzeti kisebbségek még meglévő kvázisi államiságát. Könyvében kijelenti, hogy Oroszország csak azért írt alá bizonyos kisebbségvédelmi nemzetközi dokumentumokat, hogy fel tudjon lépni a külföldön (értsd: a Baltikumban) élő oroszok jogainak védelme érdekében – s nem azért, ami egyébként

Zorinnak is a feladata (lett volna), hogy az ország területén élő mintegy másfélszáz őslakos, nemzeti kisebbséget támogassa.

Az észt nyelvű változatban olvashatunk a csecsen háborúról, a finnugor népekkel szemben elkövetett atrocitásokról. Az Európa Parlament korábbi ciklusában elsősorban a magyar képviselők többször is plenáris ülésén marasztalták el az oroszoknak a finnugor őslakossággal szembeni politikáját (438).

A küldetéstudat és a külpolitika

A küldetéstudatból következik, hogy Oroszország minél nagyobb területre ki akarja terjeszteni hatalmát, de legalább befolyását. Ez a törekvés az aktuális politikai, katonai, gazdasági helyzettől függően hol az egész világra terjed ki, hol annak egy részére – Európára, Ázsiára, a fejlődő világra – korlátozódik. Ennek a célnak a megvalósítását szolgálta időről időre a pánszlávizmus is.

„Az orosz birodalmi doktrínák közül az első modern teória a pánszlávizmus" – írja Gecse Géza (14). A 19. század első harmadában fogalmazta meg Pogogyin a szláv népek közös elgondolásaként, hogy a Habsburg-monarchiát le kell rombolni, s létre kell hozni a Csendes-óceántól az Adriai-tengerig terjeszkedő, orosz vezetés alatt álló szláv államszövetséget (i. m. 56). „Oroszországnak hivatása, erkölcsi joga és kötelessége, hogy az orosz sas hatalmas szárnyai alatt – védelmet biztosítva számukra – felszabadítsa az anyagi és szellemi elnyomás alól a szláv népeket", olvasható az Ivan Akszakov által 1861-ben a külügyminisztérium támogatásával megalapított *Gyeny* (*Nap*) című lap első számában (i. m. 78).

Sajátos fintora a sorsnak, hogy maga a fogalom először 1826-ban a szlovák Ján Herkelnek a budai Egyetemi Nyomdában megjelent *Grammatica* című latin nyelvű könyvében jelent meg. Az elképzelés lényege, hogy az orosz állam és az ideológia (az ortodox egyház) erejére támaszkodva létre kell hozni az orosz vezetésű szláv államszövetséget (i. m. 14). A szláv egység gondolata azonban korábbi: a Nyesztor őskrónikát megjelentető August Ludwig Schlözer fogalmazta meg még a 18. század utolsó harmadában, mondván, hogy a jövő a szlávoké. Hasonlóképpen nyilatkozott meg a már idézett Herder is egy 1784-ben megjelent könyvében: a szlávok a jövő vezető európai nemzete (i. m. 39). A pánszlávizmus igazi apostolai a szlovákok voltak (i. m. 41), de magukénak érezték a csehek is (i. m. 183). A szovjetek 1935-től Csehszlovákiát akarták európai katonai bázisukká

kiépíteni, hogy Nyugat- és Közép-Európa felé megteremtsék a kaput, s onnan mérhessenek csapást Berlinre (i. m. 219).

A történelem ismétli önmagát: a szerbek 1807-ben kérték, hogy Szerbia orosz protektorátussá váljon (i. m. 43). A 20. század elejére Szerbia vált a pánszlávizmus másik központjává (i. m. 184). Jugoszlávia széthullása után a szerbek újfent szoros kapcsolatot akartak kialakítani Oroszországgal. A már idézett Natalia Narocsnyickaja 2004-es munkájában a szerbeket a pravoszláv civilizáció előőrsének nevezi (i. m. 337). Bár a pánszlávizmus nem tudta megoldani a szláv népek közti konfliktusokat (a lengyelek például kezdettől fogva kimaradtak a mozgalomból, de a Balkánon gerjedő konfliktusok kezelése is eredménytelen maradt), a szovjet vezetés 1939-ben rehabilitálta a pánszlávizmust és 1941-ben imperialistaellenes ideológiaként aktualizálta (i. m. 221). A II. világháború utáni területrendezés hasonlított a pánszláv elképzelésekhez (i. m. 230).

A pánszlávizmus mellett az ún. eurázsiai irányzat a világ meghódítását tűzte ki célul. Az irányzat kezdetei Dosztojevszkij posztumusz publikációiig vezethetők vissza, s Leontyjev fejtette ki munkáiban. Fénykorát a két világháború közti időszakban élte (i. m. 147). Amíg a pánszlávok az európai terjeszkedést, addig az eurázsiai irányzat hívei a világuralmat Ázsián keresztül kívánták megteremteni – mégpedig csak az oroszok, a többi szláv nép nélkül (i. m. 148).

Mindeközben – ahogy Lennart Meri egykori észt elnök megfogalmazta – az orosz politika tipikus sztyeppei viszonyokat, gazdaságpolitikát tükröz. Feléli, amortizálja az elfoglalt területet, majd újra és újra újakat hódít meg. Az orosz hódítások kezdetén – a mai Oroszország területén – fegyveres erővel, a II. világháború után katonai jelenléttel megtámasztott „együttműködéssel" (ld. a KGST-t, a Varsói Szerződést), legújabban pedig gazdasági eszközökkel – bár nem csak. Lásd a közelmúltból a grúz háborút, amely megítélésem szerint arra volt jó, hogy kitapogassák, mennyire érzékeny az EU a fegyveres konfliktust illetően, hol van a tűréshatár, hol van az a fal, ameddig Oroszország nemzetközi konfliktusok nélkül elmehet. Alig érte el, ha egyáltalán, az EU ingerküszöbét egy másik, egy teljesen modern hadászati esemény: 2007-ben az Észtország ellen indított kiberháború, amely egy rövid időre lebénította az informatikailag rendkívül fejlett kis balti államot. (Végül is az észtek ebből is „jól" jöttek ki: az EU-n belül ők lettek a kibertámadások elleni védekezés programjának kidolgozói.)

Az orosz geopolitika egyik jeles képviselője, Alekszandr Dugin a kétpólusú világ mellett érvel. Az egyik pólus természetesen Oroszország, de szükség van egy másik pólusra is. Európát Németországgal közösen kell

felosztani (i. m. 314). S ilyenkor eszünkbe juthat a Molotov–Ribbentrop-paktum, mint ahogy az a gondolat is, hogy Európa újrafelosztásakor ki kell alakítani egy „mag-Európát", amely Németországból, Franciaországból és Oroszországból áll.

Az oroszok az energiát kulcsfontosságú stratégiai eszköznek és biztonsági kérdésnek tartják – írják elemzők (i. m. 340). Ez egyértelműen kiderült Putyinnak a korábban már idézett müncheni beszéde is, aki a földgáz- és kőolajágazatra támaszkodva próbál új alapot találni az orosz külpolitika számára. Az energetika, az üzleti élet és a hadügy révén erőteljesen befolyásolni tudják egy-egy ország kül- és biztonságpolitikáját (i. m. 350).

Még 1992-ben megfogalmazta a duma Külügyi Bizottságának akkori elnöke, Jevgenyij Ambarcumov, hogy „Oroszországnak ismét integrálnia kell az egykori szovjet területeket az orosz mag körül, méghozzá elsősorban gazdasági eszközökkel" (i. m. 350). A cél főként „közel-külföldi (azaz egykori szovjet tagköztársaságok), de más államok energiaszektorában való kulcshelyek, bank- és ipari pozíciók megszerzése" (i. m.351, 438).

Gecse Géza eddig két nyelven kiadott – s további nyelvekre fordítandó – monográfiája nagyszerű, hatalmas szakirodalmi apparátussal alátámasztott tudományos munka, egyszersmind élvezetes és főleg tanulságos olvasmány. Csak ajánlani tudom a történelem iránt érdeklődőknek éppúgy, mint politikusainknak. Okulni lehet belőle.

(Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007).

Pusztay János

HITELES ÉS KOMPETENS ISMERETÁTADÁS

Csak nem a magyarul kockázati alapoknak hívott, a spekulatív pénzmozgások egyik fő megvalósítójaként ismert, de hazánkban nemigen létező *hedge fund*ok, azaz fedezeti alapok világáról írt könyvet a jeles szerző? – merülhet fel a jogos kérdés az avatatlan olvasóban. Már az elején megnyugtathatjuk: nem erről van szó. Bod Péter Ákos szokása szerint a magyar valósághoz közvetlenebbül kötődő és nem utolsósorban más szerzők által ekképp nem gondozott témát dolgozott fel legújabb kötetében is. Az „alapok" a címben nem a befektetési vagy a közpénzügyekben használatos „elkülönített alapok" – mint mondjuk az autópályák karban-

tartását szolgáló útalap – értelmében szerepel. Inkább a német nyelvben *Grundsaetze,* az angol szaknyelvben pedig a *Foundations* kifejezésnek felel meg. Vagyis: nem bevezető, nem leegyszerűsítő, hanem szó szerint alapos ismereteket nyújtó, összefoglaló munkáról van szó.

Minek és kinek írták ezt a könyvet? Azt gondolom, hogy a pénzügyek világa mára a közélet és a közgondolkodás olyannyira középponti kategóriájává vált, hogy jelentőségének kiemelése és ekképp a kötet tárgyának méltatása nem is érdemel külön magyarázatot. Az azonban annál inkább hangsúlyozandó, hogy a világszerte terjedő – és nálunk sem hiányzó – szokatlan, rögtönzött, ötletelő, mint újmagyarul mondják, *unortodox* kísérletezés időszakában mennyire fontos *a hiteles és kompetens ismeret*átadás. Mert – minden ellenkező híresztelés és jogos kritika ellenére – vannak ilyen ismeretek a közgazdasági és pénzügyi irodalomban. Igaz, azok gyakorta nem jutnak át a matematikai formalizmus és a szakmai tolvajnyelv alkotta sűrű ködön. Ez baj, mert a meleg vizet nem feltalálni, hanem alkalmazni érdemes. Bod Péter Ákos munkája – mint a korábbiak jó része is – épp ezt a hídépítő feladatot vállalja, amivel a kormányzattól egészen a közügyek iránt érdeklődő választópolgárig tud mit kezdeni – akkor is, ha bölcsész, jogász vagy épp műszaki végzettségű, netán „csak" saját vállalkozásából ismeri a magyar valóságot. A legutóbbi kör – a családtagokkal együtt – a szavazótábor egynegyede hazánkban. Ők eleve kevéssé vevők az egyre jobban terjedő látványpolitizálásra és szómágiára, ami gyakorta a politikai tartalom hiányát hivatott elleplezni a közbeszédben.

A szerző sikeresen törekszik az *arany középútra.* Nem pusztán politikai értelemben kerüli – mint korábban is – a szélsőségeket –, bár sosem mulasztja el a közvéleményben időről időre felbukkanó közgazdasági képtelenségek kifigurázását, hanem olyan értelemben is középutas, hogy elkerüli mind a többünk által művelt akadémiai közgazdaságtant gyakorta jellemző elvontságot, terjengősséget és megközelíthetetlenséget. Másfelől kerüli – időnként leleplezi – a magukat „alternatív közgazdászokként" meghatározók szakszerűtlenségét, naivitását és gyakorta hiányzó tényismeretét is. Bár volt jegybankelnök és ipari miniszter, Bod immár közel két évtizede az egyetemi katedráról, vagyis kellő távolságtartással szemléli a folyamatokat – ez a vonása az elmúlt években érzékelhetően erősödött. Épp ezért túlnyomóan sikeres az a törekvése, hogy *tárgyszerűen és elfogulatlanul* mutassa be „a dolgot magát". Ekképp pedig minden közügyek iránt érdeklődőnek és döntéshozónak hasznára válhat, ha forgatja – cégeknél éppúgy, mint a média szerkesztőségeiben.

Szerzőnk tehát a pénz rejtélyének felfejtésére vállalkozik, ami az adott szűkös terjedelemben igen ambiciózus célkitűzés. És miközben mindig lehetne tovább folytatni – maga is tesz föl minden fejezet után efféle kérdéseket –, a kísérlet egészében sikeres. Végigolvasható terjedelemben esik szó nehéz tartalmakról, méghozzá olvasmányos stílusban. Megtudjuk, miért fontos az árstabilitás, hogyan teremtik a pénzt, mi védi vásárlóerejét, mi a feladata a nemzeti banknak, s miért kell önállónak – napi politikai befolyásoktól mentesnek – lennie, s miért baj a kormányhoz való túlzott közelség, vagy épp a túlzott távolság. Miért lenne fontos nekünk az euró, ki nyerne s mit e közös pénz bevezetésével, kinek lehetnek gondjai s miért.

A tizenkét fejezetre osztott kötet voltaképp ideálisan alkalmas lenne, hogy többféle felsőoktatási intézményben többféle hallgatóságnak is *tananyagul szolgáljon* (épp a leíró és elemző részek kitűnő aránya okán). Ugyanakkor a tananyagok sajátos egységesítése, az intézményi autonómia megszüntetése és persze a kapun bévül lévők ellenállása nem kedvez az újító tananyagoknak, akkor se, ha azzal rövidebb idő alatt több ismeretet lehet(ne) elsajátítani. Ez a helyzet esetünkben, ahol mind a forráskezelés/idézés, mind a matematikai és statisztikai alátámasztás minimálisra van szorítva – anélkül, hogy a végkövetkeztetések minősége ezt megsínylené.

Tankönyv vagy nem tankönyv, referenciakötet vagy egyszerű olvasmány – minden műfajban kiemelendő, hogy a műben *a magyar szempont elsődlegessége* érvényesül. Ez bizony nem kézenfekvő. Egyfelől azért, mert a mi szempontunk a külföldétől – a szövetségesektől és az ellenfelektől – más-más módon különbözik, a pénzügyekben különösen. Másfelől: a magyar egyetemeken évtizedek óta szinte kizárólag fordításokból tanítanak, ami nem egyszerűen a tanári gárda szegénységi bizonyítványa, hanem azzal is együtt jár, hogy az Amerikában vagy másutt ismert példák, szempontok, ízlésbeli kérdések akár évtizedes késéssel is jelen vannak, míg a napi tapasztalat, a minket érintő kérdések fölött elsiklunk. Mint egykor a szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtanában. Vagyis e mozzanat is hiánypótlóvá teszi Bod Péter Ákos munkáját.

Kinek szól tehát e munka? Mondhatni: ama elméknek, akik belátják: *a pénzügy nemcsak a Monarchiában volt közös ügy, hanem minden demokráciában az marad.* Van-e fontosabb kérdése az állami szuverenitásnak, mint hogy ki fizeti a révészt? Vajon tényleg a közszereplők magánügyei, a pitiáner lenyúlások, a kézenfekvő ferdítések adnák a kormányzás lényegét? Nem az, hogy mikor, miből, kinek, mennyi jut? És ha ezt rossznak tartjuk, hogy javítható?

Bod nem kínál csodarecepteket e súlyos kérdések megoldásához, szokásos konzervatív javaslatait fogalmazza meg: átláthatóság, elszámoltathatóság, adósságcsökkentés és szolid pénzpolitika, a rögtönzésektől való óvakodás. És helyesen emeli ki: az EU a mi részvénytársaságunk, nem tehetünk úgy, mintha rajta kívül lennénk (akkor se, amikor a Bizottság túlterjeszkedésével küzdünk).

Az európai intézmény- és szabályrendszer eleme az euró, ahol a fékek és ellensúlyok rendszere biztosítja a demokratikus döntéshozatalt. Sőt a politikaivá váló unió immár a tagállamok belső megoldásai iránt sem lehet közömbös. Ahogy a könyv megjelenése idején közreadott, négy külügyminiszter jegyezte kezdeményezés is jelzi: a külső és a belső határa elmosódik. Az egyoldalú, önfejű eltérések útja ezek szerint pénzügyileg és szavazatmegvonással is szankcionálhatóvá válik. Fontos tehát, hogy a magunk választotta kabátot ne kényszerzubbonynak tekintsük, akkor se, ha zakóban nem lehet tigrisbukfencet vetni. Bár minden döntéshozó számára közhelyszerű igazság lenne ez! Addig azonban sok idő telik még el – és addig minél többen olvassák Bod Péter Ákos érdekes és hasznos munkáját, annál inkább javulhat közéleti vitáink és döntéshozatalunk minősége és szakszerűsége.

(Bod Péter Ákos: Pénzügyi alapok. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2013. 304 o. 2900 Ft)

Csaba László

VÁLSÁG, POPULIZMUS ÉS A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG ÚJRAFELFEDEZÉSÉNEK ESÉLYE

Ha nem használódott volna el mára a válság szó, azt mondhatnánk, hogy az európai szociális modell válságban van. A PEW kutatóintézetnek a 2008. őszi pénzügyi zavarokat követően készített nemzetközi attitűdvizsgálata megerősítette azt, amit egyéb jelek is mutattak: számos európai országban az állam tisztelete, a kormány tekintélye hatalmasat esett, a piacgazdasági rendszer támogatottsága meggyengült, a demokrácia hatékonyságába vetett hit rovására nagymértékben felerősödött az erős vezető iránti vágy, vagy eluralkodott a közönyösség (PEW Research 2009: Global Attitude Survey, Two Decades After the Wall's Fall).

Az amerikai lakásfinanszírozási anomáliákból kifejlődő pénzügyi krízis váratlanul tört a fejlett világra, és főként Európára, amit 2009-re méretes recesszióba taszított. A visszaesés mélypontján mért aggasztó közvélemény-kutatási adatokat be lehetett tudni az anyagi körülmények hirtelen romlásának. Ám most sem jobb a helyzet: a tényleges társadalmi gondok és azok tudati következményei máig velünk maradtak. A pénzvilág zavaraira adott gazdaságélénkítő kormánydöntések nyomán előbb megugrott az államadósság, amiatt Európa-szerte hamarosan költségvetési megszorításokra kényszerültek, amelyek viszont tovább élezték a szociális feszültségeket. Felerősödött – országonként eltérő mértékben – az addig lappangó elit- és politikaellenesség, a tőkeellenesség. A mindig jelen levő populizmus is erőre kapott egy sor európai országban: ahol a mindennapos gondok megszaporodnak, és az emberek nem értik az életüket formáló (deformáló) folyamatok logikáját, az addigi bizonyosságokat pedig megrendíti a pénzügyi válság, ott különösen fogékonnyá válhat a társadalom az ígérgető és emocionális politikára.

Itt van például az olasz ügy: a nagy adósságtömeget hurcoló olasz állam pénzügyi pozícióit szükséges, de kellemetlen intézkedésekkel javította a Prodi-kormány 2012-ben, de a választók széles köreinek túl sok lett a megszorítás, a kormány megbukott. A technokraták helyett színes egyéniségek kerültek elő (vagy vissza) a közéletbe. A 2013. tavaszi itáliai választásokról sommás véleményt formált a brit *Economist*, amely a *Hívjátok be a bohócokat* címlappal kommentálta azt, hogy egy ismert komikus által vezetett új párt 25 százalékkal a legnagyobb támogatottságra tett szert, szorosan követte a botrányok sorozatával küszködő Berlusconi. Az olasz ügy tekinthető extrém esetnek. Az viszont nem csoda, hogy a pénzügyi egyensúly javítására irányuló, megszorító politikával szemben az esendő választó valóban csodát vár, és a csodát megígérőkre szavaz.

Csodavárás, populizmus, demagógia: mindez talán reakció arra, hogy a szabadpiaci elvekre hivatkozó – noha a szabadelvű alapelvektől sokban eltérő, meglehetősen etatista – piacgazdaság és a pártok versengésére épülő parlamenti demokrácia európai rendszere rengeteget vesztett elfogadottságából. Ámbátor ez a megállapítás túl sommás. Amint Katinka Barysch, a londoni székhelyű *Centre for European Reform* munkatársa kimutatja, nem mindegyik nehéz helyzetű országban lépett fel populista politikai erő a hagyományos pártok félretolásával: ez ideig sem a spanyol, sem a portugál politikai élet nem mutat hajlamot a populizmusra, mint ahogy a keserves kiigazításokon átesett Írország sem (*Is the euro crisis responsible for populism? CER.* April 13, 2013). Az ő kérdése egyébként

az, hogy vajon a közös európai valuta értékállóságához és az eurózóna egyben maradásához szükségesnek ítélt megszorítások erősítették-e fel a populista tendenciákat. Következtetése lényegileg nemleges, noha a brit és az amerikai kutatói-tudományos közösség többsége eleve szkeptikus az euróval szemben, sőt valójában az Európai Uniót illetően is. A populizmus azonban korábban is jelen volt Európában; a hagyományos nagy pártok folyamatos tekintélyvesztése és a technokrata személyiségek által képviselt pénzügyi szigor mostani politikája inkább csak felélénkítette a mindig meglevő populista hajlamot. A szerző az osztrák Jörg Haider, a holland Pim Fortuyn, a lengyel Kaczyński testvérek, a francia Jean-Marie Le Pen nevének felmutatásával személyesítette meg az európai fővonaltól elforduló populista irányzatokat. Ezek jórészt euró-szkeptikus tendenciák, bár létüket leginkább az érintett társadalmak belső dinamikájának köszönhették, nem pedig annak, hogy keményen kritizálták az európai integrációs folyamatot.

Barysch következtetése az, hogy a populizmus terjedéséért a globalizáció, a bevándorlás és a technológiai változások együttese okolható; ezen új viszonyok között a baloldali pártok nem képesek hitelesen munkahelyet és társadalmi biztonságot ígérni, míg a családra és az egyéni felelősségre vonatkozó jobboldali tézisek is vesztettek hitelességükből. Így viszont a megzavarodott szavazók különösen könnyen megfoghatók egyszerű és népszerű üzenetekkel.

De nemcsak azt látni, hogy nem minden nehéz helyzetű országban jelentek meg erőteljes populista mozgalmak, hanem az is világos: ott nőttek fel valóban társadalmi méretű erőkké (így az olasz és a görög esetben), ahol kiterjedtté vált a korrupció és a nepotizmus. Az említett esetekben nem általában a piacgazdasággal és a parlamenti demokráciával, hanem azok nagyon is sajátos olasz, görög, ciprusi variációival van gond. A mostanra kialakult helyzet kézenfekvő magyarázatot ad a hagyományos jobbközép és a szokásos balközép pártokkal szembeni széles körű kiábrándultságra, társadalmi csalódottságra. Egyébként a gazdaságilag erősebb országokban is, mint amilyen Hollandia vagy Németország, szintén megjelentek és komoly befolyásra tettek szert a polgári értékrendtől és az utóbbi fél évszázad európai hagyományaitól magukat harsányan megkülönböztető alternatív politikai mozgalmak.

Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy bár a jelenlegi európai társadalmi rendszert sok országban sokan illetik erős kritikával, ám a többség a gazdasági nehézségek ellenére sem fordult szembe a piaci szisztémával. Az európai társadalmi és gazdasági modell minden gyengesége ellenére

mind ez ideig nem emelkedett ki alternatív rendszer. Kommunista pártok csak extrém helyzetekben és nem meghatározó országokban tudtak megerősödni: talán még túl közeli élmény a tervgazdaságok bukása ahhoz, hogy a szocialista-kommunista rendszer a piacgazdaság (kapitalizmus) alternatívájaként elő merjen lépni. Az egyéb nem-kapitalista irányzatok izmosabbá váltak, de ez ideig nem kínáltak fel működőképesnek bizonyuló megoldást.

A következtetés tehát nem lehet más, mint hogy a kapitalizmus – sőt annak globalizált változata – minden meggyengülése és vonzerővesztése ellenére maradni látszik. A dolog azért is különösen érdekes, mivel a gazdasági krízis, majd az annak intenzív szakaszát követő elnyúló stagnálás nem világjelenség, hanem lényegileg a fejlett régiókra korlátozódik. A világgazdaság ezekben az években is növekszik, noha a korábbinál némileg lassabban, ami a fejlett triász (Egyesült Államok, Japán, Nyugat-Európa) gyatra növekedési eredményei mellett teljesen természetes. A dinamikus, gazdaságilag sikeresen fejlődő országok között számosan nagyon is távol állnak a nyugati demokratikus modelltől, mint a Kínai Népköztársaság, a putyini Oroszország. Ugyanakkor a nem demokratikus szereplők sem óhajtják a piacgazdasági rend végét. A szavukat egyre erőteljesebben hallató BRICS-országok nem megszüntetni, hanem felhasználni kívánják a globális kapitalizmus rendjét, eközben persze a piacgazdasági rend játékszabályait mindinkább a saját érdekükben, a maguk képére szeretnék formálni.

Az európai piacgazdasági rendszer tehát továbbra is versenytárs nélküli szisztéma, noha mostani formájában az eddiginél jóval kisebb a támogatottsága, és diszfunkciói táptalajt adnak a fenntarthatatlan, távlatok nélküli populizmus elterjedéséhez. Egy ilyen képletből viszont valóban hamarosan szociális válság fejlődhet ki, immár a szónak erős értelmében. Ha a politikai élet középpontjába végleg elosztási viták kerülnek, márpedig a sokfajta populizmusnak ez közös jegye, akkor az tartósítja a kontinens dinamikahiányát, biztossá teszi Európa lemaradását a gazdasági versengés terén.

Európának amúgy is gondja van a nemzetközi versenyképességgel, noha – szemben a gyakori tévhitekkel – nem önmagában a jóléti állam miatt: az Európa északi felének megújított jóléti államai a mostani nehéz konjunkturális időkben is jól teljesítenek, míg a gazdaságszerkezeti, közpénzügyi és szociális bajok azokat a déli országokat sújtják, amelyekre az uniós átlagnál kisebb újraelosztási ráta jellemző. A svéd, dán, holland, német gazdasági rend viszont azért lehet működőképes, sőt versenyképes, mert

a kiterjedt jóléti intézményrendszer fenntartásához költségvetési egyensúlyra törekvő gazdaságpolitika társul, amögött pedig olyan társadalmi struktúra áll, amelyben sokan vesznek részt a társadalmi méretű munkamegosztási rendszerben, széles körű az adófizetés, kiterjedt az öngondoskodás (ideértve a pénzbeli megtakarításokat ugyanúgy, mint az élethosszig tartó tanulást). Az adatok elég világosan mutatják a reálgazdasági következményeket: az utóbbi években a német munkanélküliségi ráta 5 és 6 százalék közötti, az osztrák 5 alatti, az olasz 11, a spanyol 25 százalék. (A magyar munkanélküliség rátát a maga 11 százalékos mértékével ehhez az adatsorhoz érdemes hozzámérni.)

A foglalkoztatási adatok, csakúgy, mint az államadósság nemzetenkénti mutatói, nyilvánvalóvá teszik, hogy a politikai intézményrendszer és a gazdálkodási szabályrendszer (azaz a formális struktúra világa) felől nézve beszélhetünk egyetlen Európáról, de gazdaság- és társadalomszerkezeti értelemben több Európa él együtt az unió keretében. Amit európai válságproblémának nevezünk, az nagyrészt az európai térségek, államok közötti divergáltságnak a közvetlen következménye: túl heterogén államokat kellene összetartani, amelyek ráadásul mind szuverén szereplők, akkor is, ha némely gazdaság marginálisnak számít a piacméret és a fejlettségi szint miatt.

És Magyarország? Hol van és a jövőben hol lesz ebben a tagolt európai közegben a mi helyünk? Ez az igazi kérdés, aminek megvitatását mind kevésbé lehet megtakarítani hazánkban vagy akármely új tagországban. Az egykori tervgazdaságok számára ma a korszakos kérdés egészen más, mint volt negyedszázada. Akkor azt kellett a társadalom vezető köreinek és aktív rétegeinek eldönteniük, hogy vállalják-e a piacgazdaságra és parlamenti demokráciára való áttérést (közelebbi térségünkben: visszatérést), annak tudatában, hogy az időközben erősen globalizált piacgazdaság már más lett, mint az a kapitalizmus, amelyet a térség a nyugati kapcsolatrendszerből való kiszakítása előtt megismert. Erre az alapvető kérdésre a négy visegrádi ország a maguk módján, a fehérorosz vagy az ukrán társadalom megint csak egy másik módon, de megadta a választ, mint ahogy a balti hármak vagy az unióba kis késéssel felvett Bulgária és Románia kettőse is másféle módon vált részévé az új világrendnek.

Most viszont más a kérdés, éppen azért, mert a mögöttünk hagyott két évtizedben nem ment végbe az a fajta homogenizálódás, amelyet az átalakulás korai korszakában a fejlesztéspolitikai főirányzat adottnak vett és a tranzíció (*transition*) fogalmával definiált. A regionális és nemzeti különbségek továbbra is nagyok. Sőt ma már eleve az sem világos,

hogy milyen ideáltípushoz, melyik „al-Európához" lehetne vagy kellene konvergálnunk. Lehetséges európai minta többféle is létezik, ám nincs à la carte válogatás a kapitalizmusváltozatok között. A „zöldmezős" észt államépítéshez talán egy fokkal nagyobb szabadsággal kezdhetett neki az észt társadalmi elit; a szlovén vagy a szlovák állam felépítésében is volt jókora mozgástere a változást irányítóknak, ám valamilyen fokú útvonalfüggőség (path dependence) minden társadalmi átalakulásra jellemző. Szemben az új államalakulatokkal, a hosszú történelmi múltra visszatekintő nemzetek (mint a magyar vagy a lengyel) megőrzendő értékek és megőrzésre méltatlan koloncok együttesét hurcolják magukkal. Ezeknek a társadalmaknak az élete azt mutatta meg, hogy sok-sok tényező köti összse a fordulat előtti viszonyokat az új állapotokkal, az államadósság mértékétől a települési és foglalkoztatási szerkezetig, a médiaállapotoktól az országimázsig.

De sepregessünk csak a saját portánk előtt. A magyar gazdasági rendszer átalakulását a külső (és részben a hazai) elemzők zöme graduálisnak, fokozatosnak szokta nevezni az úgymond radikális (sokkszerű) lengyel vagy cseh esettel szemben. Szerintem ez tévedés. A fokozatosság talán csak néhány makrogazdasági mutató alakulására és a liberalizálás menetére igaz, ugyanakkor a gazdasági struktúra és a tulajdoni szerkezet átalakulása nálunk sokkal radikálisabb lett, mint a cseheknél vagy a lengyeleknél. Ha viszont nem a gazdaságra alkalmazzák ezt a dichotómiát, akkor a fokozatosság valóban jellemzője ügyeinknek. A mélyszerkezetben zajló társadalmi folyamatokban, valamint az értékrendben, attitűdökben valóban figyelemre méltó (és szerintem sajnálatos) folyamatosság nyilvánult meg hazánkban. A rendszerváltozás ugyan rengeteg szerkezeti módosulást hozott, de egy sor kulcsfontosságú területen, ha egyáltalán elindult az a nagy átalakulás, amit legegyszerűbben polgárosodásnak nevezhetünk, akkor az hamar lelassult, vagy akár vissza is fordult. A rendszerváltoztató folyamat kezdeti nagy lendülete viszonylag korán elakadt: a politikai szférában ezt jelezte a volt állampárt utódpártjának a hatalomba való visszatérése 1994-ben, az attitűdök terén pedig azt mutatták a felmérések, hogy a piacgazdasági értékek igenlésének helyébe hamar visszaépült az állami újraelosztás iránti igény.

A politikai-társadalmi-értékrendi átalakulás elerőtlenedése megmutatkozik olyan közvetlen gazdasági folyamaton is, mint a vállalkozók számának alakulása. A rendszerváltozás körüli vállalkozói forradalmi lendület előbb megtört, majd az 1990-es évek közepén felgyorsult a felszámolások folyamata, részben az ún. Bokros-csomaghoz köthető reálbér- és

fogyasztás-visszaesés, valamint a külföldi kereskedelmi hálózatok átgondolatlan beengedése következtében.

Az egyenként kicsi és tőkehiányos magyar vállalkozások kezdettől fogva nem mutattak nagy készséget az együttműködésre, a hálózatalkotásra: ebben nyilván benne van az államszocializmus erőltetett szövetkezetesítési, homogenizálási korszakával való szembenállás, az arra való későbbi reakció. A Kádár János nevéhez kötött korszak vége felé induló kisvállalkozások pedig az ügyeskedést, a helyi hatalmasságokkal kötött kis alkuk technikáját sajátíthatták el; az pedig távol áll a nyugati vállalkozáskultúrától. Az atomizált, permanensen tőkehiányos és a szabályozási réseket kereső kisvállalkozásból igen nehéz az átlépés a professzionális üzleti világba.

Ez a történelmi előélet sokat megmagyaráz abból, hogy a piaci logikájú versengés és egyezkedés helyett a vállalkozói kör nálunk (és más térségbeli országokban is) miért hajlamos arra, hogy a politika világához forduljon támogatásért, a piaci verseny elleni védelemért. Meg is kapják az etatista hagyományokon felnőtt politikai erőktől az ígéreteket – amelyek mindegyikét persze eleve nem lehet teljesíteni, sőt zömét nem is szabad. A hazai vállalkozók induló versenyhátrányának mérséklése természetesen jogos igény; ezt a kezdet kezdetén felismerte az Antall-kormány, amikor az akkori lehetőségei között a kedvezményes privatizációs hiteleket, vállalkozásindítási és -fejlesztési konstrukciókat megalkotta. A rákövetkező kormány sok szépet mondott a hazai vállalkozói kör támogatásának fontosságáról, de privatizációs gyakorlata és a külföldi (nagy-) tőke bevonásának modernizációs hatásaihoz fűződő illúziói miatt politikája más irányba húzott. Ténylegesen nem tudott megerősödni a magyar vállalkozói kör az első évtizedben. Az uniós belépés előtti időszakban még jogszerűen lehetett (volna) olyan szakmai felkészítő és versenyképességnövelő programokat működtetni, amelyekre később, az egységes piac szigorú szabályai miatt már kevesebb lehetőség maradt. Az uniós tagságot egyébként később nyertük el, mint ahogy reméltük (hiszen a rendszerváltozás kezdetén komoly ígéreteket kaptunk az 1990-es évek közepe-vége felé megvalósuló bővítést illetően), mégis elégtelennek bizonyult az idő a vállalkozói kör felkészülésére, felkészítésére. Így viszont az következett be, amire pedig lehetett számítani: az elkerülhetetlennél több üzleti bukás, sokak esetében bemenekülés a féllegális világba, ahol a közterhek kikerülése révén tudja a vállalkozó az igényei szerinti életszínvonalat fenntartani.

Ám a legalitás határán bujkáló vállalkozó nem lehet komoly ügyfele a pénzintézetnek, nem válhat partnerévé a kooperációt kereső külföldi

vállalatnak. A piaci résekben való ügyes mozgással elérhető bizonyos jövedelem, de nehéz innen a szakmai továbbjutás, az exportpiacra kilépés, közbeszerzési versenybe való bekapcsolódás. Emiatt a lehetségesnél ritkábban következik be minálunk az, hogy kiscégből középvállalat, a közepes méretű cégből szerves úton nagyvállalat válik. (A nem szerves út az, ha a politikai kapcsolatok kihasználása katapultálja a korábbi kiscéget hirtelen igen jövedelmező nagyvállalati létbe: az ilyen nem a méretnövekedés polgári útja, hanem keleties vonás.)

Évek óta minden kormány beszél a KKV (kis és közepes méretű vállalkozások) szektorának támogatásáról. Legutóbb a Magyar Nemzeti Bank új vezetése indított kedvezményes hitelezési programot a szektor finanszírozási feltételeinek javítására. A konstrukció értelmében az MNB a tartalékjai terhére kamatmentes hitelt nyújt az üzleti bankoknak és takarékszövetkezeteknek azzal a szigorú feltétellel, hogy minimális kamatrés felszámításával folyósítsanak abból hitelt a kis és közepes magyarországi vállalkozások számára (azt, hogy magyar természetes személyekből álljon a vállalkozás, nem lehet kikötni). A cél az, hogy megálljon a beruházások évek óta tartó zsugorodása, a kis és közepes vállalkozások hitelállományának csökkenése.

A támogatási gesztus komoly, hiszen a magyar állam a kötvénykibocsátásai során évi 5 és 6 százalékos kamatszint mellett jut hitelhez; ezzel vetendő össze a kamatmentes hitelnyújtás. A hitelhez hozzájutó ügyfélnek nyilván nagy könnyebbség, hogy két számjegyű kamatteher helyett 2,5 százalék éves kamat mellett kell visszaadnia a hitelt. A programtól jelentős gazdasági élénkülést várnak annak kezdeményezői. Ám nem könnyű olyan körülmények között nagy fellendülést elérni a hitelezés terén, ahol egy magyar vállalkozásra átlagosan 1,6 foglalkoztatott jut (az uniós KKV-átlag 4 feletti): azaz lényegében önfoglalkoztató kiscégek teszik ki a hazai magánvállalatok jelentős részét. Ezeknek a legális forgalma, kimutatott nyeresége és vagyona olyan csekély, hogy felelős pénzintézet magától aligha vesz részt a finanszírozásában. A közepes méretű cégek már jobban finanszírozhatók, noha a bankári kockázat ebben a körben is fennáll, és nem vezet jóra, ha akár az ügyfelek, akár a hitelnyújtók a valóságosnál rózsásabbnak gondolják a jövőt. Az amerikai gyenge helyzetű (sub prime) ügyfelek lakáshitelezésének korábbi politikai erőltetése tanulságos eset lett arra nézve, hogy a voluntarista állam, a mohó bankár és a felelőtlen ügyfél találkozásából mi kerekedhet ki. A mi esetünk más, de kisebb méretekben bizonyos hasonlóság megmutatkozott a 2000-es évek elején a devizában (és forintban) felvett autóhitelek, lakáskölcsönök, áruvásárlási hitelek esetében.

Igazi gondunk már jó ideje az, hogy meglehetősen vékonyka az a középréteg, amelynek mind az anyagi viszonyai, mind az értékrendje polgárinak minősíthető. Érdekes képet ad viszonyainkról a magyar és az európai foglalkozási szerkezetnek az összevetése a John Goldthorpe, Robert Ericson és Lucien Portocarrero által definiált osztályséma keretein belül (lásd: Huszár Ákos: *Foglalkoztatási osztályszerkezet, Statisztikai Szemle*, 2013. január). A 2010-es magyar adatok szerint a magas szintű vezetők, szakemberek kategóriájába nálunk a foglalkoztatottak 7,6%-a, az uniós átlagban 15,6%-a tartozik, míg a betanított és segédmunkások aránya 31,8% (19,1% a megfelelő európai érték), 5,1 százalék a mezőgazdasági munkás (2,5%). Nálunk 4,3% az alkalmazott nélküli önálló (3,8%), míg a többi kategóriában a magyar adatok kevéssé térnek el a zárójelben feltüntetett európai adatoktól: szakmunkásból vagy rutin szellemi munkát végzőkből hasonló a magyar és az átlagos európai arány.

A betanított és képzetlen foglalkoztatottak magyarországi túlsúlya közismert, az viszont a finomabb összehasonlító elemzésekből olvasható ki, hogy magányos („mikro") vállalkozóból nálunk az európai átlagnál több van, ám a felső gazdasági rétegekbe tartozókból sokkal kevesebb. Ezért annyira kétarcú a magyar vállalkozói helyzetkép: ha a vállalkozói hajlandóságot a vállalkozói státuszt betöltők számán mérik, akkor európai összevetésben egészen jól állunk, amikor azonban az egyszemélyes cégeken túli vállalkozókat nézzük, töredékére szűkül a kör. Amikor pedig az olyan minőségi jegyeket is tekintjük, mint az exportálás, kutatási és fejlesztési tevékenység végzése, akkor a sok százezres sokaság helyett néhány ezer tényleges vállalkozást találunk.

Ha az európai versenyképesség gyengeségeiről beszélünk, még inkább sérülékenynek kell látnunk a magyar viszonyokat. A csekély képzettségű munkaerő, de még a rutin szellemi és fizikai munka terén is reménytelen a versenyben maradás a világ olcsó bérű országaival szemben. Nincs olyan árfolyam-leértékelési politika vagy olyan adómérséklés, amely révén az európai szociális minimum szavatolása mellett az ilyen munkaerőre épülő gazdasági tevékenység kifizetődő lenne. Megvédeni nem lehet egész ágazatokat a hatékonyabban, olcsóbban működők versenyétől. Nyugat- és Észak-Európa sikeresebb országai alapvetően a gazdaságfejlődés „puha" tényezőinek tudhatják be mai helyzetüket: az oktatási, szakképzési rendszer, a társadalmi „inklúzió" intézményi rendje, a munkaerőpiac rugalmassága, a korrupciómentes államigazgatás – ezek a leggyakrabban emlegetett sikertényezők. A hozzánk térben és kultúrában közel álló német ügyet vizsgálva szembeötlik, hogy minden elkanyarodás és hangsúlymó-

dosulás ellenére milyen sok elem maradt meg abból, amit az 1950-es években Sozialmarktwirtschaft néven megalkottak.

Modellt átvenni, rendszerelemeket ízlés szerint keverni nem lehet, de szellemi irányzathoz igazodni saját teendőink intézése során nagyon is lehetséges. Ma Európában, ha útkeresés nincs is, de az eddig követett pálya körüli elbizonytalanodás annál inkább jelen van. Hazánkban sem folyik érdemi vita arról, hogy a sok korrekció, a rengeteg intézményi és eszközbeli változás valójában milyen lehetséges és értelmes rendbe lenne illeszthető. Sokan visszavágynak egy (sosem volt) egyszerűbb világba, mások távoli mintákat néznek ki hazánk számára. Holott a szociális piacgazdaságnak a magyar gazdaság- és társadalomfejlődés előzményeihez közel eső, és a német–osztrák példa alapján sokaknak mintául szolgáló koncepciója nem ok nélkül került be a rendszerváltoztató körök diskurzusába 1988–1990 között. Oka volt annak, hogy az 1989 őszén elfogadott alkotmány egyebek mellett a szociális piacgazdaság elérését nevezte meg célnak. Most látni, hogy az erőteljes középosztály nélküli társadalmak (így főleg a déliek és sajnos a kelet-közép-európaiak is) sérülékenyek a világgazdasági turbulenciák közepette. Ideje lenne újra vita tárgyává tenni azt, hogy milyen jellegű európaiságot szeretnénk magunknak, a régiónak: ebben a reménybeli vitában jó indulóhelyzete lenne a szociális piacgazdaság mai korra alkalmazott változatának.

Bod Péter Ákos

EGY MAGYAR NAGYASSZONY HALÁLÁRA

Edelsheim-Gyulai Ilona (1918–2013)

Becsület és kötelesség – ez a 2013. április 18-án elhunyt Edelsheim-Gyulai Ilona, az 1942-ben hősi halált halt Horthy István kormányzóhelyettes özvegye kétkötetes emlékezéseinek a címe. Ennél találóbban nem is lehet kifejezni, hogy mi vezérelte hosszú életében ezt a törékeny alkatú, de testileg és lelkileg egyaránt rendkívül erős asszonyt. Előkelő (grófi) családban, de nehéz időkben – 1918. január 14-én, egy háborúban álló, kimerült ország fővárosában – született. A Csehszlovákiához csatolt családi kastélyban nőtt fel, de nem volt benne egy szemernyi társadalmi vagy nemzeti előítélet sem. Sokat mond, hogy amikor Magyarországon apósa 1993-as újratemeté-

se után ismét közismert lett, és a köztisztelet mellett annyian próbáltak sütkérezni nevének fényénél, ő elhárította a „Főméltóságú Asszony", de még a kedves „Kiskormányzóné" megszólítást is, egyszerűen Ilona kívánt maradni. Horthy Miklós kormányzó fiát az 1940. januári operabálon megismerve nem is finom szépségével „hódította meg", hanem természetességével és sportosságával – a Normafa sílejtőjén. Esküvőjük nem valami katedrálisban, nem is a debreceni Nagytemplomban volt, hanem a nem túl tágas Szilágyi Dezső téri református templomban. Nászútjuk egy kétszemélyes repülőgéppel Indiába vezetett, egyben gazdasági küldetésben. Esküvőjükre kilenc hónappal megszületett István fiuk. Kormányzóhelyettessé választott férje önként frontszolgálatot vállalt mint pilóta, felesége vöröskeresztes ápolónőként követte, és egy kijevi hadikórházban ápolta a sebesülteket. Nem PR-fogás volt ez, hanem embert próbáló, önfeláldozó munka.

Horthy István tragikus halálában Ilona élete végéig a németek kezét sejtette, akik a házaspárt lehallgatva tudhatták, hogy Magyarország rendkívül népszerű jövendő vezetőjének célja kivezetni az országot a céltalan és végzetes háborúból. Az özvegy lett ezután a Kormányzó („Miklóspapa") és felesége legfőbb támasza, aki az ország német megszállása után történelmi szerepet töltött be. 1944 nyarán, amikor megtudta, mi történik az országból elszállított zsidó honfitársaival, ő közölte ezt az állam már csak névleges fejével, aki ekkor leállította a deportálásokat. (Ezt a neves történész, az Auschwitzot gyermekként túlélt Ránki György is a kormányzó érdemének tulajdonította.) Amikor Horthy, a megszálló németek előtt eltitkolva, fegyverszüneti küldöttséget menesztett Moszkvába, fiának özvegye tartotta a rádiókapcsolatot Faraghóékkal, akik végül megfelelő felhatalmazással írták alá az előzetes fegyverszünetet. Ha a végzetes októberi vasárnapon egy sor főtiszt nem szegi meg Horthyra tett esküjét, és a németek nem adják a hatalmat a nyilas csőcselék kezébe, nemcsak Budapest menekült volna meg az ostrom borzalmaitól, majd a szovjet katonák garázdálkodásától, de számunkra a háború jóval gyorsabban és más bizonyítvánnyal ért volna véget.

Attól fogva, hogy 1944. október 17-én a megszálló németek a Horthy-családot gyakorlatilag elrabolták, és egy bajor kastélyban fogva tartották, majd a sok évtizedes portugáliai emigrációban Horthy Istvánné lett a tényleges családfő. Nem voltak titkos svájci bankbetéteik, a napi létfenntartás gondjait csak néhány hűséges magyar és amerikai barát – zömmel zsidó származású – enyhítette. Ilona asszony célja volt repülőjével lezuhant férje halála körülményeinek tisztázása, emellett pedig fő feladatának, erkölcsi kötelességének tekintette, hogy megváltoztassa apósa, Horthy Miklós hazai és nemzetközi megítélését. Nem a történelem meghamisításával, nem

az egykori magyar államfő idealizálásával, hanem az általa ismert tények bemutatásával, saját meggyőződése szerint az igazság kimondásával. A becsület és a kötelesség diktálta ezt.

A rendszerváltozás tette lehetővé, hogy a politikai emigrációban elhunyt magyarok – pártkülönbség nélkül – végakaratuknak megfelelően hazai, szabad földben találjanak végső nyughelyet. Hosszú a hazatért koporsók, urnák sora. Jászi Oszkár, Kéthly Anna, Mindszenty mellett természetes volt Horthy Miklós, felesége és Miklós fiuk újratemetése. Elszomorító és menthetetlen, hogy e körül egyesek világméretű tiltakozást kreáltak. De csodálatos módon mindent lecsendesített Ilona asszony és István fia az 1993. szeptemberi kenderesi temetésen elmondott néhány őszinte, emberi mondattal. A feltámadt érdeklődés és részvét indította arra Ilonát, hogy naplója és emlékei alapján két kötetben megírja életét, és abban saját történelmi szerepét. Ezzel a könyvvel maga is történelmet írt, megvilágítva a Horthy-érem másik oldalát. Nem mondta, nem mondhatta ki a végső szót apósa és a róla elnevezett történelmi kor, különösen annak végórái megítélésében, de megkönnyítette mindazok dolgát, akik a propagandaszólamok mögött és helyett a történelmi igazságot keresik.

Végül hadd mondjak el néhány személyes emléket. Otthon szüleim azért emlegették gyakran Horthy Istvánt, mert pár héttel az ő esküvője után ők ugyanabban a templomban kötötték össze életüket, én pedig pár hónappal ifj. Horthy István után születtem meg. Apám is szemben állt a nácizmussal, a kormányzóhelyetteshez hasonlóan bízott a nyugati demokráciák győzelmében, csakúgy, mint feleségem, az Antallok családja. Antall József, apjához és nagyapjához hasonlóan, kritikusan tekintett a Horthy-rendszerre, de kimondta, hogy a Kormányzó egy becsületes hazafi volt. Antall miniszterelnök javaslatára özv. Horthy Istvánné 1993-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje kitüntetést a második világháború idején kifejtett ellenállási tevékenységéért, a kiugrási politika támogatásáért, valamint a portugáliai magyarság körében végzett munkássága elismeréseként. Ismerve a Horthy személyével kapcsolatban az Egyesült Államokban elterjedt leegyszerűsítő, jórészt megalapozatlan és igaztalan vádakat, Magyarország ottani nagyköveteként 2002 márciusában meghívtam Ilona asszonyt egy washingtoni és egy New York-i előadásra, olyan felkért, hozzáértő és hiteles hozzászólókkal, mint John Lukacs és Charles Fenyvesi, illetve Deák István és Randolph Braham. Hatalmas érdeklődés fogadta mindkét programot, és persze nemcsak a Horthy család tisztelői jöttek el. Az akkor 84 éves, kétszeres özvegy Ilona

szavai olyan őszinték és megértőek voltak, hogy csak azt lehet mondani: jött, látott és győzött, mint egykor Julius Caesar.

Horthy Istvánné könyve méltán vált bestsellerré. Nem tette okafogyottá az apósa személye körüli vitákat, de új megvilágításba helyezte az eseményeket. Célja nem valamiféle Horthy-kultusz volt, ellenkezőleg, személyesen kérte Koltay Gábort, hogy *A kormányzó* című film mentes legyen minden vitára ingerlő beállítástól, szépítéstől, elhallgatástól. Azért, mert ahogy fia, ifjabb Horthy István a kenderesi temetésen is elmondta, édesanyja mindenekfelett hitt az igazságban. A történelmi igazság keresése tartotta jó fizikai erőben és csodálatos szellemi frissességben még 90 éves kora után is. A történelmi igazságnak sok oldala van, nincs végleges ítélet, de Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona könyve és nyilatkozatai megkerülhetetlen források az 1940-es évek magyar történelme megértéséhez. A „Kiskormányzóné" élete még egy vonatkozásban példaszerű, abban, amit egyesek elavultnak hisznek, a honszeretetben. Ami – néha már ezt kell hinnünk – azokban a legerősebb, akik életük nagyobb részét a szülőföldtől távol kényszerültek leélni. Fia erről tanúskodva az eltávozott nagyon időszerű végakaratát is tolmácsolta: „Szerette Magyarországot, sokat imádkozott, hogy a magyarok egy nap fogjanak össze, és tanulják meg szeretni és tisztelni egymást, hogy a megbocsátáson keresztül oldódjanak a múlt mély traumái."

Jeszenszky Géza

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ablonczy László (1945, Bodroghalász) újságíró, kritikus. 1978–1990 között a *Film, Színház, Muzsika* munkatársa, 1991–1999 között a Nemzeti Színház igazgatója volt. 1999–2005 között Párizsban élt. F. d.: Petőfi Sándor Sajtószabadság-díj (1998), Bethlen Gábor-díj (2002), Magyar Örökség-díj (2011). F. m.: *Latinovits Zoltán tekintete* (1987); *Nemzeti a magasban. Krónika dokumentumokban, 1963–1995* (1996); *Nehéz álom* (1997); *A szivárvány alatt – Utak Erdélybe* (1997); *Megélt színház* (1998); *Jelentés a völgyből* (1998); *Sütő András 75 éve* (2002); *Bartók Béla kertjében – Marosszentimrétől Párizsig* (2003); *Szélfútta levél... Évek Mensáros Lászlóval* (2004); *Múló levelek Párizsból 2002–2004* (2005); *Nemzeti lélekharang – Jászai Maritól Bubik Istvánig* (2007); *SZÍN-VALLÁS – Avagy az Őrnagy úr feldarabolásának szükséges voltáról* (2007); *Latinovits Zoltán élete, halála és feltámadásai* (2011); *Régimódi színháztörténet ÁVH-s iratokkal... – és Raksányi Kutyával* (2012).

Bod Péter Ákos (1951, Szigetvár) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczcsal, Václav Klausszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* (2012).

Bónis Ferenc (1932, Miskolc) zenetörténész, az MTA doktora. F. d.: Erkel Ferenc-díj (1973), A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje (1992), Széchenyi-díj (2008). 2007-ig a Magyar Kodály Társaság elnöke, 2012-ig az Erkel Ferenc Társaság elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának tagja. Számos zenetudományi munka szerzője, illetve szerkesztője.

Csaba László (1954, Budapest) akadémikus, egyetemi tanár (CEU, DE, BCE). Számos közgazdasági magyar és külföldi szaklap szerkesztőbizottsági tagja. F. d.: A külgazdasági minisztérium (1994), a Bezerédj Alapítvány Európáért (2003) és a Magyar Nemzeti Bank Popovics szakmai díja (2004); Akadémiai Kiadó nívódíj (2005); a Corvinus és egy magán-

alapítvány díja: Crisis Ex Libris-díj (2010-ben). F. m.: *Eastern Europe in the World Economy.* (1990); magyarul: *Kelet-Európa a világgazdaságban* (1984); *Az összeomlás forgatókönyvei* (1994); *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban* (1998); *Economic Mechanism in the GDR and Czechoslovakia: a Comparative Analysis.* (1983); *Three Studies on the CMEA* (with a foreword by K. Pécsi, 1985); *The New Political Economy of Emerging Europe* (2005); *A fölemelkedő Európa* (2006); *Crisis in Economics?Studies in European Political Econom.* (2009); *Helyünk a világban. A magyar külpolitika a 21. században* (Jeszenszky Gézával és Martonyi Jánossal, 2009). Műveinek száma 316, 22 országban jelentek meg. www.csabal.com

Csornay Boldizsár (Budapest, 1960) történész, régész, főmuzeológus. 2005-től tagja a kulturális szakértői névjegyzéknek, szakterülete: kulturális tárgyi örökségünk (beleértve a muzeális intézményekben őrzött javakat is) feltárása, feldolgozása, értékbecslése, a régészet, muzeális intézmények, illetve tevékenységük szervezése, fejlesztése, régészeti lelőhelyvédelem. Kutatási területe: az ókori görög-római művészet és Ciprus.. F. d.: Honorary Research Fellow címet kapott a Harvard University-től (1999). F. m.: *Kykladikus művészet* (1986), *Válogatás az Antik Gyűjtemény anyagából a Szépművészeti Múzeum CD ROM-jához* (Szilágyi J. Györggyel, 1999), *Cypriote Antiquities in the Hungarian Collections* (in: *MonAntHung*, 2000), *A Relationship in Flux: Egypt and Cyprus during the Iron Age* (RDAC, 2006), *Bevezetés a klasszika archeológiába* (2009), *Freud kultúrafelfogása* (2011).

Erős Vilmos (1960, Bonyhád) PhD., történész, egyetemi kutató, oktató, Debreceni Egyetem. F. m.: *A Szekfű–Mályusz vita* (2000); *Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam* (2002); *Asszimiláció és retorika* (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója); *Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok* (2005); Szerk.: *A harmadik út felé (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*, 2006).

Fáy Zoltán (1966, Baja) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult.

Fehér Zoltán (1931, Jászapáti) ny. főiskolai tanár, néprajzi gyűjtő. Tanulmányai, esszéi a *Hitel*, a *Forrás* és a *Honismeret* folyóiratokban jelennek meg.

Jonas, George (1935, Budapest), magyar származású kanadai író, költő és újságíró. A Fasori Gimnáziumban tanult. A holocaust idején a zsidó családnak sikerült elbújnia és megmenekülnie. Jonas rövid ideig a Magyar Rádiónál dolgozott, majd az 1956-os forradalom bukása után Kanadába emigrált. 1962 és 1985 között a Canadian Broadcasting Corporationnél dolgozott rádiós és tévés szerkesztőként és producerként. Azóta szabadúszó.

Torontóban él. 1981-től a *Toronto Sun*, 2001-től a *National Post* állandó külső munkatársa. 16 kötet, köztük több bestseller szerzője. Az 1972-es müncheni olimpiai játékok alatt meggyilkolt izraeli sportolók arab gyilkosai utáni nyomozásról írt könyvét (*Vengeance*, 1984) kétszer is megfilmesítették (*Gideon kardja*, r. Michael Anderson, *München*, r. Steven Spielberg). Második feleségével, Barbara Amiellel közösen írt, *By Persons Unknown: The Strange Death of Christine Demeter* (1976) c. műve 1978-ban Edgar Allan Poe-díjat kapott a bűnügyi dokumentumregény műfajában. Két egyfelvonásos opera librettójának szerzője (*The European Lover*, 1965, *The Glove*, 1973), melyeket Tibor Polgar zenésített meg. Önéletrajzi krónikaként jelzett könyve, *Beethoven's Mask: Notes on My Life and Times* 2005-ben jelent meg.

Gróh Gáspár (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője, a Köztársasági Elnöki Kabinet belpolitikai vezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk.* (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), *Cs. Szabó László. A kis népek hivatása.* (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ.Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011).

Gyulai György (1965, Budapest): a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen tanult. Agrárgazdasági és szociológiai kutatásokat végzett Romániában, Kárpátalján, Szlovéniában és Bácskában. Fő területe a közteseurópai posztkommunista térség államainak választási rendszerei és pártszerkezete.

Jeszenszky Géza (1941, Budapest) történész. 1976 óta a Közgazdasági, mai nevén Budapesti Corvinus Egyetemen tanít a nemzetközi kapcsolatok és a magyar külpolitika témakörében. 1990–1994-ig külügyminiszter, 1994–1998-ban az MDF, illetve az MDNP országgyűlési képviselője, 1998 szeptemberétől 2002 nyaráig washingtoni nagykövet. F. m.: *Az elveszett presztízs.* Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918 (1986, 1994), *Post-Communist Europe and Its National/Ethnic Problems* (2005, 2009), *Helyünk a világban.* A magyar külpolitika útja a 21. században (Beszélgetések Csaba Lászlóval és Martonyi Jánossal, 2009).

Kubinszky Mihály (1927, Sopron). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr. h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vas-

úttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. F. d.: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

Monostori Imre (1945, Tamási) irodalomtörténész, kritikus, az irodalomtudomány kandidátusa. Az *Új Forrás* főszerkesztője (1985–2009), a József Attila Megyei Könyvtár (Tatabánya) igazgatója (1990–2010). Főbb díjak: Komárom-Esztergom Megyéért (1996), József Attila-díj (2001), Az Év Könyve-díj (2004), Toldy Ferenc-díj (2005), Szinnyei József-díj (2009). F. m.: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása* (Korszakmonográfia, 1989), *Minőség, magyarság, értelmiség* (Tizenkét fejezet Németh Lászlóról, 1994), *„Borul a föld". Kónya Lajos szerepei és költészete az ötvenes évtizedben* (Részmonográfia, 1998), *Az Új Forrás vonzásában* (Dokumentummemoár, 1999), *A Németh László-recepció történeti vázlata* (Tanulmány és szöveggyűjtemény, 2003), *Helykeresések* (Három esettanulmány, 2004), *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei* (Monográfia, 2005), *Könyvtárosként és egyébként* (Munkarajzok, 2010).

Nagy Rita (1982, Budapest) újságíró, szerkesztő. Magyar-színháztörténet szakon végzett a Pannon Egyetemen. A Magyar Katolikus Rádió kulturális szerkesztője.

S. Király Béla (1957, Sóvárad) író, politológus. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja. F. m.: *Tény és való* (Filozófiai esszéfüzér, 1989), *Zseblámpafényben* (Versek, 1995). Jelenleg a *Magyar Nemzet* Vélemény rovata közli írásait.

Sáry Pál (Miskolc, 1970) habilitált egyetemi docens, a Miskolci Egyetem Római Jogi Tanszékének vezetője. Fő kutatási területei: a római büntetőjog fejlődése, a római jog az Újszövetségben, a római jog és a kereszténység kapcsolata. Legutóbbi műve: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései* (2012).

Szávai János (1940, Budapest) irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, diplomata. F. m.: *Saint-Exupéry* (1970), *Roger Martin du Gard világa* (1977), *Az önéletírás* (1978), *Zsendül-e a fügefa ága?* (1984), *André Malraux* (1985), *Nagy francia regények* (1989), *Magyar Larousse* I–III. (főszerk., 1991–94), *La Hongrie* (1966), *Írástudók és próféták* (2002).

Tóth Klára (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Jelenleg a Magyar Művészeti Akadémia audiovizuális referense. F. m.: *Don Quijote köpenyében* (Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról, 2005); *A láthatatlan ország* (2011).

Várnagy Ildikó (1944, Budapest) szobrász, művészeti író, kiállításszervező. Fő díjak: Munkácsy-díj (1991), Ankara Ázsia-Európa-díj (1992.

IV. Nemzetközi Ázsia-Európa Biennálé), XIII. Országos Kisplasztikai Biennálé Pécs I. díj (1995). F. m.: *Vizuális játékok* (1979), *Szószobrok* (1997), *Művészeti írások 1973–1999* (2002), *Utazás befelé* (2005).

Vasy Géza (Budapest, 1942) irodalomtörténész. 1969–2007-ig az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén oktatott. 2007–2010-ig a Magyar Írószövetség elnöke. F. d.: József Attila-díj (1995), Arany János-díj (2002), a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje (2012). F. m.: *Illyés Gyula* (2002); *Költői világok* (2003); *Századvégtől ezredvégig* (2003); *Szarvasének* (2003); *„Hol zsarnokság van" – az övenes évek és a magyar irodalom* (2005), *Haza a magasban* (Esszék Illyés Gyuláról, 2010), *Versvilág* (2012), *Töredék és egész* (2012), *Bajza utca* (2013).

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXII., Nos. 5–6., Jun 2013, Budapest.
Editor-in Chief: Gyula Kodolányi
Publisher: György Granasztói.
Published by Magyar Szemle Foundation.

A Thousand More Years. Editor's Note by **Gáspár Gróh,** on an observation by Stephen Hawking.

Boldizsár Csornay. *On the Protection of the National Heritage. Magyar Szemle* has interviewed the recently appointed Director of the new office, the Centre for the Protection of Narional Heritage, whose scale of activities is gradually being widened from excavations preceding large infrastructural projects to the expert renovation of major historical landmarks.

László Ablonczy, literary historian, former Director of the Budapest National Theatre. *He was Daniel Himself. About Gyula Illyés. Part II.* In an interview with *Magyar Szemle,* the leading theatre critic evaluates the neglected dramatic work of Gyula Illyés (1902–1983), analyzing the plays and their place in the intellectual structure of his work.

"It can be clearly seen if there is no fog or rain". **Rita Nagy** talks to **Mária Illyés,** about her father Gyula Illyés. For the 110th anniversary of his birth, November 2, 2012, the poet's daughter published her own selection of her father's verse. Here she talks about her principles of selection, and about the tasks of looking after the literary heritage of Illyés.

Ferenc Bónis, musicologist, Budapest. *Zoltán Kodály and the Universal Edition.* The prestigious Vienna publisher of musical scores, Universal, has owned many of the copy rights of the works of Kodály and Bartók. Over the decades the relationship had been fruitful and friendly, with the exception of the years of Hitler's Anschluss of Austria (1938–45).

Zoltán Fehér, college professor and ethnographic collector, Bátya. *Requiem for the Peasantry, Part I.* The last half century has brought the fast disappearance ot the Hungarian peasantry, starting with forced collectivization by the Communists. The process, tragic in its many aspects, is described here with the help of case analyses.

Imre Monostori, literary historian, Tatabánya. *Ferenc Erdei in a New Light. Reflections on a book by Bulcsú Bognár.* The work and career of Erdei, a sociologist and peasant politician who lost much of his early popularity because of his partnership with the Communists after the Second World War, is being sifted through by a new unbiased generation.

George Jonas, writer, Toronto. *Oral History.* The Hungarian-born Canadian writer captures the broken and vivid impressions of the child who lived through the Allied bomb raids during the second World war, and his father's loss in Russia, as a Jewish forced labourer in the Hungarian army.

Vilmos Erős, historian, University of Debrecen. *A Sketch of Modern Austrian Historiography.* A scholarly survey essay of more than a century of Austrian research and writing. In the printed edition we publish a selected bibliography and notes – a complete version will be published in our internet website.

János Szávai, literary historian and essayist, Budapest. *The Passion of Transmission.* An elegant and inspired survey of the life and work of László Gara, a Hungarian writer in Paris, who was able to win the best French poets of the time for his idea of poetry translation, as collaborators in his famous project of Hungarian poetry in translation, published in the mid-1960's by Editions Le Seuil.

Ildikó Várnagy, sculptor, Budapest. *In Memory of My Father, Part II..* Short metaphysical notes on life and existence by the prominent Hungarian woman sculptor.

1% Metaphysics – A column founded by György Szabados (1939–2011). In this issue we are printing a selection from the famous 1950 series of quatrains of Sándor Weöres, *Orbis Pictus,* selected by Gyula Kodolányi, and the essay *Blind Chance?* by Mátyás Domokos, selected by Ilona Sebestyén.

Books and Events

Gáspár Gróh. *Lived Time.* A review of the collected poems published for the 75th birthday of the major poet István Ágh *Összegyűjtött versei.* 1–2. Budapest, Nap Kiadó, 2013. 456–460 p.

Géza Vasy. An Interpretation of Lasting Value. In the new book of essay by András Görömbei, an evaluation of the 20th century processes of Hungarian literature evolves, with a canon that is determined to be lasting. (Görömbei András: *Irodalom, nemzet, harmadik út.* Budapest, Nap Kiadó, 2012. 304 p.)

Béla S. Király. *The Passion of Patriotism. On the Memoirs of Jacques Chirac.* A sympathetic review of the career and achievements of the French statesman. *(Jacques Chirac: Chaque pas doit être un but Mémoires 1, Paris, NiL éditions. 2009. 505 p.; Jacques Chirac: Le Temps Présidentiel Mémoires 2, Paris, NiL éditions. 2011. 624 p.)*

Pál Sáry. *The Multidisciplinary Examination of Legal Phenomena. On the New Book of Jenő Szmodis.* (Szmodis Jenő: *Multidiszciplináris jogi tanulmányok.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012. 234 p.)

Mihály Kubinszky. *The Train Station of the Vatican.* Our architecture critic writes about the little train station that was built for the Vatican state in the 1930s.

Klára Tóth. *"The non-divisible whole of a whole".* Our film columnist writes on the career of the excellent feature film director Lívia Gyarmathy.

Zoltán Fáy. *National Census – Reactions and Analyses.* The recent national census has given rise to the usual press debates on the propriety of the questionnaire, as reported here by our observer of religious affairs.

György Gyulai. *The Trianon of Serbs?* Is the parallel of the drawn by observers today between the Hungarian debacle of the Trianon Peace Treaty of 1920, and the losses of substantial Serbian territories after the recent Balkan wars.

Pusztay János. Reflections on a book by Géza Gecse on the Russian sense of a historical destiny and mission, now published in Estonian after the Hungarian edition of his book, *From Byzantium to Byzantium,* 2007.

László Csaba. A Reliable and Competent Survey. Péter Ákos Bod's new book transmits, in a lucid and well-structured narrative, elementary knowledge on financial processes and markets, for students and for the interested layman. (Bod Péter Ákos: *Pénzügyi alapok.* Magyar Szemle Könyvek. Budapest, 2013. 304 p.)

Péter Ákos Bod. *Crisis, Populism, and the Chances for the Re-Dicsovery of the Social Market Economy.* Economic review by the Former Governor of the Hungarian National Bank.

Géza Jeszenszky. *On the Death of a Hungarian Grande Dame.* The daughter-in-law of Regent Miklós Horthy, born Ilona Gyulai-Edelsheim, died at the age of 95 in Britain. She was an active embodiment of the anti-Nazi spirit in the Horthy family during the Second World War, and had fought for the reputation of her family in memoirs and lectures to the end of her life.

The present issue of Magyar Szemle is illustrated by photographs to the articles by Zoltán Csornay, Mihály Kubinszky, and Klára Tóth. On the cover, a photo of the Grassalkovich Mansion Museum of Hunting, Hatvan.

M. SZEBENI GÉZA

CHARLES DE GAULLE

Egy konzervatív forradalmár

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

BOD PÉTER ÁKOS

PÉNZÜGYI ALAPOK

Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Dr. Granasztói György

Főszerkesztő:
Kodolányi Gyula

Tipográfiai terv:
Banga Ferenc

Műszaki szerkesztés és nyomda
Dombi Viktória
Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4680 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra
hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légipostán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft;
elsőbbséggel: 15 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar Szemle
Könyvekkel együtt az alábbi könyves-
boltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken, és minden
kiadványunk kedvezménnyel megvá-
sárolható az Eötvös utcai szerkesztő-
ségben.

*

A meg nem rendelt kéziratokra meg-
próbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket
kérjük. A szerk.

VOLUME IV., NO. 3. BUDAPEST MAY 2013

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

VIKTOR ORBÁN Welcome Speech of the World Jewish Congress • Farewell to Lady Thatcher JOHN O'SULLIVAN, GÉZA JESZENSZKY and GYULA KODOLÁNYI • RUPERT SCHOLZ In Defence of the New Hungarian Constitution • Oral Histories by GEORGE JONAS and CHARLES FENYVESI • PÉTER ÁKOS BOD Catch up with the West or Go West? • IHAR BABKOU On Belorussian Literature • ORSOLYA KŐVÁRI Mr Dracula – On Béla Lugosi • ESZTER FÖLDI Notes on the Recent Cézanne Exhibition

A parasztság fölszámolása a szemünk előtt játszódott le, nincs még kellő történelmi távlatunk folyamatára, de itt élnek közöttünk szenvedő alanyai, kárvallottjai és haszonélvezői. Nem mondhatjuk, hogy korunk, a 20–21. század szűkölködött volna a radikális változásokban. Birodalmak és eszmerendszerek szinte a szemünk előtt dőltek össze, s támadtak helyettük újak, miközben kis hazánk hajóját hányták-vetették a történelem viharai. A politikai változásoknál azonban jóval jelentősebbek – nem kis részben annak következményei – a társadalmak szerkezetében bekövetkező átrendeződések. A tudományos-technikai forradalom hatására alaposan megváltozott óriási embertömegek szerepe. Nő a gépesítés, az automatizálás, a digitális technika, a kemizálás jelentősége, az úgynevezett termelőmunkával szinte egyenrangúvá válik a szolgáltató-, a turisztikai és a szórakoztatóipar, s minimálisra csökken a fizikai munka. A haszonelvűség szent nevében kíméletlenül folyik földünk kizsákmányolása, természeti kincseink pusztítása. Áthidalhatatlanná nő a fejlett és a fejletlen országok közti különbség. Mindeközben szinte mindenhatóvá válik az elektronikus média, hogy az elembertelenedő társadalmak polgárainak tudatát is átmossák, alkalmassá tegyék őket a változások elfogadására. De vajon az emberiség fejlődésének csúcsa volna a fogyasztói társadalom?

Fehér Zoltán: „Rekviem a parasztságért"

9 771216 623000 13006